

Aktualne sigurnosne prijetnje i inozemna izravna ulaganja

Galović, Tomislav; Mišević, Petar; Uroda, Ivan

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2022**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:192:399665>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

SVEUČILIŠTE U RIJECI
EKONOMSKI FAKULTET

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Economics and Business - FECRI Repository](#)

Tomislav Galović
Petar Mišević
Ivan Uroda

Aktualne sigurnosne prijetnje i inozemna izravna ulaganja

Znanstvena knjiga - Prvo izdanje

UNIRI

EFRI Ekonomski fakultet
Sveučilišta u Rijeci

Tomislav Galović
Petar Mišević
Ivan Uroda

**Aktualne sigurnosne prijetnje i inozemna
izravna ulaganja**

Izdavač

Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet

Autori:

Izv. prof. dr. sc. Tomislav Galović

Doc. dr. sc. Petar Mišević

Doc. dr. sc. Ivan Uroda

Recenzenti

red. prof. dr. sc. Heri Bezić

izv. prof. dr. sc. Nebojša Stojčić

Lektura i korektura

Barbara Maras, prof.

Grafička priprema

Verafels, Lovran

Tisak

STUDIO HS INTERNET d.o.o.

ISBN 978-953-7813-73-4

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Sveučilišne knjižnice Rijeka pod brojem 150412011.

Mjesto i godina izdanja

Rijeka, 2022

Naklada

150 primjeraka

Odlukom Senata Sveučilišta u Rijeci (KLASA: 007-01/22-03/02, URBROJ: 2170-57-01-22-380 od Rijeka, 25. listopada 2022.godine) ovo se djelo objavljuje kao izdanje Sveučilišta u Rijeci.

Tiskanje djela omogućeno je uz financijsku potporu Sveučilišta u Rijeci - projekt "Čimbenici međunarodne konkurentnosti poduzeća Europske unije" (uniri-drustv-18-16), Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci te gospodarskog subjekta Parve d.o.o.

Tomislav Galović
Petar Mišević
Ivan Uroda

Aktualne sigurnosne prijetnje i inozemna izravna ulaganja

Znanstvena knjiga - Prvo izdanje

UNIRI

Rijeka, 2022.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
EKONOMSKI FAKULTET

Sadržaj

1. Teorijski okviri terorizma	3
1.1. Pojmovno određenje terorizma, terorističke organizacije i terorizma u političkom sustavu	3
1.1.1. Terorizam	5
1.1.2. Teroristička organizacija	20
1.1.3. Terorizam u političkom sustavu	24
1.2. Protuterorizam	29
1.2.1. Načelna obilježja borbe protiv terorizma	29
1.2.2. Terorizam i institucije	32
1.2.3. Protuterorističke strategije i međuinstitucionalna suradnja	33
1.2.4. Protuterorističke strategije Europske unije	36
1.3. Terorizam, ulagačke aktivnosti multinacionalnih poduzeća i međunarodno poslovanje	40
1.3.1. Terorizam i ulagačke aktivnosti multinacionalnih poduzeća	40
1.3.2. Terorizam i međunarodno poslovanje	41
2. Teorijski okviri kibernetičkog terorizma	47
2.1. Komponente poslovnih informacijskih sustava kao preduvjeti za postizanje ciljeva kibernetičkog terorizma	47
2.2. Kibernetički terorizam	50
2.3. Odrednice kibernetičkog terorizma	57
2.4. Kibernetički napadi	68
2.5. Napadi kibernetičkog ratovanja	70
3. Teorijski aspekti inozemnih direktnih ulaganja (FDI)	79
3.1. Teorija monopolističkih prednosti	80
3.2. Transakcijski troškovi i teorija internalizacije	83
3.3. Vlasništvo, lokacija i internalizacija (OLI paradigma)	85
3.4. Teorija životnog ciklusa proizvoda (PLC teorija)	86
3.5. Horizontalni FDI, vertikalni FDI i teorija kapitala i znanja	88
3.6. Vrste FDI-a: horizontalni, vertikalni i izvozni FDI	90
3.7. Vrste FDI-a: greenfield i brownfield FDI	93
3.7.1. Osnovna obilježja greenfield i brownfield FDI-a	93
3.7.2. Načini ulaska na tržište kod FDI ulaganja	95
3.8. Pregled obilježja, posebnosti i specifičnosti tehnološkog FDI-a (TFDI)	100
3.8.1. Temeljna obilježja TFDI-a u razvijenim gospodarstvima i u gospodarstvima u razvoju	101

3.8.2. Važnije posebnosti TFDI-a multinacionalnih poduzeća iz gospodarstava u razvoju s priljevima namijenjenim Europi	101
3.8.3. Istaknutije specifičnosti TFDI-a unutar globalnog juga	103
4. Analiza utjecaja terorizma na inozemna izravna ulaganja (FDI)	111
4.1. Terorizam, gospodarstvo i FDI	111
4.2. Prethodna istraživanja utjecaja terorizma na FDI	118
4.3. Utjecaj terorizma na kvantitetu FDI-a	130
5 Zaključak	140
LITERATURA	145
POJMOVNIK	167
POPIS KRATICA	173
POPIS TABLICA, SHEMA I GRAFIKONA	177

PREDGOVOR

Sigurnost se odnosi na stupanj zaštite od mogućih opasnosti, štete, gubitka ili zločinačke aktivnosti. Diljem svijeta postoje krizna žarišta uzrokovana političkim, gospodarskih ili energetske izazovima. Takva nestabilnost neupitno ukazuje na postojanje sigurnosnih prijetnji. Sigurnosne prijetnje u današnjem okruženju podrazumijevaju rizike, odnosno sigurnosne izazove, koji se neprekidno i ubrzano mijenjaju, a obilježava ih složenost i nepredvidivost. U ovoj je knjizi posebna pozornost usmjerena na aktualne sigurnosne prijetnje, odnosno na terorizam i na jedan njegov važan i moderan oblik - kibernetički terorizam. Utjecaj terorizma je širokog spektra te negativno utječe na sve aspekte ljudskog društva i gospodarstva. Stoga je jedno poglavlje knjige posvećeno utjecaju terorizma na inozemna izravna ulaganja (FDI).

Što je terorizam? Riječ terorizam zasigurno je jedna od onih riječi koje su se kriomice ušuljale u naš svakodnevni govor. Većina ljudi ima nejasnu predodžbu o tome što je terorizam ili im nedostaje preciznija i konkretnija interpretacija. Ovu su nepreciznost djelomično podržali suvremeni mediji, koji su poistovjetili niz nasilnih djela s određenim oblicima terorizma, s obzirom da često prenose zamršenu i složenu poruku u vrlo kratkom vremenskom razdoblju i na ograničenom medijskom prostoru. Svakodnevno se u različitim vrstama medija može naići na različite vijesti koje se odnose na bombardiranje imovine, atentat na vođu države, pokolj civila od strane vojnih snaga, trovanje proizvoda u procesu proizvodnje koji će kasnije biti na policama supermarketa, kibernetički napad na poslužitelje e-pošte i/ili internetske stranice, objavljivanje nečijih osobnih podataka (npr. zaposlenika, političara, diplomata i sl.). Takvi se činovi mogu okarakterizirati kao teroristički incidenti. Znanost i struka gotovo svaki ovakav čin nasilja, usmjeren prema društvenoj zajednici, često tretiraju kao terorizam (aktivnosti protuvladinih disidenata, odnosno protivnika režima ili vlada, organiziranog kriminala ili običnih kriminalaca, nedisciplinirane grupe ljudi u neredima ili u nasilnim prosvjedima, psihotičnih pojedinaca ili usamljenih iznudača).

Terorizam se ističe kao jedna od najčešće isticanih opasnosti u državama. Štoviše, građani smatraju kako države moraju biti više aktivne u borbi protiv terorizma i ostalih sigurnosnih prijetnji.

U modernim vremenima, sigurnost funkcioniranja tržišta predstavlja imperativ za privatni, javni i neprofitni sektor globalnog gospodarstva. Svjetsko gospodarstvo

postaje globalno i virtualno povezanije s visokom razinom međusobne zavisnosti, a razina kibernetičke i nacionalne sigurnosti zaostaje u praćenju dinamike kretanja. Sigurnost predstavlja jedan od bitnih čimbenika prilikom donošenja odluke ulagača o tome gdje započeti, odnosno gdje nastaviti ulagati. Subjekti i teritoriji izloženi sigurnosnim prijetnjama zasigurno ne zadovoljavaju preduvjete za njihov gospodarski rast i razvoj što može obeshrabriti ulagačku aktivnost.

Opasnost od sigurnosnih prijetnji pojačava gospodarsku nesigurnost i razinu sumnjičavosti i paralelno usporava gospodarsku i ulagačku aktivnost globalnog gospodarstva. Gospodarske posljedice sigurnosnih prijetnji izražene su u kratkom i u dugom roku. Kratkoročno gledajući, terorizam rezultira materijalnim gubicima, ljudskim žrtvama te stvaranjem nepovoljnog ulagačkog okruženja. Dugoročno gledajući, terorizam povećava cijene zbog namnoženih izdataka za sigurnost i antiterorističke aktivnosti. Na taj način troškove sigurnosti, osim zemlje koja je ugrožena terorizmom, snose i svi korisnici proizvoda i usluga međunarodnog tržišta. Pored toga, razni utjecaji kompromitirane kibernetičke sigurnosti mogu se također sagledati prema kratkom i dugom roku te po razini (npr. poduzeća, gospodarski sektori ili države). Primjeri utjecaja na kratki rok su smanjenje broja kupaca kao posljedica javno obznanjene krađe osobnih podataka iz nečijeg poslovnog informacijskog sustava (poduzeće), redukcija broja korisnika često korištenih vrsta bankovnih kartica uslijed masovne krađe brojeva kartica i PIN-ova izdanih od značajnog postotka banaka (gospodarski sektor) ili manja izlaznost na izbore zato što birači znaju da se strojevi za glasanje lako kompromitiraju (država). U skladu s navedenim, primjeri utjecaja na dugi rok su nužnost revizije sigurnosti poslovnog informacijskog sustava (poduzeće), obveza utvrđivanja novih sigurnosnih standarda za predmetnu bankovnu karticu koju će tada morati primjenjivati sve banke (gospodarski sektor), uvođenje nužnosti dodatnih provjera i ulaganja novčanih sredstava za svake buduće izbore, uključujući paralelne elektroničke i papirnate evidencije glasanja, s ciljem unapređenja nacionalne sigurnosne (pod)politike vezane uz strojeve za glasanje na izborima (država).

Valja istaknuti važnost zakonskih akata koji preventivno i posljedično reguliraju postupke sprečavanja i financiranja terorizma. Usklađivanjem zakonodavstva Republike Hrvatske s Europskom unijom ulažu se naporu u učinkovitijem sprečavanju terorizma.

Ova je knjiga podijeljena u pet poglavlja. Prvo poglavlje (Teorijski okviri terorizma) objašnjava osnovne pojmove terorizma (terorizam, teroristička organizacija, protuterorizam, obilježja borbe protiv terorizma, protuteroristička strategija i sl.) i daje pregled protuterorističkih strategija Europske unije. Pomnije se opisuju i odnosi

između terorizma i institucija, ulagačkih aktivnosti multinacionalnih poduzeća i međunarodnog poslovanja. Drugo poglavlje (Teorijski okviri kibernetičkog terorizma) sadrži pet potpoglavlja te detaljnija objašnjenja vezana uz one preduvjete koje kibernetički terorizam može itekako koristiti za postizanje svojih ciljeva. Pritom se naglasak stavlja na komponente poslovnih informacijskih sustava (polazeći od činjenica da se ovi sustavi nalaze u srži nekog poduzeća i/ili pojedine države, a najveći broj njih je povezan s drugim sustavima), odabrane definicije i važnije odrednice kibernetičkog terorizma (pri čemu se navode i obrazlažu one koje su ekonomski i/ili poslovno orijentirane) te ishodišta i odredišta kibernetičkih napada, uključujući i njihove podvrste kao što su geopolitički i kibernetički napadi. Ovakav sustavni pristup uvelike je pridonio preciznijem definiranju svega razmatranog unutar ovog poglavlja, uključujući osvrt na detalje, brojeve i razinu posljedica kibernetičkih napada i njihovih podvrsta). Treće poglavlje (Teorijski aspekti inozemnih izravnih ulaganja - FDI) prikazuje teorijske aspekte i istraživanja usmjerena prema inozemnim izravnim ulaganjima. Poglavlje također sadrži temeljne vrste inozemnih izravnih ulaganja i pripadajuće načine ulaska. Zadnje potpoglavlje vezano je uz poseban slučaj FDI-a, odnosno uz tehnološki FDI (TFDI), te sadrži i osvrt na njegove glavne karakteristike. Među njima se izdvajaju obilježja, posebnosti i specifičnosti. Pritom su za svaku od spomenutih karakteristika navedeni konkretni primjeri i podrobna objašnjenja. Četvrto poglavlje (Analiza utjecaja terorizma na inozemna izravna ulaganja - FDI) analizira utjecaj terorizma na inozemna izravna ulaganja. Poglavlje sadržava teorijske poveznice između terorizma, gospodarstva i inozemnih izravnih ulaganja, prikaz prethodnih istraživanja, kao i objedinjenu empirijsku analizu brojnih utjecaja terorizma na inozemna izravna ulaganja. U posljednjem, petom poglavlju (Zaključak) iznose se zaključna razmatranja izvedena iz ranije iznesenih znanstvenih i stručnih spoznaja autora.

Autori zahvaljuju svima na inspiraciji i doprinosu u realizaciji ove znanstvene knjige, a posebno članovima svojih obitelji bez čije tolerancije i nesebičnosti ova knjiga ne bi nikada ugledala svjetlo dana.

U Rijeci, 27. siječnja 2022. godine

Autori

1

“Oružjem možete ubiti teroriste, obrazovanjem možete ubiti terorizam.”

— Malala Yousafzai

1. Teorijski okviri terorizma

1.1. Pojmovno određenje terorizma, terorističke organizacije i terorizma u političkom sustavu

U ovom potpoglavlju istražuju se čimbenici, dinamika i okolnosti koje objašnjavaju kako se i zašto terorističke organizacije odlučuju integrirati u političke sustave. Valja naglasiti kako terorističke organizacije ulaskom u politički sustav nisu političke organizacije. Prethodno se može napomenuti kako navedene integracije predstavljaju rezultat odluka i radnji koje su poduzele terorističke organizacije ili određene države, odnosno države koje se s njima bore i međunarodni sustav koji ih okružuje.

S obzirom na to da je istraživanje problematike sastavni dio ove teze, nužno je obratiti pozornost na doktrinarna stajališta u toj oblasti. Prije svega, potrebno je navesti pojmovna određenja (definicije) terorizma i terorističke organizacije.

Iako je namjera izazivanja straha sastavni dio pojma terorizam, takvo pojmovno određenje nije dostatno u svrhu preciznog definiranja pojave koja se danas naziva terorizmom. Potrebno je istaknuti kako je u literaturi prisutan veliki broj definicija terorizma. Lucić (2019) ističe šest elemenata s kojima je moguće utvrditi operacionalu definiciju terorizma. Elementi redom uključuju: nasilje/primjenu sile, politički cilj, strah/teror, svrhoviti/organizirani zločin, prijetnju i psihološke učinke. Oni zajedno čine sljedeću definiciju: "Terorizam je organizirana upotreba sile i nasilja ili prijetnja upotrebom nasilja kojom se, posredstvom intencionalnog širenja straha odnosno terora, a na temelju anticipiranih reakcija širih psiholoških učinaka, nastoje ostvariti politički ciljevi" (Lucić, 2019).

Do kraja 20. stoljeća, na terorizam se gledalo kao na marginalnu prijetnju međunarodnoj sigurnosti i nacionalnim sigurnostima država. Međutim, početkom 21. stoljeća, (protu)terorizam postaje temeljna stavka međunarodne sigurnosti, tj. nova faza međunarodnih odnosa i međunarodne sigurnosti (Bilandžić, 2014). Terorizam predstavlja jednu od najviše debatiranih tema društvenih znanosti oko koje, također unutar društvenih znanosti, postoji niz dvojbi i nesuglasja (Spencer, 2006; Bilandžić, 2010).

Prema Luciću (2014), ono što je terorizam predstavljao u pedesetim i šezdesetim godinama 20. stoljeća, ili još za vrijeme Francuske revolucije, gotovo da i nema poveznica s onim što u današnjem vremenu podrazumijevamo terorizmom. Lucić (2014) drži kako do sedamdesetih godina 20. stoljeća terorizam nije bio predmet

znanstvenih rasprava, a nije se ni identificirao isključivo s nedržavnim terorizmom. Terorizam je svojevremeno bio percipiran kao nasilna taktika koju su zbog realizacije političkih ciljeva primjenjivale razne grupacije kao i određene države. Nadalje, u ranim sedamdesetim godinama 20. stoljeća, a naročito početkom 21. stoljeća, dolazi do preokreta u pojmovnom određenju terorizma. Terorizam postaje jedna od najaktualnijih tema društvenih znanosti koja posljednjih četrdesetak godina poprima dodatna obilježja. Jedan od glavnih "okidača" za zanimanje znanstvenika i politike prema problematici terorizma bio je teroristički napad palestinske skupine Crni ružan iz 1972. godine na izraelske sportaše tijekom Olimpijskih igara u Münchenu (Njemačka). Međutim, stvarna točka preokreta bio je teroristički napad 11. rujna 2001. godine u kojem terorizam nedržavnih aktera postaje predmet većinskog broja istraživanja (Lucić, 2014).

Terorizam predstavlja pojam kojeg je u političkom diskursu najteže utvrditi. Može se sagledati kao splet političkih ciljeva i društvenih raslojavanja te kao podjela vezana uz nacionalna, etnička, gospodarska, kulturološka, vjerska, etno-vjerska ili simbolička pitanja, ali i uz pitanja identiteta. Mnogobrojne današnje varijante terorizma pretpostavljaju da spoznati terorizam znači uvidjeti da je to pojam koji se ne može u potpunosti shvatiti (Furedi, 2009; Bilandžić, 2010).

Terorizam predstavlja, ne samo jednu od najopasnijih političkih i sigurnosnih pojava suvremenog doba, već i sofisticiran fenomen. U skladu s time, potrebno je postaviti pitanje suštine znanstvenog izučavanja terorizma. Povijesno gledajući, terorizam je kao dominantno sociopolitička pojava imao različite forme. Za učinkovitu borbu protiv terorizma, njegovo reduciranje ili eventualnu eliminaciju, nužno je temeljito poznavanje terorizma (Bilandžić, 2010). Kreiranje potpunije slike terorizma izvedivo je ako se svaki pojedinačni "slučaj terorizma" te terorizam u cijelosti promatra i istražuje u širem kontekstu. Terorizam se može sagledati kao proizvod i rezultat međusobno višestruko isprepletenog spoja niza čimbenika: povijesnih, političkih, socijalnih, kulturoloških, ideoloških, religijskih, gospodarskih, psiholoških (Friedman, 2003; Bilandžić, 2010).

U literaturi je terorizam često sagledan s akterskog, a manje s fenomenološkog aspekta. Iako relevantna literatura dominantno posvećuje pozornost izučavanju terorizma kao djela, Oxfordski rječnik engleskog jezika određuje pojam počinitelja djela (Hoffman, 2017). U tom pogledu, terorist je definiran na sljedeći način:

Kao politički pojam: a) Primijenjeno na jakobince i njihove agente i borce u Francuskoj revoluciji, napose na one povezane s revolucionarnim sudovima tijekom

“vladavine terora”; b) Svatko tko nastoji ostvariti svoje (političke) ciljeve sustavom zastrašivanja; specifično primijenjeno na članove jednog od ekstremnih revolucionarnih društava u Rusiji. Ovo je znatno korisnije s obzirom da čitatelja odmah upoznaje s pojmom terorizma u smislu političkog koncepta. Kao što će se vidjeti, ova ključna karakteristika terorizma apsolutno je najvažnija za razumijevanje njegovih ciljeva, motivacija i svrha te je presudna u razlikovanju od ostalih vrsta nasilja (Hoffman, 2017).

Cilj terorizma je djelovati na sociopolitički poredak, destabilizirati te možebitno promijeniti taj poredak (Bilandžić, 2010). Prema Bilandžiću (2014), terorizam je sagledan kao izraz moći. Uporabom nasilja (terora) drugima se nastoji nametnuti vlastita volja unatoč njihovom protivljenju. Terorizam se sastoji od dva segmenta – nasilja (terora) i političkog djelovanja. Drugim riječima, terorizam predstavlja upotrebu terora radi ostvarivanja političkih ciljeva.

Terorizam ima jedno integrativno obilježje - izazivanje straha. Stoga je definicija terorizma toliko obuhvatna da se odnosi na gotovo svaku akciju koja zastrašuje (terorizira).

1.1.1. Terorizam

Važno je predložiti jasan konceptualni okvir koji postavlja granice istraživanja i ocrta glavne definicije i zadatke koji će se koristiti. Stoga će se u nastavku objasniti ključni pojmovi poput terorizma, terorističke organizacije, integracije i političkih sustava.

Prema Oxfordskom rječniku, terorizam je sagledan kao sistem terora, tj. vladanje zastrašivanjem prema uputama i provedbama stranke na vlasti u Francuskoj tijekom revolucije 1789.-1794. godine, odnosno kao politika namijenjena borbi terorom protiv onih zbog kojih je usvojena, primjena metoda zastrašivanja, činjenica teroriziranja nekoga ili stanje u kojem je osoba terorizirana (Hoffman, 2017). U ovom kontekstu definicije, riječ je o državnom terorizmu.

Terorizam je moguće interpretirati kao oblik političkog nasilja. Tipologija političkog nasilja podrazumijeva veći broj oblika djelovanja: pobune, ustanke, ratove, revolucije, gerilska djelovanja, itd. Pojam terorizam vuče svoj korijen od latinske riječi *terrere*, *terreo* (plašiti, strašiti). Teror (strah, užas) implicira stanje straha i užasa te postupke kojim se taj strah i užas izazivaju. To je strah koji izazivaju oni čiji kapaciteti da utječu na ponašanje drugih počivaju na njihovom doživljaju da su sposobni i odlučni upotrijebiti nasilje kao mehanizam za realizaciju vlastitih ciljeva, koristeći

ga sve do trenutka definitivnog ostvarenja ciljeva (Klaić, 1974: 1329-1330; Smart, 1978; Bilandžić, 2010).

Jedno od objašnjenja koje se češće pojavljuje u američkoj literaturi određuje terorizam kao prijetnju uporabom ili uporabom nasilja od strane pojedinaca ili grupa, bez obzira djeluju li u korist ili protiv aktualne vlasti, pri čemu je namjera takvih akcija ciljano šokirati, preneraziti i zastrašiti mnogo šire mase od trenutnih žrtava (Bilandžić, 2010). Svjetski priznati stručnjak za terorizam i član uglednog američkog RAND Corporationa, Brian Michael Jenkins, definira terorizam na više načina. Prema njemu, terorizam čini strategiju pomoću koje se uporabom nasilja proizvode utjecaji na grupacije osoba kako bi se postigli politički ciljevi. Jenkinsova definicija podrazumijeva da se prijetnja nasiljem, pojedinačni činovi nasilja, kampanja nasilja kojoj je namjera, prvotno, usaditi strah - terorizirati - naziva terorizmom (Bilandžić, 2010).

Terorizam predstavlja nasilje koje treba proizvesti učinke te koje ne utječe samo na žrtve, a ponekad uopće ne utječe niti na aktualne žrtve. Zapravo, žrtve ne moraju biti u vezi s ciljevima terorista. Terorizam je nasilje usmjereno prema širem stanovništvu. Strah ima planirani učinak, on nije sporedni proizvod terorizam. Leonard Weiberg, Ami Pedahzur i Sivan Hirsch-Hoefler (2004), ispitujući osamdesetak definicija terorizma objavljenih u 55 relevantnih radova, zaključili su da je terorizam politički potaknuta taktika koja uključuje prijetnju uporabom nasilja ili uporabu nasilja, što igra značajnu ulogu u javnosti.

Jedno od temeljnih obilježja terorizma jest činjenica da ga primjenjuju ponajviše nedržavne zavjereničke organizacije ili skupine koje mogu imati potporu (izravnu ili neizravnu) određene države ili država, a nerijetko i od organizacije čija javno deklarirana namjera i ciljevi nemaju veze s terorizmom, ali svojim prikrivenim ciljevima i djelovanjem služe kao potpora terorističkom djelovanju (Bilandžić, 2010). Terorizam obilježavaju teroristički akti koji se pripremaju i izvode u potpunosti (Bilandžić, 2014). Terorizam iskazuje politička stajališta odnosno političke izjave iskazane putem nasilja.

Solidnu definiciju terorizma dali su Brenda i James Lutz. Oni smatraju da terorizam čini šest elemenata. Terorizam uključuje uporabu ili prijetnju nasiljem od strane organizirane grupe kako bi se ostvarili politički ciljevi. Nasilje je usmjereno protiv ciljane publike te nadilazi neposredne žrtve koje su često nevini civili. Zatim, dok država može biti izvršioc nasilja ili cilj, činom terorizma smatra se samo onaj u kojem drugi subjekt nije država. U konačnici, terorizam predstavlja oružje slabijih (Bilandžić, 2010; Lutz i Lutz, 2010). Drži se da bi generička definicija terorizma trebala

uključivati pet elemenata. Prvo, terorizam koristi nasilje kao sredstvo, nasilje nije krajnji cilj, već sredstvo za ispunjenje cilja. Drugo, u okviru terorizma, nasilje predstavlja prijetnju, nasilje se ne koristi izvan okvira koji trebaju zadovoljiti, tj. poduprijeti takvu prijetnju. Treće, teroristički akti imaju psihološki učinak, a kao posljedicu izazivaju emocionalni odgovor šireg stanovništva (Bilandžić, 2010). Proizvodnja straha je alat kojim terorizam djeluje na političke promjene. Strah koncentriran prema širem stanovništvu, a ne nasilje orijentirano protiv vlasti, čimbenik je koji utječe na političke promjene. Četvrto, nasilje koje koriste teroristi nije usmjereno spram trenutnih žrtava, već protiv širih masa koje nisu trenutne žrtve. Zastrašivanje izvođenjem budućeg terorističkog akta ima veći psihološki učinak od trenutno izvedenog straha. Zastrašivanje tako budi stanje neizvjesnosti što izaziva osjećaj ranjivosti (Bilandžić, 2010). Buduće zastrašivanje podrazumijeva fizičke prijetnje, ali i prijetnje političkoj, socijalnoj, gospodarskoj i psihološkoj stabilnosti i zadovoljstvu stanovništva. Peto, finalni ciljevi terorizma imaju politički motiv. Bez obzira na postojanje i drugih ciljeva, srž terorizma je omogućavanje političkih promjena.

Od samih početaka terorizam je, u manjoj ili većoj mjeri, predmet interesa velikog broja znanstvenih disciplina: političkih znanosti, filozofije, sociologije, povijesnih znanosti, etike, pravnih znanosti, psihologije, međunarodnih studija, vojnih znanosti, studija etničkih odnosa, znanosti o upravljanju i organizacijskih znanosti, kriminologije, sigurnosnih studija, itd. Terorizam egzistira gotovo od kada postoji čovječanstvo. Već od početaka ljudskog djelovanja i organiziranja bili su prisutni određeni modaliteti uporabe terora radi ostvarenja političkih ciljeva (Thackrah, 2004; Laqueur, 1987; Spencer, 2006; Stern, 2006; Esposito, 2008; Keller, 1992; Wasserrman, 2003; Sinclair, 2003; Bilandžić, 2010). Terminologija terora ili terorista toliko je korištena u životu ljudi da se upotrebljava u raznim prigodama kao sinonim za pojavu koja svojim djelovanjem ili nedjelovanjem ugrožava živote drugih ljudi (Bilandžić, 2010). Terorizam predstavlja politički pojam. To je njegova glavna značajka koja ga razlikuje od ostalih tipova nasilja, također i relevantna za razumijevanje njegovih ciljeva, motiva i namjera. Terorizam je vezan i uz moć, odnosno uz uporabu nasilja radi postizanja političkih promjena i stjecanja moći.

Bez obzira na različite ciljeve te političke i socijalne kontekste, manifestacije terorizma imaju identičan zajednički izvor: jačanje nacionalizma i razvoj demokracije (Bilandžić, 2010). Bitno je istaknuti kako je terorizam, kao način djelovanja, u dva stoljeća imao različite i vidljivo oprečne konotacije i obilježja. U početnom je razdoblju, terorizam (teror) predstavljao atraktivan oblik postupanja za tadašnje državne vlasti, odnosno alat za konsolidaciju i uspostavu vlasti. U vrijeme Francuske

revolucije terorizam je poprimao karakteristike pozitivnog fenomena (Bilandžić, 2010). Za razliku od početnog razdoblja u kojem je terorizam (teror) bio sagledan kao pozitivni način državnog djelovanja, od sredine 19. stoljeća, terorizam postepeno poprima značajke “antidržavnosti”.

Politička priroda terorizma otežava primjereno definiranje (Cakir, 2002). Naime, u literaturi su prisutne brojne definicije terorizma. Jednostavno ne postoji standard. Međutim, sljedeće su definicije korisne zbog svoje akademske i institucionalne prirode. Prvo, Wardlaw (1989) definira terorizam s uvjerenjem da globalno prihvaćena definicija terorizma mora sadržavati koncept individualne inspiracije, društvenog okruženja i političkog obrazloženja, kao i općeniti opis ponašanja:

“Politički terorizam je uporaba nasilja ili prijetnja korištenjem nasilja od strane pojedinca ili skupine, bilo da djeluje u ime ili protiv uspostavljenoga autoriteta, kada je takva aktivnost osmišljena da stvori krajnju anksioznost i/ili izazove učinke u ciljanoj skupini koja je veća od neposrednih žrtava s ciljem da prisili tu skupinu da pristane na političke zahtjeve počinitelja”.

Prema tome, valja zaključiti kako terorizam uvijek mora imati politički predznak. Sve što ne pripada terorizmu – predstavlja ostale oblike terora. Savršen primjer terorizma jest napad na World Trade Center 11. rujna 2001. godine. Teroristički čin poslao je neizravnu, ali primarnu poruku - političke promjene. Teror (nasilje) kao izravan cilj u tom je slučaju sekundarnog karaktera. Valja razmotriti definiciju američkog Saveznog istražnog ureda (FBI) prema kojoj se terorizam definira kao “protuzakonita uporaba sile ili nasilja, u svrhu zastrašivanja ili prisile, nad osobama ili imovinom, nad vladom, civilnim stanovništvom ili bilo kojim segmentom u svrhu postizanja političkih ili društvenih ciljeva” (FBI, 2001). Institucionalni pogled FBI-a u osnovi se ne razlikuje od doktrinarnog. Međutim, on se usredotočuje na pravne i na istražne dimenzije problema, dok se akademska zajednica koncentrira na političke i socijalne uzroke, ali i na posljedice tog fenomena.

Povijest terorizma seže daleko u prošlost. Atentati su bili uobičajeni teroristički akti čak i na samome početku razvoja terorizma. Atentat na Julija Cezara 44. godine prije Krista može se smatrati terorističkim činom. Rimski car Cezar ubijen je zbog političke koristi (Cakir, 2002) što je po definiciji terorizam. Analogno tome, atentat je sagledan kao teroristička aktivnost ubojstvom vođe, neke druge čelne osobe ili skupine osoba državne uprave. (Simonsen, 2000).

Spisi Josipa Flavija pružaju informacije o drugim rano organiziranim terorističkim skupinama, tj. o ekstremnoj židovskoj sekti Sikari koja je pokrenula akciju nakon rimske invazije na Palestinu (Cakir, 2002). Koristili su mnoštvo vjerskih festivala kako bi kamuflirali svoje napade, dok su protivnike napadali nožem ili kratkom oštricom koju su skrivali ispod kaputa. Bili su uglavnom aktivni u urbanim sredinama što je izravna suprotnost Zelotima koji su koristili taktiku gerilskog rata protiv Rimljana u ruralnim područjima. Navodno su Sikari uništili tvrđavu i arhive dinastije Herodian i ubili poznatog svećenika. Red Asasina je bila još jedna utjecajna radikalna teroristička skupina. Hassan Sabah, osnivač reda, propovijedao je ekstremni oblik ismaelitske doktrine islamske frakcije. U početku su se Asasini nastanjivali u planinskim tvrđavama (Cakir, 2002). Počeli su s napadom na tvrđavu Alamut 1090. godine i nastavili s mnogim drugima, proširivši naposljetku svoj teror na urbana područja. Ubili su mnoge utjecajne neprijatelje, uključujući bagdadskog sultana Nazima al Mulka, grofa Raymonda II. od Tripolija u Siriji i vladara Jeruzalemskog kraljevstva, markiza Conrada od Montferrata. Dugo su terorizirali Perziju, Siriju i Palestinu. Red Asasina prva je zabilježena teroristička skupina koja je koristila maskiranje i samoubilačke napade kako bi naštetila svojim protivnicima.

Tijekom devetnaestog stoljeća, Napoleonski ratovi doveli su do nastanka gerilskog ratovanja u Španjolskoj i Rusiji. Talijanski i irski domoljubi provodili su terorizam putem svojih tajnih društava. U Turskoj i Egiptu nekoliko je skupina koristilo terorizam kao svoju primarnu operativnu strategiju (Cakir, 2002).

Rusiji zasigurno nisu nepoznate terorističke aktivnosti. Anarhisti i drugi protivnici ruske vlade koristili su terorističke akcije i kao propagandno sredstvo i kao sredstvo za cjelovito preoblikovanje ruske vlade. Ubojstvo cara Aleksandra II. u ožujku 1881. godine bilo je jedan od najvažnijih terorističkih napada devetnaestog stoljeća. Atentat je izvela Narodna volja (Narodnaya Volya). Borbena organizacija (Boevaya Organisationsia) bila je još jedna aktivna ruska teroristička organizacija.

Dvadeseto stoljeće također je bilo obilježeno mnogim terorističkim organizacijama i aktivnostima. Armenski teroristi izveli su terorističku kampanju u tri koraka protiv Turaka koja se nastavila do 1980-ih godina (Cakir, 2002). VMRO (Makedonska revolucionarna organizacija) se može ubrojiti u jedan od prvih primjera državno sponzoriranog terorizma budući da ga je podržala bugarska vlada. Crna stotina u Rusiji i rumunjska Željezna garda primjeri su koji su prethodili Drugom svjetskom ratu. Nakon rata, teroristička aktivnost preselila se iz Europe na Bliski Istok i Aziju. U agrarnim kulturama terorizam se utjelovio kao gerilski pokret, no u urbanim društvima odvijao se u getoima/slumovima. Primjeri terorističkih organizacija 20. i

21. stoljeća su izraelske terorističke skupine Irgun i Stern Gang, urugvajski Tuparamos, njemačka Crvena armija, talijanske Crvene brigade, irska IRA, španjolska ETA, palestinski Fatah i Hamas, afganistanska Al Qa'ida, libanonski Hezbolah, nigerijski Boko Haram, Oslobođilački tigrovi Tamilskog Elama iz Šri Lanke i sl.

Rastuća uporaba i utjecaj nacionalno sponzoriranog terorizma potaknuli su beskrajne rasprave među europskim ljevičarskim skupinama o valjanosti i moralu terorizma (Cakir, 2002). Mnogi vodeći ljevičari odbili su koristiti terorizam preferirajući otvorenu oružanu silu. Međutim, dvojica njemačkih filozofa, Karl Heintzen i Johann Most, nisu se s time složila. Smatrali su da su atentati politički nužni. Oboje su se iz Njemačke preselili u SAD i tamo nastavili biti teoretičari terorizma. Heintzen je smatrao kako su poboljšana tehnologija i oružje za masovno uništenje ključni za postizanje revolucije. Johann Most opravdavao je terorističke činove anarhističkim principima u svojim njujorškim novinama Freiheit. Također je vjerovao u učinkovitost i nužnost nasilja, zagovarajući razvoj oružja za masovno uništavanje. Članci iz Freiheit bili su inspiracija za Anarhističku kuharicu, koju je 1960-ih objavila Američka nova ljevica. Sve do danas Kuharica je ostala standardni tekst za teroriste (Laqueur, 1999).

Postoje mnoga istraživanja koja pokušavaju objasniti bit terorizma (Cakir, 2002). Kao što je ranije spomenuto, definicije terorizma jednako su raznolike kao i autori koji ga pokušavaju definirati. Valja posebno istaknuti kako sljedeći tabelarni prikazi (Tablica 1, Tablica 2 i Tablica 3) predstavljaju koristan dodatak sveobuhvatnoj definiciji terorizma, no ne rješavaju metodološke izazove definicije. Terorizam je promjenjiv koncept, dok navedeni tabelarni prikazi sadrže elemente statičnosti. Ne postoji univerzalna definicija terorizma te je stoga izazovno pronaći generalno prihvaćenu tipologiju terorizma. Unatoč tome, u sljedećim tablicama prezentirane tipologije mogu biti upotrijebljene kao korisne smjernice. Tablica 1 sadrži jednostavne, promišljene i korisne definicije različitih vrsta terorizma.

Revolucionarne terorističke organizacije također koriste ono što Bell (1975) naziva *funkcionalnim*¹ terorom kako bi postigle ove ciljeve. Funkcionalni teror koristi se kako bi se stvorio dojam da je vlada preslaba u nošenju s prijetnjom, a sastoji se u tome da teroristička organizacija kontinuirano napada slučajne ili odabrane ciljeve, potičući države na poduzimanje akcije kojom se provodi represija nad javnosti. Te se represivne akcije smatraju opravdanima zbog njihovih nasilnih napada na državne ciljeve (Bell, 1975; Cakir, 2002). Pritom se manipulira svakom mogućom prilikom kako bi se potaknula burna sučeljavanja. *Manipulativni teror* uključuje upotre-

¹ Termin *funkcionalni teror* preuzet je od autora i ne implicira na premisu kako su ostali terori disfunkcionalni (op. a.).

bu talaca ili imovine radi stjecanja željene medijske pažnje, političke moći ili fizičkih resursa. Namijenjen je prisiljavanju zakonske vlasti na neki oblik predaje.

Tablica 1: Whiteova definicija terorizma (1991)

Tip	Definicija
Jednostavan	Nasilje ili prijetnja nasiljem koja za cilj ima proizvesti strah i promjene
Pravni	Kazneno djelo nasilja kojim se krše zakonski propisi i koje kažnjava država
Analitički	Specifični politički i socijalni čimbenici koji stoje iza pojedinačnih terorističkih napada
Pod pokroviteljstvom države	Terorističke skupine koje su koristile male države i Komunistički blok za napad na interese Zapada
Državni	Moć vlade nekada je terorizirala svoj narod kako bi se pokorio

Izvor: White (1991); Cakir (2002)

Prema Bellu (1975), taktike tzv. simboličkog terora odnose se na napade na ciljeve bez strateške važnosti ili pak na počinjenje atentata kako bi se uništila temeljna priroda vlasti. Isti autor je kreirao i svoju tipologiju terora prikazanu u Tablici 2.

Tablica 2: Bellova tipologija terora

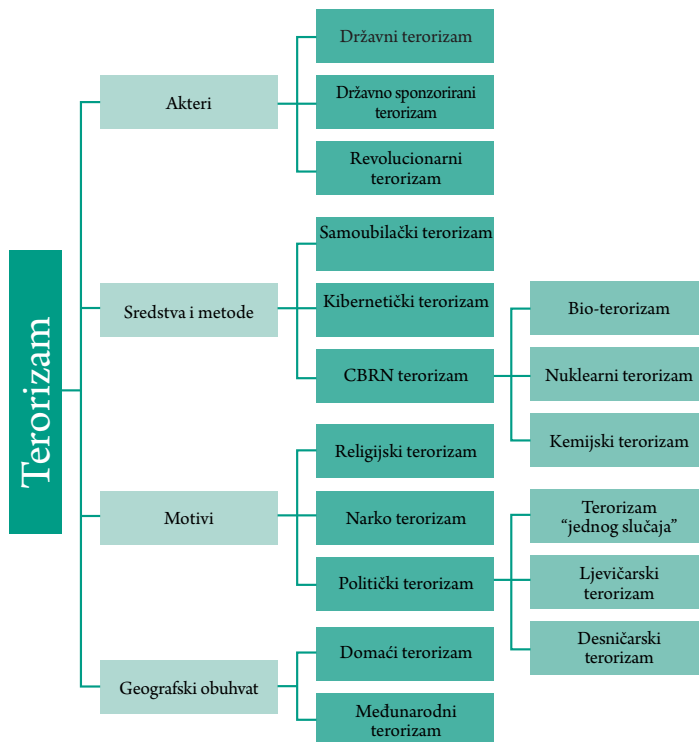
Vrste	Svrha
Psihotični	Psihološko zadovoljstvo
Kriminalni	Dobit
Vigilantni	Osveta
Endemski	Unutarnja borba
Ovlašteni	Državna represija
Revolucionarni	Promjena ponašanja kroz strah

Izvor: Bell (1975); White (1991); Cakir (2002)

Iz Tablice 2 može se vidjeti da je Bell u ovoj tipologiji predložio šest tipova terora. Potpuno razumijevanje revolucionarnog terora pomoći će u rasvjetljavanju i u opisu karaktera terorizma.

Tipologija terorizma može se dobro iskoristiti za izučavanje terorizma (Bilandžić, 2014). U literaturi postoji više tipologija terorizma, a najkorisnije je tzv. tipologijsko stablo autora Georga Löckingera (2005), prikazano Shemom 1.

Shema 1: Tipologijsko stablo terorizma

Izvor: obrada autora (prema Löckinger, 2005; Bilandžić, 2014)

Shema prikazuje tipologiju terorizma na temelju četiri kriterija - akteri, sredstva i metode, motivi te geografski obuhvat. Ključni akteri obuhvaćaju državni, državno sponzorirani i revolucionarni terorizam. Sredstva i metode razlikuju samoubilački terorizam, kibernetički terorizam (cyber) i CBRN terorizam. Motivi razlikuju religijski terorizam, narko-terorizam i politički terorizam.

Politički terorizam može biti terorizam "jednog slučaja" (single issue), ljevičarski (left-wing) i desničarski terorizam (right-wing). Geografski obuhvat podrazumijeva domaći i međunarodni terorizam. Ako se ovome priključi terorizam usamljenog vuka (wolf-lone), onda je tipologija terorizma skoro potpuna (Bilandžić, 2014).

O kompleksnosti fenomena terorizma govore Schmid i Jongman (1988) koji su napravili tablicu frekvencija određenih izraza koji su sastavni dio 109 dotad poznatih definicija terorizma (Tablica 3). Bio je to prvi slučaj akademske složnosti u pogledu definiranja terorizma.

Tablica 3: Frekvencije pojedinih izraza u definicijama terorizma

Izraz	Frekvencija
Nasilje, primjena sile	83,5%
Politički	65%
Strah, naglašen teror	51%
Prijetnja	47%
Psihološki učinci i predviđene reakcije	41,5%
Diferencijacija žrtava	37,5%
Svrhovito, planirano, sustavno, organizirano djelovanje	32%
Metoda borbe, strategija, taktika	30,5%
Kršenje prihvaćenih pravila bez uvažavanja humanitarnih načela	30%
Prisila, ucjena, iznuda	28%
Javni aspekt	21,5%
Arbitrarnost; impersonalni, slučajni karakter; nediskriminiranost	21%
Civili, neborbene, neutralne osobe izvana	17,5%
Zastrašivanje	17%
Naglašena nevinost žrtava	15,5%
Skupina, pokret, organizacija kao počinitelj	14%
Simbolički aspekt, demonstracija za druge	13,5%
Neuračunljivost, nepredvidljivost, neočekivano pojavljivanje nasilja	9%
Tajna, prikrivena priroda	9%
Opetovano; serijski ili kampanjski karakter nasilja	7%
Kriminal	6%
Zahtjev za treću stranu	4%

Izvor: Pađen (2014) prema Schmid i Jongman (1988)

Tablica 3 jasno prikazuje da se u definicijama terorizma najčešće koriste riječi nasilje, primjena sile (83%), politički razlozi (65%), strah, naglašen teror (51%), prijetnja (47%) te psihološki učinci i predviđene reakcije (41,5%). Najmanje se navode izrazi poput zahtjeva za treću stranu (4%), kriminal (6%), opetovano; serijski ili kampanjski karakter nasilja (7%), tajna, prikrivena priroda (9%) te neuračunljivost, nepredvidljivost, neočekivano pojavljivanje nasilja (9%).

Marta Crenshaw je u 2003. godini definirala 13 elemenata određenja terorizma (Bilandžić, 2014). Terorizam je pritom sagledan kao “posebna forma političkog nasilja; konspirativnost; jeftino sredstvo djelovanja i mali broj aktera pri izvršenju; meta su simbolički ciljevi, često civili i nebranjene mete; ima široki psihološki učinak na javnost, uključujući i one koji se identificiraju sa žrtvama i izvršiteljima terorističkog

akta; ključni elementi su iznenađenje, šok i strah; nije izravno sučeljavan s vojnim snagama; usmjeren je na traženje publiciteta i priznavanje uzroka terorizma; obično se akti izvršavaju u urbanim sredinama; strategija terorizma uvijek je u funkciji različitih ideologija i ciljeva; može biti cilj sam sebi te je rijetko učinkovito sredstvo za ostvarenje dugoročnih ciljeva ako se ne kombinira s drugim metodama; najčešće je u pogledu izvršenja povezan s nedržavnim organizacijama, makar može biti korišten i od strane državnih administracija kao prikriveno sredstvo vanjske politike ili protiv disidenata u inozemstvu; riječ je o prijepornom pojmu zbog pejorativnih konotacija i uporabe kao političke etikete radi delegitimiziranja oponenta”.

Bilandžić (2014) ističe i revidiranu/dorađenu akademsku složnost autora Schmida iz 2011. godine i to nakon druge akademske složnosti iz 1988. godine u pogledu definiranja terorizma. Eksplanatorna definicija terorizma uključuje (Bilandžić, 2014):

- dvostruko obilježje pojma terorizma: to je doktrina koja postavlja učinkovitost uporabe te pretpostavlja strateške učinke uporabe posebnog oblika političkog nasilja koji treba proizvesti moć u političkom konfliktu pri čemu žrtve nasilja, prvenstveno civili i neborbene snage, nisu primarna meta; to je i praksa, taktika ili metoda (de)personaliziranog ubijanja i proizvodnje šokirajućeg nasilja na javnost s ciljem utjecaja na politički proces ili manipuliranja tim procesom;
- trostruki kontekst u kojem se zbiva terorizam: vladavina straha; stalni protesti i propaganda drugim sredstvima koji vode disrupciji javnog poretka; kontekst nepravilnog, psihološkog ili asimetričnog ratovanja;
- izvršitelji kao izvori ili agenti nasilja; terorizam je proizvod čovjeka, nema terorizma bez terorista koji su nedržavni i državni akteri;
- političko obilježje; terorizam je političko (nekriminalno nasilje);
- nasilni čin: terorizam uključuje izvršenje demonstrirajućeg, namjernog jednostranog, nezakonitog ili nelegitimnog i bez moralnih ograničenja, selektivnog ili nediskriminirajućeg javnog akta, koji izaziva smrt ili ozbiljne ozljede i koji je poduzet u neratno vrijeme ili izvan zone borbenih djelovanja; njegov cilj je zastrašivanje ili prisila prema trećoj strani koja je izravno ili neizravno povezana sa žrtvama s konačnim ciljem podređivanja ciljevima izvršitelja;
- komunikacija zasnovana na prijetnji: prijetnja terorističkim nasiljem je oblik “uvjetovanog ubijanja”, to je stvaranje klime straha, a podrazumijeva prijetnju narednim udarom bilo kada, bilo gdje i prema bilo kome ako se ne udovolji zahtjevima terorista;

- razlikovanje između izravnih civilnih žrtava i konačno ciljane publike: izravne žrtve izložene prijetnji uporabom nasilja ili izvršenja nasilja su različite od konačno ciljane publike zbog čega bilo tko može biti žrtvom terora; izravne žrtve su neosobno ciljane; one su pasivno sredstvo za ostvarenje ciljeva terorista; većina žrtava, bez obzira bile reprezentativne ili simboličke mete nasilja, su ciljevi sekundarnog karaktera;
- teror/strah/užas; namjeravani čin nasilja je dizajniran kako bi proizveo učinak ekstremnog straha ili zastrašivanja (terora) koji je iznad proporcija samog rezultata nasilja; teroristi pokušavaju u javnosti izazvati šok, pretjerani strah i klimu terora;
- namjera: teroristički čin se poduzima s ciljem teroriziranja ciljane mete te iskorištavanja nesigurnosti stvorene činom izvršenja terorističkog akta; prijetnja budućim terorističkim činom je u funkciji podređivanja ciljevima terorista ili odvratanja druge strane od poduzimanja neke akcije protivne ciljevima terorista;
- terorizam ne čini pojedinačni akt terora, već je to kampanja koja se odvija u seriji terorističkih akata.

Nadalje, terorizam je osnovni koncept kojeg je nesumnjivo najteže definirati. Tako je Adrian Guelke (1995) primijetio kako je “do devedesetih godina koncept terorizma postao toliko elastičan da se činilo da praktički nema ograničenja za ono što bi se moglo opisati kao terorizam”. Valja naglasiti da je terorizam ekstenzivan pojam budući da se razmatra kroz tristotinjak definicija. Često se tvrdi kako, unatoč obilju pisane literature, proučavanje terorizma “nažalost nije popraćeno razmjernim povećanjem razumijevanja fenomena” (Stohl, 1971). Ova nejasnoća proizlazi iz nerazumijevanja znanosti, struke, ali i općeg nerazumijevanja što terorizam predstavlja i kako ga se može razlikovati od ostalih oblika političkog nasilja (Frayman, 2014).

U svojem izvornom kontekstu pojam terorizma bio je povezan s idealima vrline i demokracije (u vrijeme Francuske revolucije), a kasnije su u povijesti neke organizacije s ponosom opisivale svoje operacije kao terorističke (primjerice ruska Narodnaya Volya i židovski Stern Gang). Prema Hoffmanu (2006) u današnje vrijeme terorizam uglavnom ima negativne konotacije, a terorističke organizacije “redovito odabiru imena koja svjesno izbjegavaju riječ terorizam u bilo kojem od njegovih oblika”. Zbog složenosti terorizma i njegovih različitih varijacija, diskursa i subjektivne prirode, kao i opisnih, normativnih ili polemičkih vrsta konteksta u kojima se često koristi, ne postoji univerzalna definicija terorizma (Frayman, 2014). Međutim, u literaturi je prisutan velik broj izvora koji na racionalan i objektivan način definiraju terorizam.

Kontroverza oko definiranja dodatno se produbljuje, budući da sama riječ terorizam gotovo nikad nije vrijednosno neutralan koncept. Doista, stvaratelji politike i moderni mediji oznaku terorizam koriste kao politički alat, a ne kao analitičku kategoriju za razlikovanje različitih vrsta nasilja (Blakeley, 2007). Stoga u političkom okruženju, koje riječ terorizam povezuje s nečijim protivnikom, vrlo mali broj pojedinaca, organizacija ili država “želi da se taj izraz primjenjuje na njihove vlastite aktivnosti”, a isto tako ga i njihovi suparnici koriste kao “uređaj za delegitimizaciju skupine ili države s kojom su u sukobu” (Weinberg et al., 2009). Nadalje, terorističke se organizacije pokušavaju povezati s drugim oblicima političkog nasilja koji se smatraju legitimnijima, kao što su gerilsko ratovanje, revolucionarno nasilje, operacije otpora i pobune.

Određeni broj znanstvenika i praktičara koji se bave terorizmom slažu se kako terorizam može biti oblik političkog nasilja i da stoga može biti “objašnjiv u političkom smislu” (Spinzak, 1998). Zapravo, u spektru političkog agitiranja, terorizam se može pojavljivati kao ekstremni oblik političkog prosvjeda koji podrazumijeva korištenje nasilja kao taktiku za ostvarivanje političkih ciljeva. Međutim, nasilje bez političkih ciljeva ne pripada domeni terorizma, već nasilnom zločinu. Prema metodologiji GTD-a, terorizam nužno ne treba biti politički oblikovan, već oblik može biti ekonomske, religijske i socijalne prirode (Global Terrorism Database, 2021). Međutim, fenomenološki gledano - terorizam nije izvediv bez političke pozadine. Ideju da je terorizam politički koncept naglašava Bruce Hoffman (2006) koji tvrdi kako je to primarna karakteristika koja ga razlikuje od ostalih vrsta nasilja. Prema njegovom mišljenju, u suvremenoj je upotrebi terorizam “u osnovi i sam po sebi politički izraz, a nužno se odnosi na potragu za stjecanjem i korištenjem moći kako bi se postigle političke promjene”.

Svakako je politički nabijena priroda terorizma iznjedrila uobičajenu tvrdnju: “Onaj koji je za jednog čovjeka terorist, za drugog je borac za slobodu”. Međutim, ova često korištena izreka je konceptualno zavaravajuća jer kombinira metodu terorizma s ciljem i s nacionalnim oslobođenjem te podrazumijeva vrijednosnu prosudbu kako terorizam može biti legitiman ako se provodi za postizanje “opravdanog razloga” (Frayman, 2014). Ganor (2005) sugerira kako razlika između terorista i borca za slobodu nije subjektivna, već suštinska, naglašavajući sredstva koja počinitelj koristi, a ne ciljeve koje želi postići. Brian Jenkins (1980) dodaje kako imenovanje počinitelja teroristom treba ovisiti o prirodi njegovih djela, a ne o identitetu počinitelja ili prirodi njegovog cilja. Ovo je stajalište 2004. godine podržao “Panel UN-a na visokoj razini o prijetnjama, izazovima i promjenama” u čijem je izvješću naglašeno da “terorizam nikada nije prihvatljiva metoda, čak ni iz najopravdanijih razloga”.

Većina definicija terorizma uključuje ponavljajuće elemente kao što su “nasilje”, “politički cilj”, “strah”, “prijetnja”, “psihološki učinci” i “namjerno”. Budući da ti elementi također karakteriziraju gerilsko ratovanje i pobune, oni su često izjednačeni s terorizmom i koriste se kao sinonimi (Schmid i Jongman, 1988). Bez obzira na nesigurnost pri definiranju, postoji jedan temeljni element koji se često zanemaruje - identitet žrtve civila ili neboraca. Leonard Weinberg (2013) tvrdi da se označavanjem civila ili neboraca metama terorizma, “dobiva vrijedna definicija fenomena koja je korisna za identificiranje i analizu taktike”.

Redukcionistički pristup koji zanemaruje identitet žrtve glavni je čimbenik koji omogućuje da se terorizam zamijeni s drugim vrstama “neredovnog” nasilja. Dok su pobune (ustanci) i gerilsko ratovanje taktike koje tradicionalno uključuju uporabu nasilja nad vojnim i vladinim ciljevima, osnovni element koji razlikuje terorizam od ostalih vrsta političkog nasilja je namjerno ciljanje civila (Ganor, 2005). Ovo je stanovište dobilo službeno priznanje u navedenom izvješću UN-a koje definira terorizam kao “čin namijenjen nanošenju smrti ili teških tjelesnih ozljeda civilima ili neborcima, odnosno kada je svrha takvog čina, prema njegovoj prirodi ili kontekstu, zastrašivanje stanovništva ili prisiljavanje vlade ili međunarodne organizacije da učini određenu radnju ili da se suzdrži od poduzimanja određene radnje”.

Ganorova definicija može se uvjetno, tj. situacijski, uzeti u obzir budući da civili mogu biti jedna od meta terorizma, a ne isključivo meta. Primjerice, atentat na vojnika predstavlja teroristički čin, a nije uzet u obzir u prethodnoj definiciji. U 2011. godini napad kosovskog državljanina, vođenog islamističkim motivima, rezultirao je žrtvama američkih vojnika u frankfurtskoj zračnoj luci – dvojica su poginula, a dvojica su ranjena.

Iako Generalna skupština nikada nije potvrdila UN-ovu preporuku, ona pruža normativni okvir koji definira terorizam kao namjernu (s predumišljajem) uporabu nasilja nad civilima ili neborcima za postizanje političkih ciljeva (Stern, 1999). Doista, države i vlade također koriste istu nasilnu taktiku protiv vlastitih građana ili građana druge zemlje kao “sredstvo provođenja vlasti i neizravnog postizanja političkih ciljeva” (Cronin, 2009). Cronin (2009) zaključuje da se nedržavne terorističke organizacije “ne pridržavaju međunarodnih zakona ili normi”, a njihova djela nasilja “namjerno su usmjerena protiv ljudi za koje se općenito smatra da su bespomoćni i nelegitimni ciljevi”.

U definiranju terorizma također je važno napraviti razliku između terorističkih i nepolitičkih kriminalnih aktivnosti. Wedgwood i Roth (2004) tvrde kako kazneni

zakon ne može biti previše upotrebljiv u borbi protiv terorizma zato što uništavanje terorističke infrastrukture i mreža zahtijeva kombinaciju diplomacije, uporabe sile i kaznenog zakona. Dodaju kako su ograničenja povezana s kaznenopravnim sustavom primjenjiva na civilno društvo gdje je njegov integralni element odvratanje, ali to nije prikladno u borbi protiv visoko umrežene terorističke organizacije. Hoffman (2006) ukazuje na temeljnu razliku između kriminalca i terorista, tvrdeći da se kriminalac bori za osobne materijalne ciljeve, dok terorist sebe obično doživljava altruistom koji se bori za i u ime mnogih drugih. Stoga bi terorist svojim djelovanjem predstavljao veću prijetnju zato što je znatno spremniji od kriminalca da žrtvuje svoje osobne interese i sigurnost kako bi postigao svoje ciljeve. Tarlow (2001) tvrdi kako su za postupanje s kaznenim djelima potrebne dobro obučene policijske snage, dok je terorizam više ratne prirode i ne može se riješiti isključivo policijskim akcijama. Umjesto toga je potrebno uspostaviti suradnju između mnogih dionika. Osim navedenoga, Althnayan (2012) drži kako se ciljevi terorista ogledaju u pridobivanju publiciteta i uzrokovanju velike ekonomske štete žrtvovanjem uzrokujući pritom gubitak života. Dodatno tome, cilj terorizma je djelovati na sociopolitički poredak, destabilizirati te možebitno promijeniti taj poredak (Bilandžić, 2010).

Budući da mjera u kojoj terorizam predstavlja izazov za vlade i prijetnju za civilno stanovništvo znatno varira, moguće je stvoriti tipologiju na temelju koje se mogu uspoređivati različite vrste terorizma. Jedan od pristupa je razlikovanje između domaćeg terorizma koji je ograničen na teritorij jedne zemlje i međunarodnog terorizma koji zahvaća građane iz više od jedne zemlje (Althnayan, 2012). Međutim, ova se razlika pokazuje zbunjujućom u praksi zato što većina terorističkih skupina ima veze s ljudima u inozemstvu (Chalk, 1996). Detaljnija tipologija kategorizira skupine u smislu njihovih primarnih motivacija. Na temelju takvih kriterija, Peters (2002) teroriste svrstava u dvije široke kategorije: praktične i apokaliptične. Zahtjevi praktičnih terorista ograničeni su na promjenu države i njenog društva bez uništavanja cijelog društva, a njihovi sljedbenici žele iskorijeniti ono što vide kao političko zlo. Jedan od primjera je terorizam protiv pobačaja u Sjedinjenim Američkim Državama. Apokaliptični teroristi su potpuno drugačiji - njihov je krajnji cilj potpuno uništiti trenutni sustav i izgraditi posve novi poredak (Althnayan, 2012).

U strateškoj perspektivi terorizam se ponekad vidi kao logično produženje neuspjeha politike. Kada ljudi od vlade traže rješavanje svojih pritužbi, ali ne uspiju privući pažnju vlade na svoju nevolju, mogu pribjeći nasilju. S ovog gledišta, terorizam je rezultat logične analize ciljeva i zadataka skupine i njezine procjene vjerojatnosti pobjede (Kinyah Joy, 2014). Ako se pobjeda čini malo vjerojatnom uz korištenje

tradicionalnijih načina borbe, onda se može doći do zaključka kako je terorizam bolja opcija. Primjerice, Afrički nacionalni kongres u Južnoj Africi okrenuo se upotrebi terorizma tek nakon što je istražio sve političke mogućnosti i kad one nisu donijele rezultate. Naravno, ne mogu se samo pojedinci osjećati iznevjerenima od strane političkog procesa. Države se mogu koristiti teroristima u potrazi za vlastitim strateškim interesima. Države mogu sponzorirati terorističke skupine, posebno kada su ciljevi te države i te terorističke skupine slični (Enders i Sandler, 1991). Čini se kako državni terorizam predstavlja nepopularnu i nedovoljno zastupljenu problematiku koju ističe i Bilandžić (2014). Naime, u dva značajna svjetska časopisa o terorizmu (*Terrorism and Political Violence* i *Studies in Conflict and Terrorism*) državni terorizam je tematiziran u samo 2% radova u razdoblju od 1990. do 1999. godine. Literatura bolje objašnjava državni terorizam tipologijama i detaljima pojedinih slučajeva, nego opisivanjem i problematiziranjem značenja koncepta i njegova opsega (Lucić, 2017).

Lucić (2017) ističe definicije Schmidta, Sthola i Flemminga koji su (1988) tipologije terorizma kategorizirali prema tome je li terorizam međunarodni ili nije, koji akter stoji iza njega i koja politička orijentacija te koja mu je svrha. Tada su to bile ključne tipologije prvih godina znanstvenog istraživanja terorizma (Lucić, 2017). Schmid zato u svom kasnijem radu o tipologijama razmatra tipologije prije 1988. godine (Marsden i Schmid, 2011). Prema Luciću (2017) te tipologije indiciraju da je aktersko gledište bilo prisutno u literaturi i da se razmatralo i o državnim i o nedržavnim akterima, premda su i tada pojedini autori za državno nasilje upotrebljavali izraz teror, a za nedržavno terorizam. Pojedini su autori, u nastojanju aboliranja države i nevezivanja države uz riječ terorizam, prakticirali korištenje riječi sila kada je riječ o državi, dok su za nedržavne akte koristili riječ nasilje (Schmid i Jongman, 1988). Državni terorizam je razmotren od strane brojnih autora. Prema Luciću (2017), određeni segment tipologija izravno se odražava i na određeni broj definicija u kojima se razmatra o svojevrsnim tipovima terorizma kao što su revolucionarni, reformistički, nacionalni, anarhistički, državno sponzorirani, gerilski, lijevi, desni, stari, novi, i dr. Ističe se i Paul Wilkinson (1974), jedan od najistaknutijih autora ovog područja, koji definira tri tipa terorizma: politički, kriminalni i državno sponzorirani.²

Opisi tipičnih terorističkih činova i njihova zajednička obilježja često su uključeni u predložene definicije terorizma - posebno u one koje se bave strahom i tjeskobom

² Više o tradicionalnim i modernim teorijskim okvirima terorizma pogledati u djelima: Lucić D. (2017) Terorizam kao oblik državnog djelovanja - između normativnoga i empirijskoga. Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti i Lucić, D. (2019) Državni terorizam, Zagreb: Despot Infinitus.

terorističkih operacija. U takvim se definicijama terorizam prikazuje kao oblik nasilne aktivnosti koja namjerava prestrašiti skupinu ljudi širu od neposrednih žrtava (Horgan, 2005). Preispitujući evoluciju i širok spektar definicija terorizma, Hoffman (2006) donosi sljedeći zaključak:

“Stoga sada možemo pokušati definirati terorizam kao namjerno stvaranje i iskorištavanje straha putem nasilja ili prijetnju nasiljem u potrazi za političkim promjenama (...). Terorizam je posebno dizajniran kako bi imao dalekosežne psihološke učinke koji su širi od onih nad neposrednom žrtvom/žrtvama ili objektom/objektima terorističkog napada.”

S obzirom na ovu definiciju, može se zaključiti da ako se ne pokušava postići politički cilj, onda to nije teroristički napad. Dodavanje elementa straha i tjeskobe u definiciju značajno mijenja primjenu pojma (Althnayan, 2012).

Zaključno, bilo bi smiono tvrditi da će izneseni teoretski aspekti riješiti definicijski spor o tome što je terorizam. Ipak, bitno je predložiti odgovarajuću definiciju terorizma, odnosno onu koja zadržava fokus na problematici terorizma bez ulaska u nerazrješive teorijske rasprave. Stoga se sugerira pogled na terorizam kao na namjernu upotrebu ili prijetnju o upotrebi nasilja nad civilima ili neborcima u svrhu stvaranja straha i narušavanja javnog reda radi postizanja političkog cilja.

1.1.2. Teroristička organizacija

Širok je raspon različitih nedržavnih organizacija koje koriste terorističke taktike u rasponu od hijerarhijskih do mrežnih pristupa (Shaol i Maoz, 2005). Ipak, zajedničku definiciju daje Richard Shultz koji terorističku organizaciju karakterizira kao “formaliziranu strukturu koja se koristi za planiranje, koordinaciju i primjenu ekstra normalnih oblika političkog nasilja” (Shulz, 1978). John Horgan (2005) pojašnjava kako su terorističke organizacije “relativno mali, (polu)tajni kolektivi izgrađeni na političkim ili vjerskim ideologijama protiv državnog vrha (...) koji koriste nasilje ili prijetnju nasiljem kako bi izvršili utjecaj.” Fred Halliday (2001) sagledava drugu dimenziju definicije i tvrdi kako, za razliku od ostalih vrsta organizacija, teroristička organizacija izaziva državno-centrični sustav te pokušava srušiti vladu i/ili destabilizirati političke i društvene temelje države.

Teroristička organizacija se može definirati kao hijerarhijska koja podrazumijeva tajna nedržavna tijela, nedržavne organizacije, ali i vodove smrti (npr. španjolska paravojna skupina GAL, osnovana ilegalno od službenika španjolske vlade) koji sustavno koriste terorizam kako bi utjecali na politički proces. U knjizi se nasto-

ji sagledati kvalitativnu perspektivu u odnosu na kvantitativnu kako bi se izbjegle subjektivne ili politički opterećene tvrdnje koje određuju vrstu organizacije prema broju nasilnih napada. Stoga, nakon što je organizacija jednom upotrijebila terorizam, ona je “prekršila normativno pravilo te, bez obzira na vrstu ciljeva koje zagovara i druge metode koje koristi za ostvarenje tih ciljeva, treba ju definirati kao terorističku organizaciju” (Ganor, 2005).

U principu se ovdje govori o isključivo terorističkim organizacijama koje su imale aktivno političko uporište dok su koristile nasilje ili su ga ustrojile prije nego što su odlučile sudjelovati u legitimnom političkom procesu. Iako politička i vojna uporišta terorističke organizacije mogu biti službeno odvojeni entiteti, u većini slučajeva prvi je podređen potonjem ili iz njega proizlazi, kako sugerira Anthony Richards (2001).

Premda ne postoji jedinstveni profil terorista, svaka teroristička organizacija posjeduje zaseban pogled kao odrednicu koja indicira na koji način terorističke organizacije opažaju svijet koji ih okružuje i na koji način djeluju u tom svijetu. Takav pogled predstavlja rezultat ciljeva terorističke organizacije, profila i ideologije lidera i organizacije, tipologije organizacije, religije, kulture, nacionalnosti i ukupnih društvenih uvjeta u kojima djeluje teroristička organizacija (Bilandžić, 2010).

Pripadnost terorističkoj organizaciji i izvršenje terorističkih akata svakako utječe na psihološko stanje terorista što implicira postojanje stanovite psihologije terorista. Terorističke organizacije posebnu pozornost posvećuju novačenju članova i unutar organizacijskom funkcioniranju. Djelovanje terorističkih organizacija moguće je sagledati putem vrsta moći. Bilandžić (2010) razmatra premise John Kenneth Galbraitha (1983) koji razlikuje tri vrste moći: kondignu, kompenzacijsku i kondicioniranu moć. Kondigna moć povezana je s kažnjavanjem. Pokoravanje ili poslušnost postiže se sposobnošću da se pojedincu ili skupini nameće alternativa za ono što oni stvarno žele. Tko se ne želi pokoriti, kondigna moć donosi nelagodne posljedice ili prijetnju posljedicama neposlušnom pojedincu. Kompenzacijska moć onima koji se žele pokoriti nudi pozitivnu nagradu. U okviru kondicionirane moći postupno se mijenjaju uvjerenja (vjerovanja) onih koje se želi pokoriti (Bilandžić, 2010).

Čin pokoravanja pri kondicioniranoj moći (u odnosu na kondignu i kompenzacijsku moć) ostaje neprimjetljiv. Kondicionirana moć ima naročiti značaj kada se odvojeno analiziraju terorističke organizacije. Kondicionirana moć znači da iz organizacije, kao oblika povezivanja ljudi sa sličnim interesima, vrijednostima i shvaćanjima, izvire ono uvjeravanje koje je nužno za pokoravanje ciljevima organizacije (Galbraith, 1983; Bilandžić, 2010).

Terorističke organizacije nalažu potpunu posvećenost svojih članova organizaciji, uređuju međusobne odnose, traže povezanost kroz međuovisnost i međusobno povjerenje i, povrh svega, uvjeravaju svoje članove u potpuno prihvaćanje ciljeva i načina djelovanja terorističke organizacije. S porastom radikalizacije, grupni identitet nadilazi pojedinačni, teroristi individualni identitet podređuju kolektivnom, a individualno prosuđivanje i ponašanje je pod utjecajem organizacije (Post, 2006; Bilandžić, 2010).

U razmatranju terorističkih organizacija, Bilandžić (2010) navodi Jessicu Stern (2006) koja ističe značaj otpornosti i sposobnosti terorističkih organizacija. Otpornost predstavlja snagu terorističke organizacije u podnošenju gubitaka, dok je sposobnost mogućnost ostvarenja terorističkih napada. Učinkovitost terorističke organizacije rezultat je prethodnih obilježja.

Rezultati istraživanja temeljem 648 terorističkih organizacija (koje su djelovale u svijetu od 1968. do 2006. godine) pokazali su kako terorističke organizacije prestaju s djelovanjem zbog niza različitih čimbenika i to najčešće njihovom kombinacijom. Takvi čimbenici klasificirani su u pet temeljnih kategorija (Bilandžić, 2010):

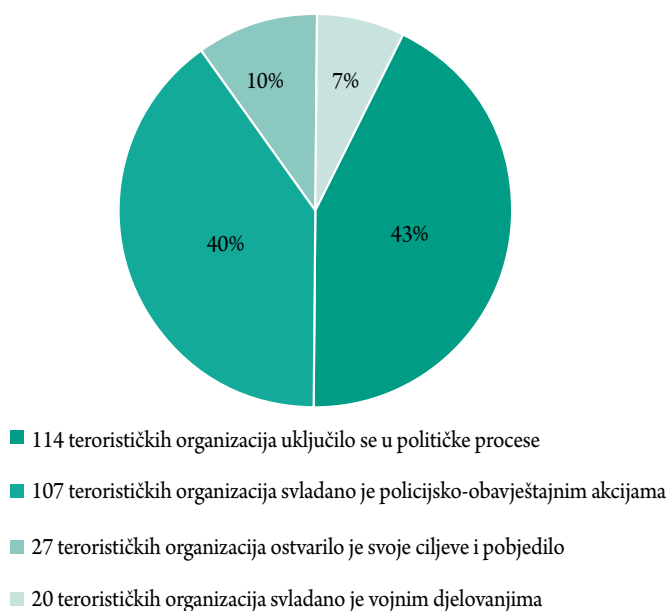
- uporaba sredstava iz spektra kriminalizacije/policizacije (policing) što uključuje uporabu policijskih i obavještajnih institucija s ciljem prikupljanja informacija o terorističkim organizacijama i njihovom djelovanju, prodora u terorističke organizacije te uhićenja ključnih članova terorističkih organizacija;
- uporaba vojnih snaga radi uništenja terorističkih organizacija (military force);
- uključivanje terorističkih organizacija u zakonske i legitimne političke procese (politics);
- realizacija ciljeva terorističkih organizacija, odnosno njihova pobjeda (victory);
- razdor unutar terorističkih organizacija i njihovo cjepkanje (splintering), pri čemu treba izdvojiti da je ova kategorija, zbog činjenice da razdor unutar pojedine terorističke organizacije ne znači i odustajanje od terora od strane njezinih frakcija, eliminirana iz daljnjih analiza.

Nastanak i djelovanje terorističkih organizacija ovisi o ukupnim sociopolitičkim okolnostima. Drugim riječima, kako bi opstale i mogle djelovati, trebaju podršku okruženja. Okruženje im stvara temelj za pripremu i izvođenje operacija, slobodu kretanja, financiranje i kvalitetnu bazu za novačenje novih ljudi. Za terorističku or-

ganizaciju važno je simpatizira li se ili poistovjećuje njen član s političkim ciljevima organizacije, pruža li podršku iskazanom nezadovoljstvu, suprotstavlja li se vlastima protiv kojih djeluje teroristička organizacija i sl. (Bilandžić, 2014).

U nastavku slijedi Grafikon 1 koji prikazuje rezultate prestanka djelovanja terorističkih organizacija. Riječ je o uzorku od 268 terorističkih organizacija. Iz analize su izbačene još uvijek aktivne organizacije (244 organizacije, 2006. godine) te organizacije unutar kojih se dogodio raskol (136 terorističkih organizacija).

Grafikon 1: Razlozi prestanka djelovanja terorističkih organizacija

Izvor: Obrada autora prema Bilandžić (2010)

Grafikon prikazuje da se 114 (43%) terorističkih organizacija uključilo u političke procese, 107 (40%) terorističkih organizacija je savladano raznim policijsko-obavještajnim akcijama; 20 (7%) vojnim djelovanjima, dok je 27 (10%) ostvarilo svoje ciljeve i pobijedilo.

Prema određenim autorima (Hawkesworth i Kogan 1992; Husken, 2019) većina terorističkih organizacija je kratkog vijeka. One koje “prežive” mogu biti značajnije ili manje značajne pod utjecajem internih i eksternih čimbenika. Terorističkoj organizaciji potrebna su ideološka uvjerenja (npr. vjera, nacionalizam, separatizam, desnica,

ljeвица, marksizam, prava životinja, itd.) i kapital da bi ojačala to uvjerenje i vodila svoje djelovanje. Teroristička organizacija generira kapital od donatora (Husken, 2019).

Primjerice, Lashkar-e-Taibu financirala je pakistanska vojska, a Hezbollah je financirao Iran (Constable, 2011; Shazad, 2011). Al-Qaedu su povijesno financirali pojedinci u Saudijskoj Arabiji i raznim zemljama Zaljeva (Napoleoni, 2005), dok se kolumbijski FARC temeljio na marksističkoj ideologiji, ali je kasnije izrastao u kriminalnu organizaciju (Betancourt, 2011).

Terorističke i kriminalne organizacije imaju dodirna područja i raznolikosti (Dishman, 2005; Husken, 2019). Primjerice, teroristi su motivirani publicitetom, dok kriminalci ne žele publicitet. Meksički narko karteli, Islamska država u Iraku i Siriji te Al-Qaeda u Afganistanu odrubljaju glave svojim neprijateljima. Talijanska mafija i razne terorističke organizacije bombardiraju turističke destinacije (Gambetta, 1996; Gardner, 1990; Mucci, 2015; Squires, 2019). Međutim, motivacije terorista i kriminalca su različite. Terorist traži društvene promjene kako bi koristio onima s istim uvjerenjem, a može čak i žrtvovati svoj život za taj cilj. Zločinac traži materijalnu korist, uključujući novčanu korist, bez obzira na ideološko uvjerenje.

Terorističke organizacije se najčešće sastoje od ideologija koje daju političku svrhu i zacrtavaju smjer kretanja popraćen značajnom grupnom predanošću. Onoga trenutka kada nestane ideologija, terorističke organizacije mogu doživjeti transformaciju prema kriminalnoj organizaciji.

1.1.3. Terorizam u političkom sustavu

Na samom početku valja istaknuti kako se terorizam sastoji od političkog i vojnog krila, odnosno dijelova. Političko krilo naglašava integraciju u kontekstu sudjelovanja terorističkih organizacija u konvencionalnim stranačkim političkim aktivnostima na nacionalnoj razini (Weinberg, 2012). Postoji značajan broj slučajeva u kojima terorističke organizacije izravno sudjeluju u institucionaliziranoj politici te se žele proširiti i steći moć osnivanjem političkih stranaka. Prema istraživanju Jonesa i Libickija (2008), provedenog u okviru RAND-a na temelju uzorka od 648 terorističkih organizacija, došlo se do zaključka da se čak 43% takvih organizacija transformira u političke stranke. Njihov je cilj okupiti široku potporu ciljevima terorističke organizacije “izgradnjom mreže članova i aktivista te radom na mobilizaciji ciljane zajednice za konačno političko djelovanje” (Siqueira, 2005).

Štoviše, prema Peteru Neumannu, uspostavljanjem političke stranke i integriranjem u politički sustav, «teroristi priznaju autoritet postojećeg institucionalnog okvira»,

iako negiraju režim ili njegovu politiku (Neumann, 2005). Obično sama integracija daje stupanj legitimnosti aktivnostima organizacije i omogućuje da postane zakoniti politički akter, čak i ako se ne pridržava u potpunosti zajedničkih pravila “političke igre” (Frayman, 2014). Međutim, samo sudjelovanje u politici ne predstavlja integraciju, osim ako je popraćeno aktivnim sudjelovanjem “koje ide dalje od pukog glasanja” (McVeigh i Smith, 1999). U praksi se isto tako događa da terorističke organizacije uspostavljaju politička krila kako bi se više otvorile pregovaranju i stvorili sliku angažiranijih terorista (Zartman i Faure, 2011).

Cook (2020) ističe pet značajnih koraka svojstvenih za terorističke grupe koje se sistematski transformiraju u političke stranke:

- Grupa se mora oformiti, okupiti istomišljenike i imati cilj;
- Grupa mora biti označena kao teroristička organizacija, ostvarena kroz stavljanje organizacije na barem jedan od brojnih svjetski priznatih terorističkih popisa;
- Grupa se mora suočiti s pat pozicijom sa zemljom domaćinom;
- Potrebno je uspostaviti povjerenje i pristup između grupe i zemlje domaćina;
- Pregovori o mirovnom rješenju odvijaju se i u konačnici dopuštaju prelazak grupe u političku stranku.

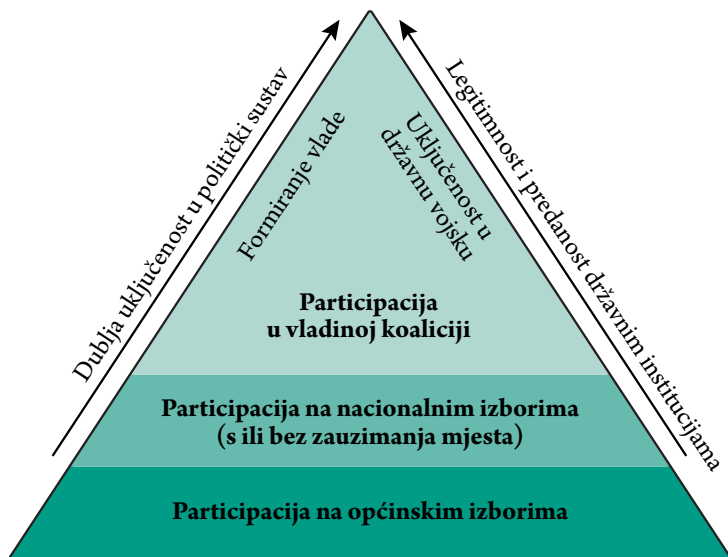
Prema Cooku (2020), IRA i FARC su prošle tranziciju iz terorističkih organizacija u političke stranke u okviru prethodnih pet koraka. Talibani nisu prošli svoju punu tranziciju i mogu se samo potvrditi kroz drugi korak, ali postoje dokazi koji su u skladu s trećim korakom i s napredovanjem u okviru četvrtog koraka.

Ipak, važno je napomenuti kako postoji idejni spektar terorističke političke integracije koji je vidljiv u sljedećem slikovnom prikazu. Što je viša razina integracije, to je više teroristička organizacija ugrađena u politički sustav države i od nje se traži poštivanje njezinih zakona i postupak (Shema 2). Štoviše, kretanje prema gore, kroz različite oblike integracije, nužno ukazuje na dublju uključenost u politički sustav.

Najosnovniji oblik terorističke integracije je sudjelovanje u općinskoj politici što često predstavlja idealnu odskočnu dasku u kretanju prema politici na državnoj razini (poput kontrole Fataha i Hamasa nad lokalnim vijećima u Palestinskoj upravi). To ne isključuje napredovanje i na ostalim razinama - županijskim, regionalnim i međunarodnim (npr. Sinn Féin, političko krilo IRA-e, ima zastupnike u Europskom parlamentu). Viši stupanj integracije predstavlja sudjelovanje u parlamentarnim izborima prihvaćanjem ili odbijanjem u zauzimanju mjesta u slučaju uspješne kam-

panje (kao što je to slučaj s politikom apstinencijom Sinn Feina). Zastupljenost terorizma u vladinoj koaliciji obično je sljedeća razina (primjerice, sudjelovanje Hizballaha u libanonskoj vladinoj koaliciji) (Frayman, 2014).

Shema 2: Razine terorističke integracije u političke sustave

Izvor: Frayman (2014)

U konačnici, dvije najviše razine integracije, koje jednako ukazuju na spremnost organizacije u postajanje sastavnog dijela državnog političkog sustava, jesu formiranje vlade nakon pobjede na izborima (kao u slučaju Hamasova trijumfa na palestinskim zakonodavnim izborima) i uključivanje članova u institucionalizirane oružane snage (npr. apsorpcija pripadnika Irguna u izraelske obrambene snage krajem 1940-ih). Kada teroristička organizacija dosegne vrhunac političke integracije, tada može povući svoje oružje i predati ga državi ili postati država.

Prema političkim sustavima, ovdje se govori o organiziranim strukturama moći i vlasti u državi i njihovom interakcijom s civilnim društvom. Naglasak je stavljen na posredničke institucije koje povezuju civilno društvo s vladom, osobito na političkim strankama. Preciznije, politički sustav mogao bi se smatrati pluralističkim, ali ne nužno demokratskim u uobičajenom zapadnjačkom smislu koji se očituje u suverenitetu nad teritorijem i narodom kada pokazuje fragmentaciju i raspršenost političke moći i tako omogućuje organiziranim skupinama izražavanje svojih zahtjeva i sudjelovanje u javnoj raspravi (Miller, 1983). Demokratski politički sustav u mo-

dernim vremena predstavlja oblik uređenja većine država u svijetu, a državnost je opisana kao “preduvjet demokratskog sistema vladavine” (Linz i Stepan, 1998; Lucić, 2017). Međutim, demokratski politički sustav suočava se s izazovima. U pandemijskim COVID-19 vremenima, vlade zemalja pojačale su nadzor, diskriminatorne mjere kretanja, kao i nasilne aktivnosti policijskih snaga (Freedom house, 2022).

Politički sustav osigurava legitimitet i stabilne postupke, norme i procese za postizanje ciljeva pojedinaca. Roland Pennock primjećuje da je sustav sposoban “pretvoriti moć u vlast, osigurati javno prihvaćanje njegovih djela kao legitimnih te putem političke mašine usmjeravati borbu za moć koja bi mogla biti prijatna redu i miru” (Pennock, 1986). Riječ je o integraciji terorističkih organizacija u predstavnička izabrana tijela koja djeluju u pluralističkom političkom sustavu kako bi se stekla sposobnost “utjecaja na način na koji se autoritativne odluke formuliraju i provode u društvu.”

Autoritarni ili totalitarni politički sustavi neće biti predmet analize u ovom poglavlju zato što nisu “ograničeni u mogućnosti korištenja domaće vojne sile u zemlji”, a često su skloniji “iskorjenjivanju pobunjeničkog terorizma primjenom državnog terorizma” umjesto postizanja razumijevanja ili kompromisa (Art i Richardson, 2007). Ovakvu praksu karakteriziraju oni režimi koji često zabranjuju osnivanje političkih stranaka, sprječavaju organizirane skupine da izraze svoju ideologiju i koriste bezobzirne metode za rješavanje bilo kojeg oblika protivljenja.

Za razliku od terorističke organizacije, za koju je svojstven nasilan i revolucionaran karakter, politička stranka tradicionalno je platforma koja pruža pravna sredstva za sudjelovanje u političkom sustavu i utjecaj na njega, osvajanje javnih funkcija, stjecanje kontrole nad vladom, služenje interesima države i ispunjavanje potreba naroda. Doista, to su i učinile mnoge terorističke organizacije koje su imale određeni stupanj političke integracije formirajući političke stranke kako bi usredotočile svoje napore na sudjelovanje u legitimnom političkom procesu s ciljem postizanja svojih dugoročnih ciljeva (Frayman, 2014).

Naredni čimbenici, izvedeni iz literature o terorizmu, smatraju se najznačajnijim stupovima u trilateralnom odnosu između terorističkih organizacija, država i međunarodnog sustava koji utječe na političku integraciju. Prisutnost pojedinog čimbenika sama po sebi neće nužno ukazivati na sklonost skupine da postane dio političkog sustava, ali prisutnost niza njih pružit će bitne dokaze za potencijalnu političku integraciju (Frayman, 2014).

Prva pretpostavka odnosi se na terorističke organizacije i navodi kako niz unutar-njih čimbenika (odvojenih od ostalih vanjskih utjecaja) utječe na aktivnosti, procje-

ne i odluke terorističke organizacije što u konačnici dovodi do političke integracije. Čimbenici koji se ispituju su dio DNK-a bilo koje terorističke organizacije i u velikoj mjeri određuju njezine izgleda za političku integraciju. U skladu s time, unutarnji čimbenici mogu ukazivati na situaciju u kojoj terorizam više ne služi ciljevima organizacije, kao i da postoje bolja i jeftinija sredstva te da uporaba nasilja potkopava druge vitalne organizacijske ili ideološke interese (Kruglanski, 2006).

Središnji povezani čimbenici su uloga nasilja i opća percepcija protivnika. Ove dvije karakteristike, koje se očituju u ideologiji i strategiji organizacije, prema Neumannu mogu osvijetliti razinu ekstremizma ili umjerenosti te vjerojatnost sudjelovanja u postojećim političkim institucijama (Neumann, 2005). Primjerice, ako se uporabom terorizma žele postići određeni strateški ciljevi i ako je njegova uporaba ograničena u opsegu i izboru ciljeva, ovo se može smatrati suosjećajnim svjetonazorom. Štoviše, u slučajevima kada teroristička organizacija prihvati da njezin protivnik ima legitimno pravo na postojanje, iako ne i na svoje zahtjeve za moći ili mjesto u političkom poretku, bilo bi razumno tvrditi da je, uz odgovarajuće nagrade i uvjeravanja, politička integracija zaista izvedivi ishod. Međutim, kada je teroristička organizacija snažno posvećena potpunom uništenju svog protivnika ili njegovom protjerivanju s određenog teritorija, vjerojatno se neće ostvariti politička integracija (Frayman, 2014).

Sljedeći je čimbenik pojava unutarnjeg raskola u redovima terorističke organizacije. Najčešće se događaju ideološke i strateške podjele unutar terorističke organizacije koje rezultiraju podjelom i formiranjem konkurentne radikalnije disidentske organizacije. Lawrence Freedman podržava ovu tvrdnju i utvrđuje da su “radikalni pokreti skloni podijeliti se na konkurentne frakcije”, a neslaganja oko političkih stavova ili metoda “se mogu brzo uvećati do temeljnih razlika u principima” (Freedman, 2007). Kada se izvorna frakcija mora razlikovati od skupine koja se od nje odvojila (da bi zadržala predanost članova ili mobilizirala više sredstava i javnu potporu), vjerojatno će odobriti različite metode djelovanja ili zamjensku strategiju što zauzvrat ukazuje na stupanj spremnosti da postane legitimni politički akter.

Posljednji je čimbenik razina javne potpore koju terorističkoj organizaciji pružaju vlastiti birači i simpatizeri širom svijeta. Materijalna, politička i moralna potpora spas je za svaku terorističku organizaciju. Bart Schuurman (2013) sugerira da u proučavanju terorizma, a posebice terorističkih organizacija, javna podrška “može biti i snažni saveznik i smrtonosni neprijatelj”, a također može pridonijeti nastanku i porastu nasilja ili prekidu neprijateljstava. Iako je socijalno izolirana i dužna je djelovati u tajnosti, bez narodne podrške sposobnost organizacije da regrutira, prikuplja sredstva i prima logističku potporu značajno je umanjena (Ganor, 2005).

1.2. Protuterorizam

Prije svega, država mora uspostaviti i održati sigurnost od vanjskih ugroza kao što su moguće vojne prijetnje ostalih država na međunarodnoj razini ili pak prijetnje od strane drugih sudionika, primjerice terorista. Država mora pružiti sigurnost za unutarnje prijetnje koje su potencijalna ili stvarna opasnost državnom karakteru, vladavini, teritorijalnom i demografskom integritetu (Bilandžić, 2010). Terorizam predstavlja važno pitanje nacionalne sigurnosti. Nacionalna sigurnost čini jedan veoma zamršen fenomen obavijen kontroverzama (Bilandžić, 2014).

Nadalje, detaljnije analizirajući protuterorističko djelovanje, poznavatelji problematike razlikuju pojam antiterorizam (antiterrorism) i protuterorizam (counterterrorism), pri čemu je termin protuterorizam preuzeo prioritet - integrirajući termin antiterorizam (Bilandžić i Pandžić, 2019). Antiterorizam naglašava preventivne i defenzivne mjere, dok protuterorizam podrazumijeva proaktivne i "unaprijed preventivne" radnje usmjerene na prevenciju, odvracanje od terorizma i aktivnu borbu protiv terorizma uporabom širokog spleta mehanizama: snaga reda i zakona, političkih, psiholoških, socijalnih, ekonomskih i (para)vojnih.

Teroristička djela mogu se neutralizirati politikama sprečavanja i progona (Althayan, 2012). Također je uočljivo kako uspjeh ili neuspjeh protuterorističkih strategija u velikoj mjeri ovisi o načinu na koji su države strukturirale i organizirale svoje različite institucije/agencije za borbu protiv terorizma te o opsegu u kojem uključuju široki spektar dionika u svoje napore.

Protuterorističko djelovanje sačinjavaju dva tipa stajališta: "teroriziranje terorizma" te "teroriziranje teroriziranih". U prvom slučaju riječ je o uporabi represivnih državnih instrumenata u borbi protiv terora pri čemu su državna djelovanja često jednaka djelovanjima terorističkih organizacija čije se djelovanje nastoji onemogućiti. U konačnici rezultat je porast spirale nasilja (Bilandžić, 2010). Drugi slučaj podrazumijeva situaciju u kojoj države u odgovoru na terorizam poduzimaju radnje kojima potkopavaju temelje na kojima su izgrađene. Time su državni protuudari, a ne terorizam sam po sebi, oni koji dodatno ugrožavaju ustavni poredak.

1.2.1. Načelna obilježja borbe protiv terorizma

Nakon razjašnjenja pojma terorizma, sljedeće temeljno pitanje odnosi se na načine borbe protiv fenomena terorizma. Tradicionalni pristupi borbi protiv terorizma bili su nadasve militaristički, zasnovani na suzbijanju i kriminalizaciji (Guelke, 2006). Najbolji primjer ovog pristupa su protuterorističke strategije razvijene i primijenjene u 1970-ima i 1980-ima u Sjevernoj Irskoj.

Bilandžić (2004) ističe legalne sigurnosne institucije Ujedinjenoga Kraljevstva koje su svojim strateškim aktivnostima otežale djelovanje terorističkih organizacija. Drugim riječima, britanske su institucije zaustavile djelovanje terorističkih organizacija, ali ne do kraja. Jedna od takvih je strategija "ulsterizacije" koju je provodila Britanska vlada ponajprije u urbanim sredinama u kombinaciji s intenzivnim i opsežnim vojnim djelovanjima u pograničnim i ruralnim sredinama u razdoblju od 1977. do 1985. godine. Cilj strategije "ulsterizacije" je prebaciti odgovornost za ukupnu situaciju u Sjevernoj Irskoj sa središnjih državnih na lokalne sjevernoirske strukture. Strategija se ispostavila kao neučinkovita u rješavanju sjevernoirskih sukoba (Bilandžić, 2004). Nakon 1985. godine, Vlada Ujedinjenoga Kraljevstva učestalo je koristila obavještajne i sigurnosne institucije u svrhu realizacije strateških interesa. Primijenjena je strategija rješavanja problema političkim sredstvima, a prema Bilandžiću (2004) je uključivala tri elementa: "rješenje opravdanih zahtjeva koji su doveli do nezadovoljstva katoličke zajednice u pokušaju da se tako oslabi njezina potpora republikancima; uključivanje "terorista" u političke pregovore; intenzivnu primjenu sigurnosnih mehanizama kako bi se razina nasilja ograničila na podnošljivu razinu." Od 1969. do 1998. godine Vlada Ujedinjenoga Kraljevstva promijenila je svoju strategiju rješavanjem sukoba putem četiri naročito važna sporazuma³.

Postalo je očito kako strategije zasnovane na takvim običajima nose rizik od porasta terorizma kojeg su nastojali suzbiti (Horgan, 2005) što je rezultiralo dugoročnim nepovoljnim posljedicama u odnosima policije i zajednice (Pickering i sur., 2008). Suvremeni rad vodećih znanstvenika nudi dva alternativna okvira kroz koja se mogu razumjeti trenutni izazovi u borbi protiv terorizma i u angažmanu zajednice.

Najpoznatiji novi pristup je model na razini zajednice za borbu protiv terorizma koji je vrlo popularan u Europi i Sjevernoj Americi. Sve više potaknut radovima Innesa (2004; 2006) i Skogana (1990), ovakav pristup daje prednost važnosti međudjelovanja između zajednice i policije zbog ispunjavanja policijskih zahtjeva. Noviji pristup, nazvan pojačana pripadnost, proizašao je iz primjene Loaderovih radova (2006) o povećanju osjećaja političke zajednice kroz jasan pristup demokratskom policijskom radu. Zasnovan je na pravima te pokušava prevladati nepoželjne posljedice interakcije između policije i zajednice, posebice kako bi se izbjegla dominacija najglasnijih i najsnažnijih članova društva u interakciji policije i zajednice. Pickering i suradnici (2008) tvrde da bi kombinacija pristupa pojačane pripadnosti i obavještajnih modela zajednice pomogla protuterorističkim agencijama i vlastima

³ Više o informacija o sporazumima u Bilandžić, M., Sjeverna Irska između rata i mira, Politička misao, Vol XXI, (2004.), br. 2, str. 135-160

u izgradnji povjerenja i legitimiteta od strane zajednice. Poanta ovih novih pristupa je kontinuirana i učinkovita interakcija i uključivanje sigurnosnih agencija sa što većim brojem dionika, posebno unutar lokalne zajednice.

Zajedno s ovim pristupima koji pružaju opću osnovu za razumijevanje protuterorističkih strategija, u literaturi je identificiran niz specifičnih metoda i tehnika koje su vlade širom svijeta koristile u borbi protiv terorizma (Althnayan, 2012). Metode i pristupi sastoje se od mješavine javne i vanjske politike skrojene u ograničavanju terorističke aktivnosti i zaštite javnosti od terorističkih napada (Omelicheva, 2007). Brojne popise i klasifikacije takvih politika predložili su razni praktičari i akademski znanstvenici (van Dongen, 2010). Pojmovlje koje je Europsko vijeće predložilo za određivanje takvih politika u EU (EU, 2008.) od posebne je važnosti zato što pokriva širok spektar izbora protuterorističkih politika te nudi jasno razumijevanje takvih politika i njihovih ciljeva. Na temelju okvira Europskog vijeća, identificirane su četiri glavne potkategorije unutar Protuterorističke strategije EU (The European Union Counter-Terrorism Strategy): politika zaštite, prevencije, odgovora i potjere (EU, 2008)⁴.

Politike zaštite su one koje su namijenjene zaštiti građana (EU, 2008). Primjeri su politike koje poboljšavaju graničnu sigurnost, povezanu infrastrukturu i obavještajni mehanizam kako bi se osigurala sigurnost i (u slučaju terorističkog plana) ojačao sustav za prepoznavanje i ublažavanje prijetnji. Tvrdi se kako su teroristi prilagodljivi prilikom suočavanja s različitim preprekama i mogu promijeniti svoje ciljeve ili potpuno promijeniti taktiku. Stoga, politika usmjerena na zaštitu, sama po sebi, ne može uvijek iskorijeniti terorističku prijetnju (Althnayan, 2012).

Prevenција se odnosi na strategiju kojom države poduzimaju mjere kako bi spriječile ranjive skupine da pribjegu terorizmu (EU, 2008). Ovdje se misli na proces radikalizacije i deradikalizacije. Prema Bilandžiću i Pandžiću (2019), deradikalizacija (odvraćanje od nasilja i društvena reintegracija radikaliziranih pojedinaca) i proturadikalizacija (socijalno i kulturnokontekstualna prevencija koja se poduzima kako osoba ne bi postala radikalna) znače određenu orijentaciju prema uzrocima terorizma. Autori ističu kako se “deradikalizacija odnosi na programe kojima se radikalni pojedinci i skupine nastoje reintegrirati u društvo ili, u najmanju ruku, odvratiti od nasilja”.

U idealnom slučaju, proces reintegracije terorista nije brz, već postepen, pa će suzbijanje ideologije putem kontakta s potencijalno ugroženim mladim ljudima smanjiti bazu potpore teroristima (Nacos i sur., 2010).

⁴ Strategije Europske unije u borbi protiv terorizma detaljno su razrađene u potpoglavlju knjige naslova 1.2.4. Protuterorističke strategije Europske unije

Politike odgovora su usmjerene na rješavanje posljedica ili neposrednih rezultata terorističkog napada kako bi se uspostavio red usred takvog kaosa i smanjio strah kod civilnog stanovništva (Althnayan, 2012). Primjeri ove skupine politika bili bi raspoređivanje timova za kontrolu štete i rad s medijima u borbi protiv terorističkog publiciteta. Te mjere ne smanjuju niti izravno odvrću terorističke aktivnosti, već im šalju poruku da te aktivnosti dolaze uz gubitke/troškove (Pape, 2003).

Posljednja značajna kategorija protuterorističke politike koja značajno pridonosi smanjenju terorističkih napada je potjera. Ta je politika uglavnom usmjerena na progon terorističkih skupina i ometanje financijskih i ljudskih mreža (EU, 2008). Drugim riječima, radi se o onemogućavanju izvršenja terorističkih akata i kazneno procesuiranje terorista. Ovo je najvažnije područje politike koje poduzimaju agencije za provedbu zakona i druge sigurnosne agencije uz suradnju s obavještajnim mrežama (Nacos i sur., 2010).

1.2.2. Terorizam i institucije

Kakve god politike bile usvojene i bez obzira na njihovu kategorizaciju, važno je utvrditi tko je zadužen za protuterorističke aktivnosti. Konkretno, je li protuterorizam dodijeljen specijaliziranim agencijama, protuterorističkim centrima ili nekom drugome? Na koji su način takva tijela organizirana da ga provode? Jesu li protuterorističke aktivnosti dodijeljene posebnoj jedinici ili ih provodi svo osoblje uz svoje ostale zadatke? Zadaća institucija se mora ogledati u otkrivanju uzroka, a ne otklanjanju posljedica terorizma. Većina zemalja ima specijalizirane agencije koje su u potpunosti odvojene od policije, a koje se bave protuterorizmom u inozemstvu. Takve agencije rijetko imaju isključiva ovlaštenja za prikupljanje obavještajnih podataka u inozemstvu, ali podržavaju ih vojska i druge civilne agencije poput veleposlanstava. Neke od ovih specijaliziranih stranih obavještajnih agencija kontrolira vojska kao u Italiji (AISE) ili u Švedskoj (MUST). Najvažnije su one koje spadaju pod odgovornost policije.

Svaka je država osnovala svoju agenciju zaduženu za prikupljanje domaćih obavještajnih podataka o mogućem nasilnom činu - primjeri su Australija (ASIO), Francuska (DGSI), Izrael (Shin Bet), Japan (PSIA) i Sjedinjene Države (FBI)⁵. Takve se agencije istovremeno razlikuju u svojim ovlastima u poduzimanju preventivnih radnji. Neke se bave samo prikupljanjem obavještajnih podataka, poput Kanadske sigurnosno-obavještajne službe (CSIS), Shin Beta i britanskog MI5 (Bayley i Weis-

⁵ Detaljnije informacije o protuobavještajnim agencijama mogu se pronaći u popisu kratica i pojmovniku ove knjige.

burd, 2009). One stoga ne pripadaju pod klasičnu definiciju policijske organizacije koja uključuje primjenu ograničenja na pojedince (poput uhićenja). Mnoge od tih službi bez sumnje poduzimaju i tajne aktivnosti za ometanje potencijalno nasilnih činova bez pozivanja na ovlast uhićenja ili pritvora. Informacije o tim aktivnostima i njihovom pravnom statusu su ograničene (Althnayan, 2012).

Pregled također navodi kako neke nacionalne agencije za borbu protiv terorizma surađuju s policijom koja je ovlaštena privesti, uhititi i kazneno goniti, a primjer su indijski Središnji istražni ured (CBI), talijanska Agencija za informacije i sigurnost (AISI, bivša SISDE), japanska Agencija za istrage javne sigurnosti (PSIA), španjolski Nacionalni obavještajni centar (CNI) i švedska Služba nacionalne sigurnosti (SAPO). Takve su protuobavještajne institucije specijalizirane za kontrašpijunažu (Althnayan, 2012). Njihove aktivnosti mogu biti praćene specijaliziranim vojno-policijskim protuterorističkim postrojbama - Special Air Service Velike Britanije, američki Delta Force i Zelene beretke, kanadski Task Force 2, francuski Groupe d'intervention de la Gendarmerie Nationale (GIGN), njemački Grenzschutzgruppe 9 (GSG-9) i španjolski Grupo Especial de Operaciones (GEO)⁶.

Sve zemlje koje su uspostavile policijske snage na podnacionalnoj i decentraliziranoj razini ovlašćuju ih za provođenje protuterorističkih operacija. Zapravo, sve podnacionalne protuterorističke aktivnosti provodi policija (Althnayan, 2012).

Ukratko, prema istraživanju Bayleyja i Weisburda (2009), u navedenim su zemljama različite agencije na drugačijim državnim razinama ovlaštene sudjelovati u protuterorističkim strategijama u svima njima. Te se agencije, djelujući unutar i izvan policijskih organizacija i njihovih nadležnosti i odgovornosti, često preklapaju (Althnayan, 2012). Rezultat je labirint agencija sa zajedničkim odgovornostima koji dovodi do postavljanja još jednog važnog pitanja - kako koordiniraju svoje zajedničke dužnosti? O tome se govori u sljedećem potpoglavlju knjige.

1.2.3. Protuterorističke strategije i međuinstitucionalna suradnja

Prisutna je određena razina sporazuma između protuterorističkih znanstvenika i praktičara kod principa koji potiču međuresornu koordinaciju i suradnju te predstavljaju sastavni dio gotovo svake strategije za borbu protiv terorizma (Behm i Palmer, 1991).

Primjerice, Strategija nacionalne sigurnosti Republike Hrvatske (2017) naglašava integrirani pristup, međuresornu suradnju, primjenu mjera prevencije, suzbijanja, zašti-

⁶ Detaljnije informacije i objašnjenja o specijalnim snagama mogu se pronaći u Bilandžić i Milković (2009).

te i kaznenog progona te jačanje međunarodne suradnje u suprotstavljanju terorizmu. Štoviše, teroristički napad, posebno onaj koji cilja različita mjesta, zahtijeva brz i koordiniran odgovor različitih agencija čije su odgovornosti već prethodno objašnjene. Primjerice, u Republici Hrvatskoj je SOA nadležna za antiterorističke aktivnosti, tj. za nacionalnu sigurnost⁷. Opseg odgovora agencija zahtijeva praktičnu koordinaciju i planiranje raspodjele resursa, komunikacijskih metoda, obuke i umrežavanja. U osnovi, problemi s koordinacijom nastaju kad agencije dijele identične odgovornosti za jednak skup problema (Downs, 1966). Rivalstvo nad kontrolom politike može dovesti do zbrke među agencijama i do paralelnih, suvišnih i skupih sustava (Peters, 1981). Osim toga, agencije u zajedničkom političkom okruženju pretvaraju se u rivale jednom kad financiranje traže iz istih ograničenih izvora. Tamo gdje se pojave takvi koordinacijski problemi, rješenja treba tražiti kroz zajedničko donošenje politika (Downs, 1966).

Uzimajući u obzir protuterorističke strategije Sjedinjenih Američkih Država, smatra se da je izuzetno teško postići trajnu koordinaciju između uključenih agencija (Althnayan, 2012). Poteškoće uglavnom leže u činjenici da se nadležnosti i odgovornosti agencija preklapaju u više slučajeva. Zabrinutost zbog proračuna i nerazumijevanje odgovornih agencija znaju predstavljati glavnu prepreku učinkovitim protuterorističkim strategijama u Sjedinjenim Američkim Državama. SAD je, donošenjem američkog zakona o reformi obavještajnog sektora i prevenciji terorizma iz 2004. godine (The Intelligence Reform and Terrorism Prevention Act of 2004 - IRTPA)⁸, nastojao unaprijediti kohabitaciju agencija i neutralizirati potencijalne sigurnosne izazove. Između ostalog, uspostavljeno je i tijelo naziva Nacionalni centar za protuterorizam (NCTC) kako bi se podigla razina učinkovitosti obavještajnih, odnosno antiterorističkih aktivnosti.

Behm i Palmer (1991) sugeriraju dva glavna pokazatelja uspješnosti u rješavanju međuagencijskih izazova prema kojima se mogu procijeniti koordinacijski dogovori: pojednostavljene organizacijske strukture i pozitivni stavovi osoblja kao testovi učinkovitosti. Strom i Eyerman (2007) ispituju međuagencijsku koordinaciju, uključujući prepreke i rješenja problema koordinacije u SAD-u, Velikoj Britaniji, Kanadi i Irskoj te tvrde kako je prethodno iskustvo suradnje bilo važan čimbenik u međuagencijskoj koordinaciji.

⁷ Šira objašnjenja o ustroju, ovlastima i sigurnosno-obavještajnom sustavu Republike Hrvatske nalaze se na: <https://www.soa.hr/hr/>

⁸ Više na IRTPA zakonu: <https://bja.ojp.gov/program/it/privacy-civil-liberties/authorities/statutes/1282>

Pokazalo se da one agencije, koje su u prošlosti bile prisiljene raditi zajednički, općenito bolje surađuju zato što su bile potpuno svjesne zajedničkih uloga (Althnayan, 2012). Autori također identificiraju i druge čimbenike koji utječu na međuagencijsku koordinaciju i suradnju. Primjerice, ističu kako je nedostatak razumljivosti u pogledu zapovjednog lanca glavna prepreka koordinaciji zato što stvara zbrku oko toga tko je glavni. Zanimljivo je kako tvrde da se čini da ograničeni proračuni, iako opterećujući, povećavaju koordinaciju, odnosno suradnju, s obzirom da okolnosti tjeraju agencije da se okupe kako bi se nosile s problemima.

Također su otkrili kako je veličina države ili nadležnosti utjecala na vrstu koordinacije koja se prakticirala. U svom su uzorku Irska, Velika Britanija i Kanada imale prednost malog broja agencija koje je trebalo koordinirati, a Sjedinjene Američke Države su morale koordinirati agencije na saveznoj, državnoj i lokalnoj razini (Althnayan, 2012). Naposljetku preporučuju kako je najjeftinije i najlakše dostupno rješenje problema koordinacije uključivanje što većeg broja odgovornih agencija u zajedničke rasprave. Autori vjeruju da bi se taj proces mogao ublažiti stvaranjem stalnog povjerenstva koje redovito održava sastanke na kojima će se raspravljati o temama vezanim uz sigurnost, spremnost i odgovor na terorističke napade.

Na sličan način Chandler (2005) tvrdi kako za borbu protiv transnacionalnog terorizma ništa nije presudnije od dobre međuagencijske suradnje i koordinacije što pak ovisi o pravodobnoj i preciznoj razmjeni obavještajnih podataka i informacija, dakle o pouzdanom sredstvu komunikacije. Međutim, on tvrdi kako zajedničkim aktivnostima koje spajaju sve raznolike agencije trebaju dovoljni ljudski i tehnički resursi koje mnoge zemlje imaju poteškoća osigurati. Naposljetku sugerira da razmjena časnika za vezu između agencija može pružiti relativno isplativ izbor od kojeg će obje strane imati koristi.

S obzirom na sve navedeno, može se zaključiti da su vladama na raspolaganju razne metode i strategije za borbu protiv terorizma. One se kreću od zaštite usmjeravanjem na sigurnosne mjere i instrumente putem preventivnih općih politika, poput smanjenja siromaštva putem reagiranja provođenjem hitnih akcija usred kaosa pa sve do potjere, uhićenja i progona terorista (Althnayan, 2012). Ovim dijelom razmatranja nastojalo se objasniti specifične strategije koje su prikladne za borbu protiv terorističkih kriza. Iako se ove strategije na mnogo načina preklapaju s onima koje su predložili određeni znanstvenici, između njih postoje značajne razlike. Najočitije razlike uočavaju se u prevenciji i provođenju politika. Također je uočljivo kako uspjeh ili neuspjeh protuterorističkih strategija u velikoj mjeri ovisi o načinu na koji su države strukturirale i organizirale svoje različite agencije za borbu protiv

terorizma te o opsegu koji uključuje širok spektar dionika u svoje napore. Doduše, pitanje odlučivanja o protuterorističkim strategijama povezano je s međudjelovanjem dionika i njihovom važnošću u organizacijskim i upravljačkim studijama (Althnayan, 2012).

Protuterorističke strategije ne trebaju biti temeljene isključivo na djelovanju “vanjskih neprijatelja” i njihovih obavještajnih službi. Prema Andrijeviću (1997), terorizam je tijesno povezan s anomalijama društvene zajednice, djelovanjem gospodarskog i političkog sustava te nepravdama i nezadovoljstvima koje oni stvaraju, siromaštvom, neobrazovanjem, otuđenošću, izoliranošću određenih društvenih slojeva ili skupina, sustavima koji stvaraju i toleriraju nepravde, nejednakošću, privilegijama, korupcijom i sl. Da bi protuterorističke strategije bile učinkovite, treba suštinski i višedimenzionalno istražiti što širi spektar čimbenika koji uzrokuju pojavu terorizma.

1.2.4. Protuterorističke strategije Europske unije

Od 1952. godine nastojalo se u nekoliko navrata uspostaviti odgovarajući institucionalni sigurnosni aparat u Europi, ali se taj cilj zbog niza okolnosti nije uspio postići. Ugovorom o Europskoj uniji (Treaty on the European Union) koji je potpisan u veljači Maastrichtu 1992. godine, a stupio je na snagu u studenom 1993. godine, ustanovljena je zajednička vanjska i sigurnosna politika (Common Foreign and Security Policy). Ciljevi zajedničke vanjske i sigurnosne politike odnose se na (Prodan, 2009):

- čuvanje zajedničkih vrijednosti, temeljnih interesa i neovisnosti EU-a;
- osnaživanje sigurnosti EU-a i njenih zemalja članica;
- očuvanje mira i ojačavanje međunarodne sigurnosti u skladu s načelima Povelje UN-a, Završnog dokumenta iz Helsinkija i ciljeva spomenutih u Pariškoj povelji;
- unapređivanje međunarodne suradnje, razvoj i konsolidacija demokracije i vladavine prava te uvažavanje ljudskih prava i temeljnih ljudskih sloboda.

Budući da terorizam predstavlja sigurnosno pitanje, očekivano je stvaranje jedinstvene protuterorističke politike EU-a. Na to se čekalo dugo vremena (Prodan, 2009; Bilandžić, 2010). Tek su teroristički napadi na SAD 2001. godine i teroristički napad na Madrid tri godine kasnije usmjerili EU na pokušaje zajedničkog protuterorističkog djelovanja. Niz usvojenih protuterorističkih akcijskih planova (npr. Action Plan on the Fight against Terrorism, 2001.) i okvirnih odluka (Framework

Decision) bili su uvod u donošenje Europske strategije sigurnosti (European Security Strategy) na summitu na vrhu EU-a u Bruxellesu u prosincu 2003. godine (Bilandžić, 2010). Tim je dokumentom utvrđen konceptualni okvir djelovanja EU-a u sferama vanjske politike i politike sigurnosti. Strategija je definirala globalne izazove i prijetnje europskoj sigurnosti. Posebno je istaknut terorizam kao jedna od glavnih prijetnji. Dva tjedna nakon madridskog napada, u ožujku 2004. godine, Europsko vijeće (European Council) donijelo je Deklaraciju o borbi protiv terorizma (Declaration on Combating Terrorism), kojom je unutar EU-a ustanovljena pozicija Koordinatora za protuterorizam (Counter-Terrorism Coordinator) sa zadatkom koordinacije napora Europskog vijeća (čelnici država članica EU-a) u borbi protiv terorizma (Bilandžić, 2010). Godinu dana kasnije, Vijeće Europe (2006) donijelo je Konvenciju za sprječavanje terorizma (Council of Europe Convention on the Prevention of Terrorism 2006 - CECPT) koja je otvorena za potpis članicama Vijeća Europe, Europske unije i drugim državama. Konvencija je stupila na snagu 1. lipnja 2007. godine.

U studenom 2005. godine, Vijeće EU-a (The Council of the European Union) usvojilo je Protuterorističku strategiju EU-a (The European Union Counter-Terrorism Strategy). Strategija se temelji na četiri kategorije aktivnosti (Bilandžić, 2010):

- zaštita od terorizma (Protection);
- prevencija terorizma (Prevention);
- obavještajno istraživanje usmjereno na onemogućavanje izvršenja terorističkih akata i kazneno procesuiranje počinitelja terorističkih akata (Pursue)
- odgovor na izvršene terorističke akte, odnosno funkcioniranje u uvjetima krize kao posljedica izvršenja terorističkog akta (Respond).

Zanimljivo je spomenuti kako se zaštita od terorističkih akata smatra ključnim dijelom strategije. Cilj tog spektra aktivnosti jest jačanje obrane od mogućih ključnih terorističkih meta, smanjivanje ranjivosti mogućih meta udara te reduciranje posljedica terorističkih udara. Također je, prema Strategiji, zanimljivo da EU smatra kako većina terorističkih prijetnji EU-a dolazi izvan granica Unije (Bilandžić, 2010). Pedesetogodišnje iskustvo unutarnjeg terorizma je zanemareno. No Strategija je zanemarila i uzroke koji dovode do terorizma. Dvije godine kasnije, EU je donio i Akcijski plan za borbu protiv terorizma (EU Action Plan on combating terrorism) koji se kontinuirano analizira i revidira.

Nadalje, u 2015. godini Europska komisija donijela je Europski program sigurnosti (European Agenda on Security) u kojem su određene ključne mjere za osiguravanje

učinkovitog odgovora EU-a na terorizam i prijetnje sigurnosti u Europskoj uniji u razdoblju od 2015. do 2020. godine. Od donošenja Europskog programa sigurnosti ostvaren je vidljiv iskorak u njegovoj primjeni. Glavna područja interesa upotpunjena su akcijskim planovima o vatrenom oružju i eksplozivima u prosincu 2015. godine, o jačanju borbe protiv financiranja terorizma u veljači 2015. godine te o komunikaciji o jačim i pametnijim informacijskim sustavima za granice i sigurnost u travnju 2016. godine (Europska komisija, 2016). Nakon napada na Charlie Hebdo u Francuskoj 2015. godine, Europska komisija predložila je također uspostavljanje Europskog protuterorističkog centra (European Counter Terrorism Centre - ECTC) u okviru Europskog programa sigurnosti. Cilj centra je, u sklopu Europol, spajanje postojeće široke stručnosti, praćenja financiranja terorizma, prikupljanje podataka o inozemnim teroristima i njihovom oružju te rješavanje temeljnih uzroka ekstremizma (Eur-Lex, 2015).

Budući da su se teroristička prijetnje učestalo pojavljivale, EU je bio svjestan vlastitog sigurnosnog ugroza i osjetljivosti na terorističke napade. Stoga je u ožujku 2017. godine donio Direktivu o suzbijanju terorizma (Directive on combating terrorism). Pravni okvir Direktive odnosi se na dodatnu regulaciju terorističkih aktivnosti EU-a. Navodi se kriminalizacija obuke i financiranja terorizma u svim zemljama članicama. Direktivom se nastoji ojačati suradnja i razmijeniti informacije unutar nacionalnih tijela (Eur-Lex, 2017).

Republika Hrvatska, kao članica Europske unije, ulaže napore u borbi protiv terorizma. Jedan od značajnijih koraka u borbi protiv terorizma je Zakon o sprječavanju pranja novca i financiranju terorizma u Republici Hrvatskoj iz 27. listopada 2017. godine (Narodne novine, 2017). Ovim Zakonom propisuju se mjere, radnje i postupci koji se odnose na sprječavanje i otkrivanje financiranja terorizma s ciljem sprječavanja i otkrivanja aktivnosti u vezi s financiranjem terorizma. Isti zakon je nadopunjen, odnosno izmijenjen, zakonom iz 2019. godine u kojem su preuzeti pravni akti Europske unije (Narodne novine, 2019). Dodatno regulirano zakonodavstvo stupilo je na snagu početkom siječnja 2020. godine.

U srpnju 2020. godine, Europska komisija usvojila je novu strategiju EU-a za sigurnosnu uniju (EU Security Union Strategy) za razdoblje od 2020. do 2025. godine (Europska komisija, 2020). Strategija se temelji na napretku koji je postignut u okviru Europskog programa sigurnosti za razdoblje od 2015. do 2020. godine i usmjerena je na prioritete koje su podržali Europski parlament i Vijeće (Europska komisija, 2020). Naglasak je stavljen na prioritetnim područjima u kojima EU može pridonijeti povećanju sigurnosti u zemljama članicama EU-a. Od borbe protiv te-

rorizma i organiziranog kriminala do sprječavanja i otkrivanja hibridnih prijetnji, povećanja otpornosti europske infrastrukture, promicanja kibernetičke sigurnosti i poticanja istraživanja i inovacija, strategijom se određuju alati i mjere koje treba razviti tijekom sljedećih pet godina kako bi se osigurala sigurnost u fizičkom i digitalnom okruženju EU-a. Navedenom se strategijom definiraju četiri strateška prioriteta za djelovanje na razini EU-a (Europska komisija, 2020):

- Sigurnosno okruženje otporno na buduće promjene;
- Suočavanje s rastućim prijetnjama;
- Zaštita Europljana od terorizma i organiziranog kriminala i
- Snažan europski sigurnosni ekosustav

Strategijom se nastoji promicati pojačanu javno-privatnu suradnju kako bi se osigurala bolja fizička zaštita javnih mjesta i odgovarajući sustavi za otkrivanje. Pored navedenoga, cilj je izgraditi i održavati čvrsta međunarodna partnerstva koja bi omogućavala kibernetičke napade, odvrćala i odgovarala na njih uz promociju standarda EU-a za povećanje kibernetičke sigurnosti partnerskih zemalja. U strategiji su razmotrene i mjere s odgovarajućim alatima, tehnikama i vještinama za jačanje kapaciteta za izvršavanje zakonodavstva u digitalnim istragama, suzbijanje hibridnih prijetnji i jačanje suradnje sa strateškim partnerima (NATO-om i skupinom G7). Komisija ističe i borbu protiv radikalizacije u vidu pravovremenog otkrivanja, jačanja otpornosti i povlačenja te rehabilitaciju i reintegraciju u društvo (Europska komisija, 2020). Osim borbe protiv osnovnih uzroka terorizma, ambicija je provoditi učinkovit kazneni progon terorista, uključujući inozemne teroriste (Europska komisija, 2020).

Programima poput Agende za borbu protiv organiziranog kriminala (Agenda for tackling organised crime) reguliraju se područja organiziranog kriminala (uključujući trgovinu ljudima). Komisija je donijela Agendu za borbu protiv droga (EU Agenda and Action Plan on Drugs) kako bi se pojačao rad na smanjenju potražnje i ponude droga te ojačala suradnja s vanjskim partnerima. Nadalje, novim Akcijskim planom EU-a za borbu protiv nezakonite trgovine vatrenim oružjem (EU Action Plan on firearms trafficking), Komisija preispituje postojeći okvir za oduzimanje imovine počinitelja kaznenih djela. Akcijskim planom EU-a protiv krijumčarenja migranata (EU Action Plan against migrant smuggling) naglašava se borba protiv kriminalnih mreža, jačanje suradnje i podupiranje rada tijela kaznenog progona (Europska komisija, 2020)

Valja istaknuti kako je Europska komisija u 2021. godini obnovila Akcijski plan EU-a protiv krijumčarenja migranata. Akcijskim planom EU-a protiv krijumčarenja mi-

granata za razdoblje 2021. do 2025. godine naglasak je stavljen na suradnju i razmjenu informacija unutar EU-a, novosti u borbi protiv krijumčarenja i bolje usmjerenu suradnju sa zemljama podrijetla i tranzitnim zemljama (Europska komisija, 2021).

1.3. Terorizam, ulagačke aktivnosti multinacionalnih poduzeća i međunarodno poslovanje

1.3.1. Terorizam i ulagačke aktivnosti multinacionalnih poduzeća

Terorizam je, u odnosu na gospodarstvo i gospodarske procese, moguće analizirati na različite načine. Od relevantnih valja istaknuti ekonomiju povjerenja, terorizam i obrambeno-sigurnosnu industriju, utjecaj terorizma na tržište i tržišne agente, na uzorke potrošnje i ponašanje potrošača, na ulaganja i međunarodno poslovanje, terorističke organizacije kao poduzeća, terorizam kao formu socijalnog kapitala, terorizam kao “tamnu stranu” socijalnog poduzetništva, odnos siromaštva i terorizma, političku ekonomiju terorizma, financiranje terorizma, gospodarstvo i gospodarski objekte kao mete terorističkih napada, utjecaj socijalnih politika na eliminiranje uzroka terorizma, itd. (Bilandžić, 2019). Na prvotnoj razini terorističko djelovanje izaziva političku nestabilnost kao važan čimbenik funkcioniranja rasta i razvoja gospodarstva. Time terorizam izravno utječe na gospodarsku moć država (Bilandžić, 2019).

Veliki broj istraživanja dokazuje kako teroristički akti utječu na vidljivi pad ulaganja u ciljanoj državi (Powers i Choi, 2012; Abadie i Gardeazabal, 2008; Bilandžić i Lucić, 2013). Terorizam je osobito izazovan za industrije poput turizma, financijskog sektora, trgovine, pomorstva, avioprijevoza i industrije osiguranja. Analizirajući međunarodnu bilateralnu trgovinu, istraživanja su potvrdila kako prvi teroristički udar negativno utječe na bilateralnu trgovinu za 10 %, dok ju udvostručeni udari umanjuju za dodatnih 4 % obujma/vrijednosti (Nitsch i Schumacher, 2004; Bilandžić i Lucić, 2013). Utjecaj terorizma na gospodarstvo istraživao je i u pomorskom sektoru. Teroristički udari na američki ratni brod USS Cole u listopadu 2000. godine i na francuski tanker Limburg točno dvije godine kasnije u jemenskoj luci Aden uvjetovali su da je, zbog povećanja premija osiguranja od 300 %, Jemen izgubio 50 % lučkih poslova koje su dobili luke u Omanu i Djiboutiju (U.S. Department of State, 2002; Bilandžić i Lucić, 2013).

Nadalje, terorizam gradi nove barijere na nivou međunarodne trgovine i ulaganja (Spich i Groose, 2005). Drugim riječima, terorizam izravno i neizravno⁹ utječe na

⁹ Detaljnija objašnjenja o gubicima uslijed terorizma mogu se pročitati u 4. poglavlju ove knjige.

međunarodno poslovanje. Vlade izdvajaju izdašna financijska sredstva za sigurnost u zemlji, a poduzeća su postala ranjiva na terorističke ciljeve sa značajnim posljedicama za poslovne aktivnosti multinacionalnih poduzeća (Moruff i Adeniyi, 2014). Izravne posljedice terorizma između ostalog uključuju i uništavanje infrastrukture, opreme te života pojedinaca. Neizravni troškovi podrazumijevaju smanjenje potražnje na tržištu, povećanje troškova poslovnih aktivnosti multinacionalnih poduzeća, nastanak poteškoća u globalnim lancima opskrbe, pad inozemnih izravnih ulaganja (FDI) i nove vladine propise i procedure.

Multinacionalno poduzeće može ulagati u velik broj zemalja ako su dobici od ulaganja veći od troška rizika zemlje - poduzeće se suočava s izborom između mogućnosti ulaganja i rizika u zemljama u razvoju. Izbor mjesta inozemnih direktnih ulaganja u rizik zemlje ima važne implikacije. Prvo, inozemna direktna ulaganja imaju svojstveno obilježje, a odluka o ulaganju ima tendenciju kašnjenja zbog nepovratnosti uslijed velikih troškova (Kinyah Joy, 2014). Drugo, reverzibilnost i kašnjenje kontinuirani su, a ne dihotomni koncepti (Kinyah Joy, 2014).

Uvjeti ulaganja nalažu kako je investicijska strategija poduzeća usmjerena na ulaganje u projekt samo ako sadašnja vrijednost prihoda od ulaganja premašuje ukupne troškove - ako vrijednost troškova raste s razinom rizika, onda to znači da veći rizik dovodi do manje spremnosti za ulaganje. Kinyah Joy (2014) tvrdi da, pod određenim pretpostavkama, međudjelovanje između nepovratnosti, nesigurnosti novčanih tokova i točnog trenutka ulaganja određuje optimalan izbor za ulaganje poduzeća. Utjecaj neizvjesnosti kroz rizik izvlaštenja i makroekonomska politička nestabilnost glavne su brige potencijalnih ulagača (Thomas i Worrall, 1994). Iako širenje međunarodnog ulaganja uvijek podrazumijeva određene rizike, poduzeća su neobično izložena riziku zbog svojih velikih ulaganja i zbog ovisnosti njihove vlade o stranim zemljama.

Prema teoriji nesigurnog ulaganja, trošak ulaganja je nepovratan - poduzeće bi trebalo ulagati s pozitivnom neto sadašnjom vrijednošću (Kinyah Joy, 2014). Suvremena intuicija "opcije" pokazuje kako je ova vrijednost čekanja posljedica nepotpunih informacija. Kinyah Joy (2014) drži kako se odluke o ulaganju mogu odgoditi u vremenima suočavanja s ekonomskom i političkom neizvjesnošću.

1.3.2. Terorizam i međunarodno poslovanje

Trošak terorizma vrlo je skup za multinacionalna poduzeća. Iz perspektive menadžerske ekonomije, multinacionalna poduzeća imaju širok raspon značajnih poslovnih troškova (fiksni i promjenjivi) zbog prijetnje globalnog terorizma. Je-

dan od fiksnih troškova uključuje poboljšanje fizičke sigurnosti osoblja, imovine, postrojenja i opreme tvrtke koja se nalazi u područjima na kojima je učestalost/vjerojatnost terorizma protiv multinacionalnih poduzeća, njihovih zaposlenika i imovine znatno iznad prosječnog rizika (Ryans i Shanklin, 1980). Istraživanje 178 multinacionalnih korporacija koje je provedeno 1993. godine pokazalo je da su, u smislu odgovora na prijetnju globalnim terorizmom, najviše sredstava poduzeća potrošila na sigurnost zasnovanu na opremi - ugradnju sigurnosnih uređaja i druge fizičke zaštite korporativne imovine (Harvey, 1993).

Globalni lanci opskrbe posebno su osjetljivi na terorističke napade. Troškovi osiguranja globalnog lanca opskrbe razlikuju se ovisno o količini svjetske trgovine koju koristi određena multinacionalna tvrtka (Kinyah Joy, 2014). Troškovi lanca opskrbe uzrokovani terorizmom ne proizlaze samo iz osiguranja prijevoza robe, već i iz rizika odgađanja ili prekida globalnih izvora opskrbe zbog terorističkih aktivnosti. U razdoblju nakon 11. rujna 2001. godine, američka savezna vlada uvela je restriktivnije propise o otpremi i standardnoj praksi s ciljem povećanja sigurnosti, ali vladine politike stvorile su nenamjerne troškove i složenosti u međunarodnom poslovanju. Od 16. rujna 2001. godine, američka obalna straža redovito prati naftne tankere koji idu prema luci Boston na 200 milja udaljenosti od luke kako bi spriječili teroriste da preuzmu kontrolu nad tankerom i koriste ga kao oružje za masovno uništenje (Kinyah Joy, 2014).

Odluke vezane uz osoblje kojima je cilj umanjiti rizik od terorizma često nameću neke nenamjerne, dugoročne troškove. Tako terorizam prisiljava menadžere multinacionalnih poduzeća da pažljivo razmotre upotrebu iseljenika u svojim inozemnim poslovima (Ryans i Shanklin, 1980). Manjak iseljenika koji ispunjavaju inozemne zadatke s vremenom može stvoriti izolacijsku orijentaciju među najvišim razinama menadžmenta. Izolacijska orijentacija višeg menadžmenta gotovo će sigurno stvoriti poteškoće u međunarodnom poslovanju poduzeća i globalnim procesima donošenja strateških odluka (Kinyah Joy, 2014). Kontroverza o odvaganju između razine terorističke prijetnje i prednosti korištenja iseljenika također može stvoriti nepovoljne selekcijske probleme. Međunarodna poduzeća mogu odlučiti dodijeliti posao isključivo nevjenčanim iseljenicima kako bi se izbjegli dodatni rizici povezani sa slanjem cijelih obitelji u inozemstvo. Odabrani neoženjeni rukovoditelji mogu dovesti poduzeće do manje izloženosti riziku, ali zapravo nisu možda najkvalificiraniji ili najsposobniji za određeni posao (Ryans i Shanklin, 1980).

Zbog neizvjesnosti do koje dovode terorizam i drugi čimbenici geopolitičke neravnoteže, međunarodna poduzeća imaju troškove osiguranja od političkog rizika.

Nekoliko ključnih čelnika industrije osiguranja pisalo je Bushovoj administraciji u listopadu 2001. godine tvrdeći da je nemoguće odrediti cijenu policama osiguranja vezanih uz terorističke aktivnosti, a samim time ih je nemoguće i napisati. Značajna financijska izloženost osiguravatelja terorističkom napadu vidljiva je u tužbama od 50 do 70 milijardi dolara podnesenim uslijed 11. rujna 2001. godine (Levinsohn, 2002). Stoga su osiguravatelji, u neposrednom razdoblju nakon 11. rujna, potpuno prestali nuditi osiguranje od terorizma ili su naplaćivali veće ukupne premije osiguranja kako bi riješili probleme s određivanjem cijene osiguranja od terorizma i smanjili svoju potencijalnu veliku izloženost.

Međunarodna poduzeća mogu prevenirati terorističke napade vođenjem besprijekorne evidencije o zaštiti okoliša i ljudskih prava unutar svojih područja djelovanja (The Economist, 2000). Političkim rizikom može se upravljati ako poduzeća troše resurse jačajući svoju pozitivnu reputaciju na svojim inozemnim lokacijama, umjesto da im je javni imidž isključivo izrabljivački. Međunarodna poduzeća također mogu koristiti metodu modeliranja rizika za upravljanje rizikom od terorizma. Računalni modeli utvrđuju vjerojatnost terorističkog napada i očekivanu razinu štete putem statistike, inženjeringa i drugih tehničkih postupaka (O'Brien, 2000). Ispravno modeliranje rizika omogućuje korporativnim menadžerima utvrđivanje stvarnog iznosa osiguranja od rizika od terorizma potrebnog za njihovo određeno poslovanje. Tada menadžeri mogu dijeliti rezultate modeliranja rizika s osiguravateljima zbog pregovaranja o nižim premijama ili smanjenju razina pokrića. Međunarodna poduzeća zahtijevaju od svojih menadžera, ne samo da razumiju poslovnu teoriju i praksu, već i da razumiju modeliranje rizika (Kinyah Joy, 2014).

Spremnost za rješavanje posljedica terorističkog napada samo je jedna strana medalje. Ispravne reakcije, posebno kroz ekonomsku politiku, presudne su za vraćanje povjerenja u gospodarstvo i na taj način minimiziranje negativnih ekonomskih učinaka terorističkog napada. Kinyah Joy (2014) iznio je i kratko prokomentirao američku fiskalnu politiku i njezin odgovor na posljedice 11. rujna. Aktivnosti strateških pristupa suzbijanju terorizma započinju analizom prijetnji, a uključuju prikupljanje podataka o skupinama koje djeluju na tom području i niz anketa o ranjivosti. Nakon procjene prijetnje i prepoznavanja ranjivosti, mogu se razviti pristupi zaštite imovine (osobni i fizički) u upravljanju prijetnjom. Važno je zapamtiti kako su to dinamične, a ne statične aktivnosti. Prijetnja se neprestano mijenja, stoga je važno kontrolirati promjene i u skladu s njima reagirati.

Demokratski izabrana vlada mora proglasiti odlučnost da podrži vladavinu zakona i ustavnu vlast i mora pokazati svoju političku volju u svojim postupcima. Ne smije

se pribjeći općoj neselektivnoj represiji (Kinyah Joy, 2014). Vlada mora pokazati kako su njezine mjere protiv terorizma usmjerene isključivo na suzbijanje terorista i njihovih aktivnih suradnika te na obranu društva od terorizma. Također se mora vidjeti da vlada čini sve što je u njenoj moći u obrani života i održavanju sigurnosti građana. To je važan preduvjet za povjerenje javnosti i suradnju. Mora postojati jasna i dosljedna politika odbijanja bilo kakvih ustupaka pred terorističkim ucjenama (Kinyah Joy, 2014). Svi aspekti antiterorističke politike i operacija trebaju biti pod sveukupnom kontrolom civilnih vlasti i biti demokratski odgovorni. Posebne ovlasti, koje bi mogle postati neophodne za rješavanje terorističkih izvanrednih situacija, zakonodavstvo bi trebalo odobriti samo na određeno i ograničeno razdoblje.

“Kibernetički terorizam također bi mogao postati privlačniji budući da stvarni i virtualni svijet postaju sve više povezani s automobilima, kućanskim uređajima i drugim uređajima spojenim na Internet.”

— Dorothy E. Denning

2. Teorijski okviri kibernetičkog terorizma

Pored svega što je u prethodnom poglavlju napisano o terorizmu, u ovom poglavlju navode se preduvjeti, definicije, odrednice i brojna ostala obilježja kibernetičkog terorizma. Kibernetički terorizam ima istaknuto mjesto u 21. stoljeću s obzirom da koristi komponente poslovnih informacijskih sustava (koje predstavljaju značajan segment poslovne informatike, ali i informacijsko-komunikacijske tehnologije) kako bi pokušao postići svoje ciljeve.

2.1. Komponente poslovnih informacijskih sustava kao preduvjeti za postizanje ciljeva kibernetičkog terorizma

U 21. stoljeću ljudi imaju mogućnost na najrazličitije načine koristiti prednosti poslovne informatike i informacijsko-komunikacijske tehnologije, odnosno poslovnih informacijskih sustava. Pritom se pokazuje da poslovni informacijski sustavi u pravilu djeluju u srži poduzeća i/ili država u čijem su vlasništvu.

Među spomenutim prednostima, moguće je izdvojiti internetske stranice, e-poštu, društvene mreže, internetske trgovine, e-usluge javnog sektora, servise za gledanje video sadržaja, servise za slušanja audio sadržaja, internetske repozitorije raznovrsnih elektroničkih dokumenata i internetsko bankarstvo. Ove prednosti, koje se mogu klasificirati i kao sadržaji, često se toliko dobro osmišljava i kreira da njihovi korisnici katkad uopće niti ne pomisle da bi mogli biti zahvaćeni kibernetičkim terorizmom. Pritom mogu biti zahvaćeni uglavnom zato što su postojeći korisnici i/ili pretplatnici navedenih ili srodnih sadržaja (individualno ili kao dio veće skupine) ili zato što su na specifičan način vezani uz neko ciljano poduzeće i/ili državu.

Gotovo svi spomenuti poslovni informacijski sustavi imaju sljedeće sastavnice: ljude (krajnje korisnike), računalne programe (programsku podršku tj. softver engl. software), strojnu opremu (hardver - engl. hardware) te Internet, podatke i procedure (za hardver) (O’Leary i sur., 2019). Na taj način, svrsishodnim i učinkovitim međudjelovanjem svih ranije navedenih sastavnica, optimalno koncipirani poslovni informacijski sustavi omogućuju da se njihovim korištenjem ljudima pruže spomenuti virtualni sadržaji.

To je moguće zato što se, naročito u usporedbi s vremenom između sredine 1970-ih i kasnih 1990-ih godina, primjetno povećala dostupnost i načelno spustila cijena svim vrstama osobnih računala (engl. Personal Computer, krat. PC) u koja spadaju: stolno (engl. desktop), prijenosno (engl. laptop), pločasto (engl. tablet), pametni

telefon (engl. *smartphone*) i nosivo (engl. *wearable*). Gotovo pa ista kretanja dogodila su se s računalnim programima (engl. *computer programs*) i s računalnim aplikacijama (engl. *computer applications*) čiji je broj u današnje vrijeme ogroman u usporedbi s 1980-ima. Pored toga, dogodili su se veliki pomaci na bolje vezano uz pristup Internetu. Tako je, u većem broju država, od sredine 1990-ih brzina pristupa Internetu polako rasla, a cijena pristupa Internetu je relativno padala.

Uz navedeno, tri ranije implicitno spomenute sastavnice (*hardver*, *softver* i *Internet*) danas je moguće dobiti čak i (barem prividno) potpuno besplatno, a primjeri će biti izneseni u nastavku. Većinu aplikacija koje spadaju u *softver* moguće je preuzeti potpuno besplatno za sve modele pametnih telefona budući da svaki, bez obzira na instaliran operativni sustav, također ima instaliranu i dostupnu barem jednu izvedenicu tzv. trgovine aplikacija. Pametni telefon koji spada u *hardver* moguće je dobiti besplatno (primjerice uz višegodišnju pretplatu na mobilne usluge). Nadalje, pristup Internetu također je moguće dobiti besplatno uz određene pretplate na mobilne usluge ili uz spajanje na besplatne javne pristupne točke (koje predstavljaju infrastrukturu pojedinih tvrtki koje na nekom području pružaju uslugu besplatnog pristupa Internetu).

Iduća, četvrta sastavnica, odnosi se na procedure koje se pripremaju za korisnike kako bi mogli optimalno koristiti jednu ili više preostalih sastavnica spomenutih sustava. Stoga se srodne procedure često i objedine u obliku uputa ili priručnika koji su uglavnom besplatni (primjerice, dobiju se pri kupovini određene skuplje komponente sustava), a u novije se vrijeme (naročito od početka 21. stoljeća), umjesto u tiskanom, kreiraju i u elektroničkom obliku (primjerice, priručnik za korištenje pisača koji se dobiva besplatno uz njegovu kupovinu).

Peta sastavnica odnosi se na podatke koji su često strukturirani unutar datoteka u kojima se pohranjuju brojčane i tekstualne vrijednosti te zvukovi i slike. Količina podatka koja se stvara (primjerice, na godišnjoj razini) od strane pojedinaca, poduzeća i država toliko je značajna da je dobila naziv veliki podatci (engl. *big data*). Pohranjeni podatci i takve datoteke tek nakon procesiranja (primjerice, u odgovarajućem softveru) dobivaju uporabnu vrijednost te tako postaju informacije. Primjer za to jest specifičan format tehničkog nacrtu (slikovne datoteke) koji može dobiti uporabnu vrijednost tek nakon što se procesira (otvori se korištenjem specijaliziranog softvera čime dobiva uporabnu vrijednost, tj. postaje informacija). Iako je danas na svjetskoj razini relativno velika količina podataka dostupna besplatno, često se pojedine (npr. osobne, statističke, medicinske i sl.) treba platiti. No, s posebnim oprezom treba pristupiti uporabi osobnih podataka, pogotovo u Europskoj uniji od 25. svibnja 2018. godine budući da se od tada primjenjuje Opća uredba o zaštiti po-

dataka (engl. General Data Protection Regulation, krat. GDPR). U skladu s GDPR-om, čak i ako netko legalno i besplatno pronade nečije osobne podatke, mora vrlo pažljivo postupati s njima u privatne, a posebice u poslovne svrhe s obzirom da se bez privole vlasnika osobnih podataka ne smije raditi njihova obrada. Riječ obrada ima višestruka značenja, ali sva ukazuju na to da se radi o procesu - od prikupljanja, preko obrađivanja, do korištenja. U ovom se procesu odvija pretvorba (naizgled) besplatnih podataka pojedine osobe (npr. korisnika internetskog bankarstva) u (važne) informacije koje za neko poduzeće i/ili neku državu imaju veliku vrijednost (npr. da je isti korisnik internetskog bankarstva podnio zahtjev za nenamjenski kredit).

Posljednja, šesta sastavnica, odnosi se na ljude, a poseban se naglasak stavlja na tzv. krajnje korisnike. Pritom, riječ krajnji implicira da ovi korisnici poslovni informacijski sustav počinju koristiti tek nakon što se odradi sve vezano uz razvoj (programiranje), promociju (oglašavanje) i implementaciju (instaliranje), odnosno kada je sustav pripremljen i posložen tako da ga oni mogu koristiti. Po vide-nju koje u fokusu ima riječ cilj, krajnji korisnici dobili su taj naziv jer je krajnji cilj nekog poslovnog informacijskog sustava korisnost njegovim korisnicima (TechTerms.com, 2005). Već duže vrijeme je i empirijski i znanstveno potvrđeno da bi poslovni informacijski sustavi trebali biti intuitivni i olakšati korisnicima rad temeljen na aktivnostima (od korisnika se očekuje da te aktivnosti osmisle i provedu) kako bi se djelatnici optimalno njima služili i kako bi im se poboljšala produktivnost (De Kok, 2016). Valja napomenuti da se svih preostalih pet komponenti poslovnih informacijskih sustava, gledano kroz povijest, postepeno pojavljivalo, uobličavalo i unapređivalo prvenstveno nastojanjima od strane poduzeća iz računalne industrije i srodnih industrija. Pritom su itekako važnu ulogu odigrali i razumni zahtjevi korisnika koji su bili indikator pri smjeru za unapređenje spomenutih sustava i njihovih komponenti. Ranije navedeni primjeri besplatnih instanci povezanih s ostalih pet komponenti poslovnih informacijskih sustava su barem prividno tijekom vremena pridonijele povećanju broja ljudi koji koriste navedene sustave i njihove prednosti.

Od 1990-ih do danas postupno se povećavaju brojke koje se odnose na svih šest komponenti poslovnih informacijskih sustava, a pogotovo uz njihove pojedine podkomponente: broj računala, broj aplikacija i broj ljudi koji koriste Internet. Primjetno povećanje brojki koje se odnose na prethodno navedene podkomponente oduvijek je bilo prilično ohrabrujuće i za industriju softvera i za industriju hardvera. Istovremeno je to bio i potencijalni preduvjet za postizanje ciljeva kibernetičkog terorizma. Ti se ciljevi istovremeno mogu pokušati postići na različitim razinama - od razine pojedinaca, preko razine nekog poduzeća, pa sve do razine određene države.

2.2. Kibernetički terorizam

U ovom potpoglavlju navode se definicije kibernetičkog terorizma koje su bliske glavnoj i primarnoj tematici čitave knjige. Definicije su ujedno povezane s navedenim unutar prethodnog potpoglavlja. Iako su pronađene u različitim izvorima, sve definicije u fokusu imaju vitalne i/ili specifične dijelove koji ukazuju na neki od međudnosa i/ili međuutjecaja kibernetičkog terorizma i ekonomije (uključujući i poslovanje).

U onim slučajevima kada su unutar pojedinog izvora definicije kibernetičkog terorizma predstavljene u suštinski povezanim, ali različitim dijelovima teksta, na ovom su mjestu logično povezane i objedinjene kako bi se vjerodostojno predstavio potpuniji prikaz svega onoga što je unutar pojedinog izvora napisano o predmetnoj tematici.

Ujedno se u nekim definicijama koje su navedene u nastavku koriste riječi *haker* i *hakiranje*. Prema odabranom izvoru, haker je često vješt računalni programer koji posjeduje znanja o računalnoj sigurnosti i koji zna pronaći i iskoristiti slabost nekog računalnog sustava i/ili računalne mreže kako bi dobio pristup u njega ili njih. Prema istom izvoru, hakiranje se odnosi na aktivnosti pronalaženja i iskorištavanja navedenih slabosti kako bi se dobio pristup osobnim i/ili poslovnim podacima (Williams, 2021).

Definicije kibernetičkog terorizma, koje su navedene u nastavku, raspoređene su u tri grupe - zavisno od stupnja usklađenosti s kontekstom ove knjige, odnosno s definicijama terorizma iz prethodnog poglavlja, kao i s općom definicijom terorizma.

No, umjesto prema abecedom redosljedu prezimena njihovih prvih autora, namjerno su poredane uzlazno prema godinama njihovih objava kako bi se mogla pratiti vremenska evolucija mišljenja autora o predmetnoj tematici. S ciljem što lakšeg praćenja, za svaku od odabranih definicija u nastavku je predviđen zaseban odlomak.

Među odabranim definicijama kibernetičkog terorizma, nažalost nema definicije iz GTD-a (Global Terrorism Database) koja bi ujedno predstavljala definiciju američkog Nacionalnog konzorcija za proučavanje terorizma i odgovora na terorizam pri Sveučilištu u Marylandu. Razlog izostanka ove definicije treba potražiti u njihovoj metodologiji i u njihovim podacima. Naime, u njihovoj metodologiji, tj. u dijelu vezanom uz hijerarhiju tipova (terorističkih) napada, (još uvijek) nema kibernetičkih (terorističkih) napada. Slijedom navedenog, može se (implicitno) zaključiti da je razlog tome to što se, po njihovom shvaćanju, još uvijek nije dogodio nijedan

kibernetički (teroristički) napad koji bi bio u skladu s općom definicijom terorizma, odnosno takve magnitude da bi bio dodan u njihovu hijerarhiju tipa (terorističkih) napada. U skladu s time, isto se može vidjeti i na razini podataka - od 1970. do 2019. godine u više od 200.000 zabilježenih terorističkih incidenata (suštinski napada), unutar njihove renomirane baze podataka, još uvijek nema kibernetičkih (terorističkih) napada.

U prvu grupu odabranih definicija, odnosno definicija koje su usklađene u većoj mjeri, spadaju one koje sadrže sintagmu *politički cilj*, odnosno političku svrha. No, moguće je primijetiti da je druga definicija u ovoj grupi upravo ona koja je u najvećoj mjeri usklađena sa suštinom terorizma ako promatramo kroz kontekst opće definicije terorizma.

Po ovoj odabranoj definiciji, kibernetički terorizam je konvergencija kibernetičkog prostora (suštinski Interneta) i terorizma. Isti naziv koristi se i za nezakonite napade i prijetnje napadima na računala, računalne mreže te u njima pohranjene informacije, odnosno za provođenje radnji kojima je cilj zastrašiti ili prisiliti vladu ili ljude neke države kako bi se promovirali određeni politički i/ili društveni ciljevi. Nadalje, kako bi se kvalificirao kao kibernetički terorizam, određeni kibernetički napad (prema ovom autoru, tj. Weimannu) bi trebao rezultirati nasiljem nad osobama ili imovinom ili barem uzrokovati dovoljno štete da izazove strah. Primjeri bi mogli biti oni kibernetički napadi koji dovode do teškog ekonomskog gubitka. Stoga bi ozbiljni kibernetički napadi na kritičnu infrastrukturu (primjerice na javne objekte, transportne sustave, nuklearne elektrane, električne mreže), koja je u tzv. državama zapada umrežena preko računala, mogli predstavljati djela kibernetičkog terorizma, ovisno o tome koliki bi bio njihov utjecaj. Ujedno, to bi mogao biti kibernetički napad za čije bi provođenje teroristi trebali regrutirati ili unajmiti *haktiviste* (hakere koji u svojem djelovanju primjenjuju principe političkih aktivista) koji su vrlo dobro upoznati s računalima i njihovim funkcioniranjem. Kibernetički terorizam podrazumijeva i samostalno odlučivanje haktivista čije djelovanje može eskalirati kibernetičkim napadom na sustave koji upravljaju kritičnim elementima neke nacionalne infrastrukture (npr. elektroenergetske mreže i hitne službe). Pritom će, paradoksalno, uspjeh u ratu protiv terorizma (konvencionalnom, op. a.) vjerojatno natjerati teroriste da se sve više okreću prema nekonvencionalnim načinima borbe kao što je kibernetički terorizam. Ono što teroristima kibernetički terorizam čini privlačnim i atraktivnim (u odnosu na konvencionalni), sadržano je u ovih pet činjenica: 1) jeftiniji je (dovoljno je da imaju osobno računalo i internetsku vezu) pa umjesto skupih ulaganja u oružje, teroristi mogu primjerice kreirati računalne

viruse koje potom mogu isporučiti, odnosno uz pomoć njih mogu napasti putem telefonskih linija, mrežnih kabela ili bežičnih mreža; 2) anonimniji je (mogu koristiti nadimke i pristupiti velikom broju internetskih stranica kao gosti, tj. kao neidentificirani korisnici) pa je, u izostanku prolaznih točki ili graničnih prijelaza na Internetu, policiji ili sigurnosnim agencijama poprilično zahtjevno pronaći pravi identitet nekog terorista; 3) na raspolaganju ima ogroman broj i raznolikost meta, a to su primarno (uz sve ranije navedene kritične mete) računala i računalne mreže poslovnih korisnika i privatnih korisnika (pojedinci, privatne aviokompanije, javne usluge i vlade pri čemu teroristima odgovara činjenica da je gotovo nemoguće otклонiti sve slabosti ovih meta prvenstveno zbog njihove velike složenosti); 4) može se provoditi na daljinu što teroristima omogućava lakše pridobivanje i zadržavanje suradnika, a ujedno evidentno zahtjeva manje treninga, rizika i putovanja i 5) ima potencijal direktno utjecati na veći broj ljudi (i time dobiti veće medijsko praćenje), a kao primjer se opet mogu navesti računalni virusi te pogotovo oni koji relativno lako (iskorištavanjem zajedničkih specifičnih slabosti pojedine inačice nekog operativnog sustava) mogu inficirati veliki broj računala diljem svijeta. Na kraju, smatra se da prijetnja kibernetičkog terorizma može izgledati kao pretjerana i da se njome želi manipulirati, ali ju se ne može ni poreći, niti bi se itko trebao usuditi zanemariti ju (Weimann, 2004).

Prema definiciji Instituta za Ekonomiku i Mir, kibernetički terorizam je napad protiv elektroničke infrastrukture u političke svrhe ili kako bi se prouzročio i potaknuo strah u široj javnosti putem elektroničkih sredstava. (Institute for Economics and Peace, 2018) Na ovom je mjestu namjerno izostavljena detaljnija razrada ove definicije (koja je prisutna uz sve ostale definicije). Umjesto toga, sadržana je u sljedećem potpoglavlju (Odrednice kibernetičkog terorizma) unutar kojega se razmatraju relevantne odrednice u publikaciji iz 2018. godine koje su izvor predmetne definicije.

U drugu grupu odabranih definicija, odnosno u definicije koje su usklađene u srednjoj mjeri, spadaju one koje sadrže dijelove koji omogućavaju cjelovitije shvaćanje ove tematike. Vezano uz kibernetički terorizam, prva definicija sadrži izrazito važne polazne točke s obzirom da se radi o prvoj objavljenjnoj definiciji kibernetičkog terorizma), dok druga sadrži kvalitetno obrazloženu distinkciju učinaka s obzirom da je objavljena među posljednjima, no u sebi sadrži svojstvenu perspektivu ove tematike.

Prije gotovo dvadeset i pet godina, u prvoj javno objavljenjnoj definiciji kibernetičkog terorizma navodi se da je to terorizam koji može napasti na onoj točki u kojoj konvergiraju fizički svijet (načelno, fizička materija koja se svakodnevno vidi, dodiruje

i unosi) i virtualni svijet (simbolično mjesto unutar kojeg funkcioniraju računalni programi i kreću se podatci). Ujedno već uvodna napomena ukazuje da je on sposoban napasti sustave o kojima ovisi život pojedinaca i društva. Uviđa se i da iskustvo ljudi o fizičkom svijetu sve više ovisi o funkcioniranju virtualnog svijeta. Ističe se također da raskrižje fizičkog i virtualnog svijeta čini velik dio ljudske populacije ranjivim od strane kibernetičkih terorista. Kao neki od primjera, navode se: daljinsko pristupanje sustavima kontrole procesiranja proizvođača hrane, prekidanje međunarodnih financijskih transakcija, narušavanje sustava kontrole zračnog prometa, preinačavanje formula lijekova farmaceutskim poduzećima te sabotiranje komunalnih sustava. Pritom se naglašava da će mladi i obrazovani ljudi posjedovati talent za izvođenje djela kibernetičkog terorizma ako budu dovedeni u okrilje terorističkih skupina. Kako bi se preveniralo takve posljedice, upućuje se na potrebu povećane suradnje i razmjene obavještajnih podataka među onima koji su odgovorni za sigurnost virtualnog svijeta. Zaključno, ističe se kako bi stručnjaci, koji će se usprotiviti i parirati kibernetičkom terorizmu, trebali razumjeti s kakvim će se novim izazovima trebati suočavati te pritom imati iskustvo u srazovima u kojima se susreću, ranije spomenuti, fizički i virtualni svijet (Collin, 1997).

U skladu s ovom definicijom, kibernetički terorizam shvaća se kao instrument kojim netko, uz pomoć digitalnih ili računalnih sustava, može nanijeti štetu jednom ili više računalnih sustava, no nije sam sebi svrhom. Pritom spomenuta šteta može imati sljedeće učinke: izravne (trenutne) ili neizravne (odgođene) koji nastaju tijekom vremena. U prvom slučaju, tj. u slučaju izravnih učinaka, moguća je situacija kada računalni napad izravno blokira određeni sustav i onemogućiti njegovo funkcioniranje te time uzrokuje štetu koja se čak može izjednačiti s terorističkim događajem. Na primjer, prvo netko stekne nedopušten daljinski pristup (korištenjem računala) civilnom ili vojnom zrakoplovu (s kopna, neba ili mora), a zatim izvede manevre sa svrhom izvršenja terorističkog napada. U drugom slučaju, tj. u slučaju neizravnih učinaka, moguća je situacija da netko izazove blokiranje podataka ili nezakonit izvoz podataka i time nekome prouzroči neučinkovitost, ekonomske gubitke i štetu reputaciji. To se primjerice može dogoditi kada netko upadne (korištenjem računala) u javni sustav (bolnice, poduzeća, urede javne uprave, zdravstva i sl.) (Barberini, 2021).

Posljednja, treća grupa odabranih definicija, odnosno definicija koje su usklađene u najmanjoj mjeri, sadrži svega jednu definiciju, no ona sadrži dijelove koji omogućavaju najrecentnije shvaćanje predmetne tematike.

U skladu s ovom, razmjerno nešto kraćom, ali sadržajnom definicijom, kibernetički terorizam ima specifične aktivnosti. Prema ovoj definiciji se iz navedenog razloga

pod istim može podrazumijevati više raznih aktivnosti, primjerice: hakerski napadi, krađa podataka, inficiranje internetskih stranica, informacijskih sustava i sl. Pritom spomenute aktivnosti imaju poprilično jasne ciljeve kao što su pribavljanje (primarno novčanih) sredstava za terorističke aktivnosti ili napade te provođenje propagande i aktivnosti radikalizacije. (Terrorism Prevention Centre of Excellence, 2021).

Ovu definiciju (vidljivo iz izvora) je 2021. godine objavio Centar izvrsnosti za prevenciju terorizma iz Poljske koji ujedno predstavlja i odjel tamošnje Agencije za internu (nacionalnu) sigurnost. Kao ključni element aktivnosti predmetnog Centra ističe se širenje raznih znanja (organiziranjem treninga i publikacijom edukativnih materijala) o sprječavanju različitih terorističkih prijetnji. Stoga je misija poslovanja ovog Centra definirana na sljedeći način: „Oblikovanje sigurnosne kulture izgradnjom društvene svijenosti o protuterorizmu”. Zato se, uvjetno gledano, ovaj Centar može smatrati europskim pandanom (u začetcima) američkog Nacionalnog konzorcija za proučavanje terorizma i odgovora na terorizam (zaslužnog za osmišljavanje, kreiranje i ažuriranje spomenutog GTD-a).

Ovu, predmetnu i najrecentniju definiciju nužno je i racionalno promatrati kroz prizmu EU Direktive o suzbijanju terorizma (engl. Directive on Combating Terrorism) iz 2017., koja je donijela brojne novine, prvenstveno u smjeru određivanja nekih novih različitosti između kriminala i terorizma, odnosno između kriminalnih kaznenih djela i terorističkih kaznenih djela. Unutar nje je poseban naslov (cjelina unutar Direktive) posvećen terorističkim kaznenim djelima i kaznenim djelima vezanim uz terorističku grupu (uz organiziranje iste). Zbog toga se za teroristička kaznena djela usmjerava države članice EU-a da počnu poduzimati potrebne mjere kako bi osigurale da se pojedina namjerna djela, definirana kao kaznena djela prema nacionalnom pravu koja s obzirom na svoju prirodu ili kontekst mogu ozbiljno oštetiti određenu državu ili međunarodnu organizaciju, definiraju kao teroristička djela ako su počinjena s barem jednim od deset jasno definiranih ciljeva. Među njima je, u kontekstu ovog poglavlja, moguće izdvojiti sljedeća dva cilja: 1) da se (između ostalog) prouzroči veliko uništenje državnog ili javnog objekta, prometnog sustava, infrastrukturnog objekta, uključujući informacijski sustav, fiksnu platformu smještenu na epikontinentalnom pojasu, javno mjesto ili privatnu imovinu, odnosno onakvo (veliko uništenje) koje bi moglo ugroziti ljudski život ili pak rezultirati velikim gospodarskim gubicima i 2) da se nezakonito interferira u (informacijske) sustave i/ili da se nezakonito interferira u (računalne) podatke.

Ipak, kako bi se moglo u potpunosti shvatiti na što se odnose oba navedena interferiranja, nužno je spomenuti povezanu Direktivu iz 2013. godine prikladna naziva

- Direktiva o napadima na informacijske sustave (engl. Directive on attacks against information system). S ciljem sveobuhvatnog poimanja predmetne tematike i obje Direktive, treba preciznije definirati opsege ključnih pojmova. Isto se nadovezuje na sve ranije navedeno u potpoglavlju 2.1. Komponente poslovnih informacijskih sustava kao preduvjeti za postizanje ciljeva kibernetičkog terorizma. S jedne strane, ovdje informacijski sustav podrazumijeva automatsko procesiranje računalnih podataka za potrebe (između svega ostaloga) funkcioniranja, uporabe, zaštite i održavanja istog. S druge strane, ovdje računalni podatci podrazumijevaju podatke prikladne za obradu u informacijskom sustavu, ali u ovom kontekstu i program prikladan za prouzrokovanje toga da informacijski sustav izvrši neku funkciju (npr. ispiše neke ciljane podatke iz istog, iako bi program po uvriježenim poimanjima informacijskih sustava spadao u softver). Pored toga, sintagma bez (ikakvog) prava podrazumijeva interferiranje (kao i presretanje) koje nije dopustio vlasnik ili drugi nositelj prava na (informacijski) sustav ili njegov dio ili to nije dopušteno nacionalnim pravom.

Nadalje, nužno je napomenuti da su dva spomenuta interferiranja u Direktivi iz 2013. godine bila prvotno okarakterizirana kao kriminalna kaznena djela, a ista su u Direktivi iz 2017. godine eskalirana u teroristička kaznena djela. Prvo, nezakonito interferiranje u sustave, obuhvaća: ozbiljno ometanje ili prekidanje funkcioniranja informacijskih sustava unosom računalnih podataka, prijenosom, oštećivanjem, brisanjem, izmjenom, propadanjem (kvalitete) ili suzbijanjem takvih podataka ili činjenjem tih podataka nedostupnima, namjerno i bez ikakvog prava. Drugo, nezakonito interferiranje u podatke, podrazumijeva brojne povezane radnje: brisanje, oštećivanje, mijenjanje, propadanje (kvalitete), suzbijanje računalnih podataka u informacijskim sustavima ili onemogućavanje tih podataka, namjerno i bez ikakvog prava.

Detaljnijim sagledavanjem obje predmetne Direktive, moguće je primijetiti i zaključiti da je unutar njih već sada napravljena izrazito jasna i unificirana distinkcija između terorističkih kaznenih djela i kriminalnih kaznenih djela. Tako se u obje spomenute Direktive identična kaznena djela smatraju isključivo kriminalnim kaznenim djelima zato što nisu klasificirana kao jedan od (deset prethodno navedenih) ciljeva s kojima se može počinuti terorističko djelo. Ta kaznena djela su: 1) nezakoniti ulasci u informacijske sustave (koji obuhvaćaju namjerne pristupe, bez ikakvog prava, cijelim ili bilo kojem dijelu istih, kad je to počinjeno kršenjima raznih sigurnosnih mjera) i 2) nezakonita presretanja (koja pritom podrazumijevaju: nejavni prijenos računalnih podataka prema, iz ili unutar informacijskih sustava, raznim tehničkim sredstvima, uključujući elektromagnetske emisije iz informacijskog sustava koji prenosi takve računalne podatke i to opet naglašeno, namjerno i bez (ikakvog) prava).

Na temelju navedenih Direktiva, države članice EU-a bi trebale poduzeti neke potrebne (i konkretne) mjere (uključujući donošenje zajedničkog kaznenog zakona). Budući da se ovdje radi o izrazito specifičnoj i osjetljivoj tematici, ranije spomenuti kazneni zakon bi trebao biti pisan od strane stručnjaka iz brojnih i raznih s njime povezanih struka te bi pritom trebao biti maksimalno unificiran i primjenjiv na razini (doslovno) svih država članica EU-a. Ukratko, na taj način bi se ujednačilo što se smatra terorističkim, a što kriminalnim kaznenim djelima na razini čitavog EU-a. Sve u svemu, ovako transparentan i nedvosmisleno određen zakon na razini čitavog EU-a mogao bi potaknuti neke druge države na svjetskoj razini da na istovjetan ili sličan način riješe predmetno pitanje

Iz svih odabranih definicija primjetno je da se razlikuju po duljini, ali i po broju argumenata koje su njihovi autori koristili kako bi koncipirali svoja razmatranja kibernetičkog terorizma. Pritom postojanje manjih dodirnih točaka između pojedinih definicija suštinski je pozitivno budući da su tijekom otprilike dvadeset i pet godina dijelovi definicija kibernetičkog terorizma, koje su isticali različiti autori, nadograđivani jedan na drugi čime se posljedično doprinijelo sveobuhvatnijem poimanju predmetne tematike.

Pritom se može prepoznati da su načelno ciljevi kibernetičkog terorizma ostali usporedivi tijekom vremena, no razotkrivaju se sve sofisticiranije metode kojima se koristi prilikom postizanja ciljeva. Ipak, može se zamijetiti zanimljiv pomak u ozbiljnosti shvaćanja pojedinih metoda kibernetičkog terorizma i istoga u cjelini.

Tako se u današnje vrijeme (prema definicijama nekih autora) hakerski i srodni napadi, koji u fokusu imaju računalne podatke i informacijske sustave, odnosno interferiranje u iste, a koje se u prošlosti držalo nedovoljno ozbiljnim da se smatraju kibernetičkim terorizmom, danas ipak mogu, uvjetno, smatrati istim. Razlozi tome se, između ostalog, mogu potražiti u ranije spomenutom djelotvornijem zakonodavstvu vezanom uz zaštitu osobnih podataka. Isto je inicirano iz razloga što danas kibernetički teroristi, ali i svi oni koji neetično postupaju s nečijim osobnim podacima, mogu u kratkom vremenu gotovo anonimno, na daljinu i uz niske troškove putem Interneta, napasti veći broj ljudi te njihova osobna računala, uključujući čak i istu računalnu mrežu na koju su spojena. U konačnici, ako napad otiđe do razine pružatelja internetskih usluga, to se tada može iskoristiti i za napadanje (kritične) infrastrukture (Uroda, Galović i Mišević, 2021) koja će djelomično ili u cijelosti također biti povezana s istim pružateljem internetskih usluga.

Unatoč tome što spomenute (ključne) Direktive Europske unije iz 2013. i 2017. sadrže jasne razlike između terorističkih kaznenih djela i kriminalnih kaznenih dje-

la, one će se s vremenom trebati nadopuniti. Pritom bi primjerenim nadopunama trebalo iznijansirati navedene (ali potencijalno i još poneke druge) (pod)vrste interferiranja (suštinski kibernetičkih napada) te sustavno nadodati nove suvremene uredbe u postojeće Direktive ili ih čak izdvojiti u sasvim novu Direktivu. Također će trebati nadopuniti i ranije predložene (ujednačene) zakone koji bi se nužno trebali donijeti na razini cjelokupnog EU-a. Ipak, u skladu s onime što je unutar prethodnog poglavlja navedeno o terorizmu, indikativno je da vezano uz kibernetički terorizam (pored predloženog kaznenog zakona) očito tek predstoji osmisliti i odlučiti treba li (a ako treba u kojoj mjeri) koristiti diplomaciju i/ili silu, ali čak i kombinaciju višerazinskih inicijativa (npr. strategije) za rješavanje problema koje isti može prouzročiti.

Pored toga, u narednim će godinama biti zanimljivo pratiti smjerove razvoja znanstvene misli te znanstvenih istraživanja i spoznaja o terorizmu i kibernetičkom terorizmu, prvenstveno u spomenutim Direktivama. Budući da se ovdje ipak radi o EU Direktivama, konkretni rezultati znanstvenih istraživanja mogu se očekivati u Europi, a realno je očekivati kako će ona, u sprezi s europskim primjerima dobre prakse, prouzročiti takav učinak da se i u drugim dijelovima svijeta ova tematika počne slojevitije razmatrati.

Koliko je kompleksna ova tematika, može se zaključiti kada se uzme u obzir sve navedeno. U budućnosti se mogu očekivati neke nove aktivnosti kibernetičkog terorizma, ali sve ukazuje na to da će biti nužno i učestalo revidirati stav prema već poznatim aktivnostima. Naime, pojedina aktivnost u nekom vremenskom razdoblju može biti mala prijetnja, dok u svega nekoliko godina (npr. komercijalizacijom nekog softvera) ta ista aktivnost može postati srednja pa čak i velika prijetnja. Prvenstveno se proaktivnim pristupom potencijalno kibernetički terorizam može kontrolirati na način da se pojedini njegovi učinci tijekom vremena umanje ili, u idealnom slučaju, ponište.

2.3. Odrednice kibernetičkog terorizma

S ciljem još potpunijeg razumijevanja predmetne tematike, u ovom su potpoglavlju navedene odabrane odrednice kibernetičkog terorizma koje nadopunjuju ono što je ranije navedeno unutar definicija. Pritom se odabranim odrednicama, po njihovoj prirodi, pruža širi kontekst, no isti je ovdje poželjan budući da se njime istovremeno pružio bolji uvid u oba prethodna potpoglavlja, ali i u sljedeća dva potpoglavlja.

Prema sličnoj logici kao i u prethodnom potpoglavlju, u ovom se potpoglavlju također objedinjuje i povezuje odrednice kibernetičkog terorizma kako bi se dobio njegov potpuniji prikaz, a u nastavku su takvi dijelovi teksta objedinjeni i logično

povezani kako bi se iznio što kompletniji prikaz svega napisanog i/ili zaključenog o predmetnoj tematici unutar pojedinog izvora.

Uz to, u prikazanim odrednicama koriste se razne sintagme vezane uz kibernetičke napade, ali su u obzir uzete sve te odrednice jer se u ovom potpoglavlju nastojao pružiti ranije najavljen širi kontekst kako bi se mogla sagledati predmetna tematika u svoj njoj, nadasve velikoj, kompleksnosti.

Na prvom se mjestu navodi sedam odrednica, tj. istih skupina koje je u svojim publikacijama objavio i naveo Institute for Economics and Peace (Institut za ekonomiju i mir). Isti je klasificiran kao akademska i istraživačka institucija sa sjedištem u Australiji (Sydney) i uredima diljem svijeta: Sjedinjenim Američkim Državama (New York), Belgiji (Bruxelles), Zimbabveu (Harare), Meksiku (Mexico City) i Nizozemskoj (Hag). Kao prve i najvažnije valja istaknuti njihove publikacije Global Terrorism Index (Globalni indeks terorizma) koje od 2012. (s prekidima u 2013. i u 2021. godini) do 2022. godine kontinuirano publicira ovaj Institut. Inače, podnaslovi ovih publikacija su mjerenje i razumijevanje utjecaja terorizma, dok su njihove glavne teme održavanje mira, izgradnja mira i zaštita ljudskih prava. U ovim publikacijama, u doslovno svakoj godini, postoje barem dvije odrednice vezane uz kibernetički terorizam koje su vrijedne navođenja (Institute for Economics and Peace, 2012., 2014., 2015., 2016., 2017., 2018., 2019., 2020. i 2022.). Pritom su autori izbjegavali dupliranje (gotovo) istih odrednica u različitim godinama, stoga je pojedina odrednica isključivo navedena uz najraniju godinu u kojoj je ista razmatrana unutar spomenutih publikacija.

Prva skupina odrednica, navedena u publikaciji iz 2014. godine:

- spominje se kako i danas (u godini izdavanja publikacije) postoji mnoštvo načina da dobro organizirana i dostatno financirana teroristička skupina može zaplijeniti materijale potrebne za izradu improviziranog destruktivnog nuklearnog uređaja
- kao mogući način navodi se sveobuhvatan napad na nuklearno postrojenje, a pritom bi se kibernetički teroristički napad na primjeru nuklearnog postrojenja mogao koristiti za poražavanje njegovih sigurnosnih kontrola

Druga skupina odrednica, navedena u publikaciji iz 2015. godine:

- navodi se kako bi prijetnja terorističkih skupina mogla biti povećana zbog njihovih ulaganja u informacijsko-komunikacijsku tehnologiju (koja je usko povezana s poslovnom informatikom)

- iako pojedine terorističke skupine do tada nisu bile u mogućnosti provesti veći kibernetički teroristički napad, hakeri povezani s njima su preko video poruka prijetili kibernetičkim terorističkim napadima na Sjedinjene Američke Države, Europu i Australiju
- terorističke skupine koriste Internet za: reguliranje boraca i zaposlenika, propagandu, nabavu oružja (uključujući onih kibernetičkih) te za pružanje savjeta vezanih uz enkripcijske (računalne) alate i uz kriptovalute koje koriste za financiranje
- prethodno navedeno se predstavlja kao cilj zbog kojeg aktivno regrutiraju hakere za svoju tzv. kibernetičku vojsku s kojom se nadaju napasti ciljane države
- u međuvremenu, terorističke skupine prikupljaju dodatne donacije i povećavaju broj kibernetičkih kriminalnih napada

Treća skupina odrednica, navedena u publikaciji iz 2016. godine:

- u posljednjih petnaest godina (gledajući unatrag od 2016. godine) se dogodio veliki pomak paradigme
- otprilike su od tada teroristi angažirani u najvećem svjetskom otvorenom prostoru, tj. kibernetičkom prostoru, odnosno Internetu
- Internet im je postao mjesto za objavljivanje videa koja sadrže prikaz njihovog nasilja te za prikupljanje novih regruta i sljedbenika s obzirom da svoju propagandu koriste na vrlo strateški način i tako stvaraju svoju idealiziranu inačicu
- kibernetičke kriminalne napade teroristi koriste za vlastito financiranje pri čemu se sredstva prebacuju na što diskretniji način (tvrtkama koje se bave prijenosom novca, pretplatnim debitnim karticama, digitalnim novčanicima, neformalnim sustavima prijenosa novca, anonimnim transakcijama kriptovaluta, itd.)
- pojedine su terorističke skupine zainteresirane za korištenje Interneta kako bi inicirali napade protiv vlada (odnosno država kojima iste vladaju)
- pojedine terorističke skupine su recentno (u godini izdavanja predmetne publikacije) počele okupljati više pojedinačnih hakerskih grupa u ujedinjene kibernetičke teritorije koji se nalaze pod njihovom vladavinom
- svrha ovih ujedinjenih kibernetičkih teritorija je izgradnja kibernetičke vojske i kreiranje foruma koji posljedično mogu omogućiti njihovim sljedbenicima da provode kibernetičke terorističke kampanje (u krajnjoj liniji, iste se mogu smatrati napadima)

- jedan od ujedinjenih kibernetičkih teritorija u to je vrijeme pozvao svoje sljedbenike da izvedu elektronički (odnosno kibernetički) pohod za (po njihovom nahođenju) plemenitu stvar na način da će hakirati (izvesti kibernetički teroristički napad na) energetske mreže (prvenstveno električne)
- kako bi izbjegle otkrivanje, neke terorističke skupine također treniraju svoje sljedbenike kako da koriste anonimne preglednike (engl. browsers) Interneta i još im dodatno pružaju poučne sigurnosne priručnike
- pored navedenog, neke su terorističke skupine u to vrijeme trenirale svoje sljedbenike kako koristiti napredne tehnologije (informacijsko-komunikacijske, blisko povezane s poslovnom informatikom) kojima njihove internetske stranice mogu učiniti takvima da ih je teško ukloniti zbog toga što su istovremeno (kao istovjetne) smještene na većem broju poslužitelja (engl. servers)
- prethodno navedeno je moguće zbog toga što teroristi stječu sve više tehničke stručnosti, dok istovremeno kibernetička oružja (u obliku sofisticiranih računalnih programa) postaju sve jeftinija i dostupnija
- cijena ranije spomenutih kibernetičkih oružja prikazuje se kao djeličak bogatstva terorističkih skupina te se slijedom toga navode primjeri i cijene malicioznih računalnih programa (engl. malware)
- tako postoji primjer malicioznog računalnog programa za kibernetički teroristički napad na državne agencije koji je koštao svega 10.000 dolara, dok postoji i primjer malicioznog računalnog programa za kibernetički teroristički napad na nuklearna postrojenja koji je koštao 10.000.000 dolara

Četvrta skupina odrednica, navedena u publikaciji iz 2017. godine:

- navodi se kako tehnologija (informacijsko-komunikacijska koja je blisko povezana s poslovnom informatikom) omogućava terorističkim grupama dva noviteta
- kao prvi novitet navodi se veća strateška i operativna sloboda
- kao drugi novitet navodi se nova vrsta napada (kibernetičko-terorističkog) koji nosi naziv napad bez vođe (suštinski bez identiteta idejnog vođe napada), a u budućnosti se očekuje rast ovih napada po djelokrugu
- smatra se da bi neka iduća teroristička skupina mogla željeti dodatno iskoristi Internet za provođenje svojih kibernetičkih operacija, a u konačnici i kibernetičkog ratovanja
- pojedine terorističke skupne već izgrađuju nove kibernetičke teritorije koji se nalaze pod njihovom vladavinom te kibernetičku vojsku koja je fokusi-

rana na prikupljanje raznih obavijesnih podataka, koordiniranje operacija i pokretanje kibernetičke borbe, tj. pohoda, za (po njihovom nahodanju) plemenitu stvar

- dok pojedine terorističke skupine, tj. njihovi članovi, tek trebaju dobiti stručnost na razini prijetećih grupa (engl. threat groups) koje podupiru države i koje već znaju kako hakirati industrijsku infrastrukturu, istovremeno okrupnjuju svoju (spomenutu) kibernetičku vojsku s kojom se nadaju provesti asimetrične napade (kibernetičko-terorističke, u ovom slučaju, a gledano relativno, takve da oni, kao manji i slabiji, mogu napasti veće i jače)
- pored toga, navodi se da nekoliko hakerskih timova provodi kibernetičke operacije pod zastavom pojedinih terorističkih skupina, što je i očekivano, naročito zato što se u nastavku ukazuje na činjenicu da ako terorističkim skupinama nedostaje vlastitih talentiranih hakera, one tada mogu kupiti iste vještine (hakerske, odnosno hakere s tim vještinama) na dijelu Interneta (skrivenom i nedostupnom standardnim preglednicima) koji ima naziv tamna mreža (engl. dark web)
- ističe se da su spomenuti ujedinjeni kibernetički teritoriji zaokupljeni između ostalog i distribuiranjem smjernica za kibernetičke terorističke operacije (čak i napade), kao i za pozivanje novih sljedbenika
- smatra se da će u budućnosti sofisticiraniji oblici tehnologije, kao što su primjerice samovozeći automobili, pametni gradovi (i s njima povezana infrastruktura) i Internet stvari (engl. Internet of Things, krat. IoT), posjedovati, a time i kreirati još veće (u odnosu na današnje) kibernetičke ranjivosti koje će teroristi također moći koristiti, tj. eksploatirati
- nadalje, naveden je i primjer (računalnih) algoritama koje teroristi mogu koristiti za meta-eksploataciju (eksploataciju koristeći specifične aspekte podataka) koju provode na razini velikih podataka (engl. Big Data)
- ističe se da, uz spomenute terorističke skupine, danas postoje i tzv. vukovi samotnjaci koji imaju (prilično lagan) pristup tzv. kibernetičkim čoporima: Oni mogu anonimno organizirati kibernetičke napade, doslovno iz nepovredivosti svoje sobe, što je razlog zašto ih nastoje iskoristiti terorističke skupine (između ostalog) za promicanje njihovih brojnih ciljeva u sklopu kibernetičke borbe, tj. pohoda za (po njihovom nahodanju) plemenitu stvar
- upozorava se na činjenicu da je u nastajanju nova i destruktivna hakerska tehnologija (informacijsko-komunikacijska, blisko povezana s poslovnom informatikom), koju su navodno hakeri ukrali od podugovarača jedne dr-

žavne sigurnosne agencije i to u obliku kutija s alatom (što je naziv koji ukazuje na veći broj srodnih tehnologija), a njenim je korištenjem moguće primjerice (primarno silom) preuzeti kontrolu nad računalima, nadgledati i hvatati (bilježiti i spremati) pritiske tipki (na tipkovnici), probijati kroz sigurnosne vatrozide (engl. firewall) (zaštitu računala i/ili računalne mreže korištenjem računalnog programa i/ili specijalizirane računalne opreme)

- navedene tehnologije se (pored ostalog) mogu klasificirati kao kibernetička oružja, mogu se kupiti putem Interneta, a prihodi od njihove prodaje broje se u milijunima dolara
- razmatrana kibernetička oružja potencijalno mogu kupiti terorističke skupine koje ih mogu upotrijebiti za uništavanje (uključujući izvršavanje napada) širokih razmjera

Peta skupina odrednica, navedena u publikaciji iz 2018. godine:

- navodi se da je u recentnim godinama (obzirom na godinu izdavanja publikacije) došlo do hibridizacije terorizma i kibernetičkog svijeta (prvenstveno Interneta) što omogućava djelotvornije djelovanje terorista te (uz već ranije spomenuto) omogućava galvaniziranje (buđenje) za, i direktno poticanje na, terorističke napade
- ističe se da bi države trebale biti proaktivne vezano uz kibernetički terorizam na način da iznova vrate sigurnost, pogotovo u Europu, poduzimanjem preventivnih mjera i tako što će naučiti dostupne strategije, alate i tehnike kibernetičkog terorizma
- stoga se novi ratovi (s dionicima kibernetičkog terorizma) ne bi trebali voditi koristeći strategiju prošlih, s obzirom da je kibernetički terorizam nova linija razgraničenja
- navodi se kako, zbog centralnog mjesta koje kibernetički prostor (Internet) zauzima u svakodnevnom životu, kibernetički napadi postaju sve više prijeteci, ometajući i česti
- u ovoj odrednici sadržana je detaljnija razrada definicije iz prethodnog potpoglavlja, ali se ovdje ista može nadopuniti sljedećim činjenicama: kibernetički teroristički napadi zapravo su napadi usmjereni na usluge koje se pružaju civilima (fizičkim osobama) kao što su pristup Internetu, bolnički sustav, energetska (električna) mreža i slično, a svi ovi primjeri napada su se stvarno dogodili u prošlim godinama (naspram godine izdavanja publikacije), i izvedeni su od strane državnih i nedržavnih aktera (npr. terorista), dok

su najveći kibernetički teroristički napadi izvedeni od strane nedržavnih aktera utjecali su na kritične (infra)strukture, pa je poznat primjer iz 2017. godine kada je jedan od najboljih zdravstvenih sustava na svijetu, onaj Ujedinjenog Kraljevstva, imao gašenje (prisilno zatvaranje bolnica i odbijanje davanja njege pacijentima) zbog tadašnjeg kibernetičkog napada (dokazano iz inozemstva) koji je izveden ucjenjivačkim računalnim programom (engl. ransomware) kojim se zaključa računalo, no potom se za otključavanje istog traži otkupnina (uobičajena je u novcu i/ili u nekoj kriptovaluti), pri čemu sve navedeno potkopava državnu i međunarodnu sigurnost, dok isto također može štetno utjecati na kritičnu infrastrukturu i posljedično ugroziti sigurnost civila te se stoga smatra kibernetičkim terorizmom, u skladu s predmetnom definicijom

- spominje se da je kibernetički terorizam postao poznata strategija terorističkih skupina s obzirom da je vođa jedne terorističke skupine u svojoj literaturi posvetio poglavlje napadanju računalnih mreža u Sjedinjenim Američkim Državama zbog njihove podložnosti prijevarama s kreditnim karticama i pranju novca pri čemu je naveo prilično podrobna obrazloženja vezana uz uspješno izvođenje kibernetičkih terorističkih napada te uz prikrivanje svog identiteta
- ističe se kako terorističke skupine koriste relativno bezakonje kibernetičkog prostora (Interneta) kako bi nastavile s kibernetičkim terorizmom
- zaključuje se kako terorističke skupine također trebaju financiranje kako bi opstale pa stoga tu kibernetički terorizam ima svoju ulogu, a kao prvi primjer navodi se teroristička skupina koja je ukrala preko 30.000 brojeva kreditnih kartica pri čemu je novac s ukradenih kreditnih kartica opran kroz razne internetske portale za klađenje nakon čega je novac transferirala na bankovne račune u svom vlasništvu koje koristi za podršku svom djelovanju, dok se kao drugi (srodan) primjer navodi se internetski sustav prijevara s kreditnim karticama koji je djelomično financirao terorističke napade koji su se dogodili u londonskom metrou još 2005. godine
- iznosi se tvrdnja kako kibernetički teroristički napadi ne moraju biti tako kibernetički (utjecati, izravno ili neizravno na fizičku pojavnost nekoga i/ili nečega) kako bi nanijeli štetu, niti moraju biti tako letalni da nekome naškode i/ili potaknu nečiji strah (koji spada u najvažnija postignuća konvencionalnih terorističkih napada)
- navodi se da većina kibernetičkih terorističkih napada izgleda poprilično

bezazleno pa tako onaj koji uključuje krađu identiteta (engl. phishing) izgleda kao privitak e-pošte (pri čemu je isti inficiran), no po njihovom otvaranju malicioznim (programskim) kodom zarazu proširi putem računalne mreže na koju je korisnik spojen i tako se na vrlo jednostavan način proširi na ostala računala, a posljedica toga je da napadač dobije pristup pojedinim financijskim, povjerljivim ili osjetljivim podacima kao i korisnik (npr. performanse kritičnog sustava, pristup mreži za distribuciju vode i/ili električne energije)

- spominje se da su financijske institucije dugo bile meta konvencionalnog terorizma, a sada postaju meta kibernetičkih napada pa je tako 2016. godine banka u Bangladešu opljačkana za čak 81.000.000 dolara u svega četiri transakcije na način da je maliciozni računalni program bio poslan putem e-pošte zaposlenicima dotične banke te je po pokretanju instaliran na računalni (poslovno-informacijski) sustav dotične banke unutar kojega je prikupio korisnička imena i lozinke, a potom je izbrisao dokaze vlastite prisutnosti što ga je posljedično učinilo praktički nevidljivim, ali su prikupljena korisnička imena i lozinke koji su zatim iskorišteni za pristup SWIFT-u (engl. Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication, hrv. Društvo za svjetske međubankarske financijske telekomunikacije) koji je načelno najsigurniji globalni sustav prijenosa novca, no njime su provedene ove transakcije i odrađena je ova vrsta pljačke
- kao dodatni primjer kibernetičkih terorističkih napada, navode se oni skupnog naziva distribuirano uskraćivanje usluga (engl. Distributed Denial of Service, krat. DDoS), oni su lako dostupan, popularan i jeftin način za ometanje života civila (građana), a funkcioniraju na način da se (poslovno-informacijski) sustav pojedine institucije preoptereći ciljanim i ustrajnim povećanjem internetskog prometa kako bi se u konačnici isključilo tu instituciju s Interneta i tako njene usluge bivaju uskraćene korisnicima, tj. postaju neiskoristive (npr. podatci upisani u formular na internetskim stranicama institucije ne mogu se spremati i/ili poslati) i/ili pak nedostupne (npr. spomenutom formularu se uopće ne može pristupiti), dok se kao konkretan primjer takvog kibernetičkog terorističkog napada, navodi se onaj iz 2017. godine kada su ujedinjene terorističke skupine izvršile svoje napade na internetske stranice vlada (odnosno država kojima iste vladaju) Iraka i Jemena slijedom čega su bile isključene s Interneta čak dva mjeseca, tj. sve dok nisu svoje internetske stranice pokrenule na novim poslužiteljima koji uključuju zaštitu od predmetnih napada
- iako je Europska komisija recentno usmjerila Europsku uniju (u odnosu na

godinu izdavanja publikacije) prema jedinstvenom tržištu kibernetičke sigurnosti (koje uključuje otvorenu komunikaciju među državama članicama, certificiranje sigurnog povezivanja na Internet i veće dijeljenje obavještajnih podataka o kibernetičkom terorizmu), primjećuje se da na globalnoj razini još uvijek nema standardiziranog pristupa izazovu koje postavlja kibernetički terorizam, ali da ipak postoje (nadasve angažirane) države, kao što su primjerice Sjedinjene Američke Države i Ujedinjeno Kraljevstvo, koje imaju jake i dobro financirane institucije koje se bave isključivo kibernetičkim terorizmom

- kao glavni pristupi za rješavanje pitanja kibernetičkog terorizma navode se partnerstva s korporacijama i vođama (osobama koje predvode tvrtke inicijatore) u polju kibernetičkog prostora (Interneta) što bi ujedno trebalo dovesti do kreiranja kampova za obuku o kibernetičkom prostoru za napadački i obrambeni trening pripadnika službe zadužene za kibernetičku sigurnost; fokus na globalno upravljanje pri čemu bi države trebale povećati dijeljenje informacija, ali i pokušati kreirati standardizirani protokol odgovaranja na incidente kibernetičkog terorizma, primjerice oformiti bazu podataka koja sadrži poznate nepoćudne slikovne prikaze (vezane uz terorizam), a koja bi se onda podijelila pružateljima internetskih usluga, koji bi tada (u svom djelokrugu) automatski uklonili takve prikaze s Interneta
- smatra se da države ponovno trebaju steći kontrolu u inicijativi za rješavanje pitanja kibernetičkog terorizma kako bi održale prednost naspram terorista i terorističkih skupina koje su (tada već više nego očigledno) počele hibridizirati svoje fizičke napade s mogućnostima (koje su im naveliko pružene putem) Interneta

Šesta skupina odrednica, navedena u publikaciji iz 2019. godine:

- navodi se da je u 2017. godine napravljen važan korak u pravom smjeru s obzirom da su unutar Direktive o suzbijanju terorizma (engl. Directive on Combating Terrorism) (objavljene u Službenom listu Europske unije) pojedini kibernetički napadi dodani na listu terorističkih kaznenih djela
- upućuje se da je 2018. godine objavljena srodna Direktiva o sigurnosti mreža i informacija (engl. Network and Information Security Directive) te je njome predloženo osnivanje Agencije za kibernetičku sigurnost što se također smatra korakom u ispravnom smjeru
- iznosi se tvrdnja da se informacijsko ratovanje (koje danas, upotrebom primjerenih resursa, može neku terorističku skupinu obučiti i ojačati čak i za kibernetičko ratovanje) i kibernetičke operacije (koje, uvjetno, mogu biti

začetak kibernetičkog ratovanja) dokazuju kao najvrjednija oružja terorista (koji se služe kibernetičkim terorizmom)

Sedma skupina odrednica, navedena u publikaciji iz 2020. godine:

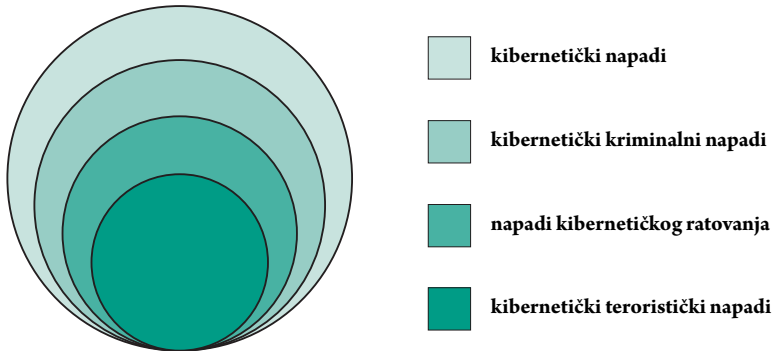
- navodi se da (pogotovo u današnje vrijeme) za tvrtke postoji veći broj rizika poslovanja, a kao jedan od njih navodi se rizik od kibernetičkih terorističkih napada
- smatra se da smanjenje ili uklanjanje izvora ovih rizika, uz očekivano manju izloženost predmetnom riziku, može pomoći tvrtkama da smanje premije svojih osiguranja (povezanih s ovim rizikom, ali postoje i primjeri kada konzervativni(ji) osiguratelji, npr. ugovornom klauzulom, isključe ovaj rizik od kibernetičkih terorističkih napada, primjerice u skupini imovinskih osiguranja i/ili u skupini osiguranja od odgovornosti, pa isto posljedično može postati motiv tvrtkama da samostalno počnu upravljati ovim specifičnim rizikom)

Osma skupina odrednica, navedena u publikaciji iz 2022. godine:

- upućuje se da će umjetna inteligencija unaprijediti kibernetičke napade
- navodi se da će umjetna inteligencija poboljšati kampanje digitalnog dezinformiranja
- ističe se da upravo te kampanje digitalnog dezinformiranja mogu kao ciljano skupinu imati mlade generacije koje se ionako smatraju ranjivom skupinom, ali sada na mnoge nove načine (primjerice plasiranjem dezinformacija preko, njima omiljenih, društvenih mreža)

Deveta i deseta odrednica predstavlja grafičke prikaze kibernetičkih napada i njihovih podvrsta. Pritom su oba naredna grafička prikaza (sheme) osmislili autori ove knjige kako bi napravili sponu između onoga što je dosad napisano o kibernetičkim napadima i onoga što će o takvim napadima biti napisano. S ciljem što jednostavnijeg prikaza, u tim su shemama prikazane (pod)vrste napada: 1) kibernetički napadi, 2) kibernetički kriminalni napadi, 3) napadi kibernetičkog ratovanja i 4) kibernetički teroristički napadi. Pritom kibernetički napadi zapravo podrazumijevaju ukupne kibernetičke napade, dok se kibernetički teroristički napadi odnose na napade prema njihovom tradicionalnom shvaćanju prema kojem to mogu biti napadi terorista pojedinaca, terorističkih skupina ili državnog terorizma.

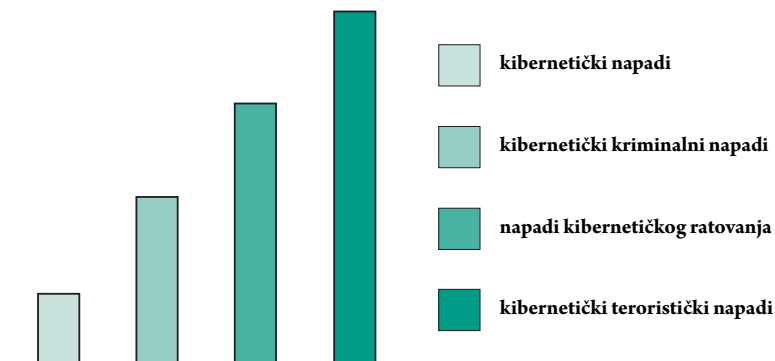
Unutar Sheme 3, vezane uz devetu odrednicu, nalaze se sve navedene (pod)vrste napada pri čemu su napadi prikazani krugovima različitih površina.

Shema 3: Okvirni odnosi između brojeva različitih napada

Izvor: izrada autora

Krug najveće površine prikazuje kibernetičke napade kojih bi, po empiriji i logici, trebalo biti najviše jer je njihov broj jednak zbroju preostale tri podvrste kibernetičkih napada pa bi broj kibernetičkih kriminalnih napada trebao biti od njega manji. Prema ovom slijedu, broj napada kibernetičkog ratovanja trebao bi biti manji u odnosu na broj kibernetičkih kriminalnih napada, dok bi broj kibernetičkih terorističkih napada također trebao biti manji od broja napada kibernetičkog ratovanja. Ipak, ovo su isključivo okvirni odnosi između prethodno spomenutih brojeva koji za tri razmatrane podvrste kibernetičkih napada mogu u pojedinim situacijama zamijeniti mjesta, npr. u slučaju pojedine države koja bi u nekoj godini, iz nekog razloga, mogla iskusiti veći broj kibernetičkih terorističkih napada od broja napada kibernetičkog ratovanja.

U Shemi 4, vezanoj uz desetu odrednicu, ponovno su sadržani svi navedeni napadi, ali su pritom prikazani stupcima različitih visina.

Shema 4: Okvirna razina štete nanosene različitim napadima

Izvor: izrada autora

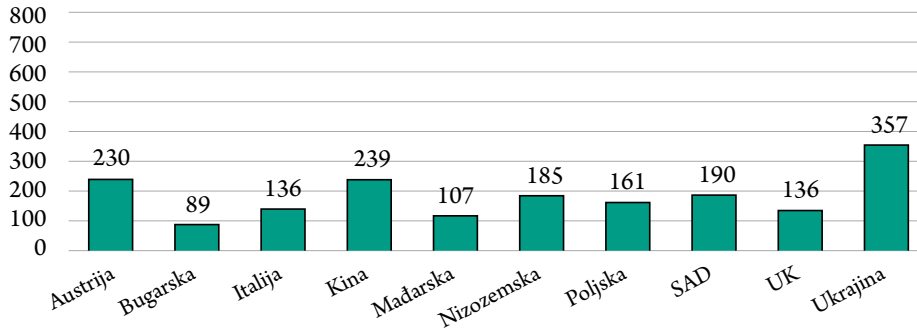
Stupac najmanje visine prikazuje kibernetičke napade koji bi, po pripadajućoj logici, trebali uvjetno nanijeti najnižu razinu štete, budući da je uslijed uistinu ogromnih brojeva istih (prikazanih u potpoglavlju 2.4. Kibernetički napadi) vjerojatnost da netko iskusi kibernetički napad s visokom raznom štete relativno mala, odnosno uvijek se bilježi relativno veliki broj kibernetičkih napada koji imaju nisku razinu štete. Ipak, razmatrajući ranije navedene podvrste kibernetičkih napada, može se uvjetno očekivati da će, počevši od kibernetičkih kriminalnih napada, preko napada kibernetičkog ratovanja pa sve do kibernetičkih terorističkih napada, razina nanese-ne štete postajati sve viša. Razlozi tome su navedeni u prethodnim potpoglavljima u kojima su detaljno obrazložena obilježja svih njih te su navedeni njihovi aktualni primjeri. Kibernetički kriminalni napadi nanose relativno najnižu raznu štete te uvelike služe za financiranje, napadi kibernetičkog ratovanja nanose relativno srednju raznu štete te se događaju u kibernetičkom prostoru (na Internetu), dok kibernetički teroristički napadi nanose relativno najvišu razinu štete te imaju tendenciju iz kibernetičkog prostora utjecati na fizički svijet. Sve ovo ujedno indirektno objašnjava brojeve napada iz prethodne sheme jer što je napad složeniji to ga je teže izvesti što rezultira manjim brojem tih napada.

2.4. Kibernetički napadi

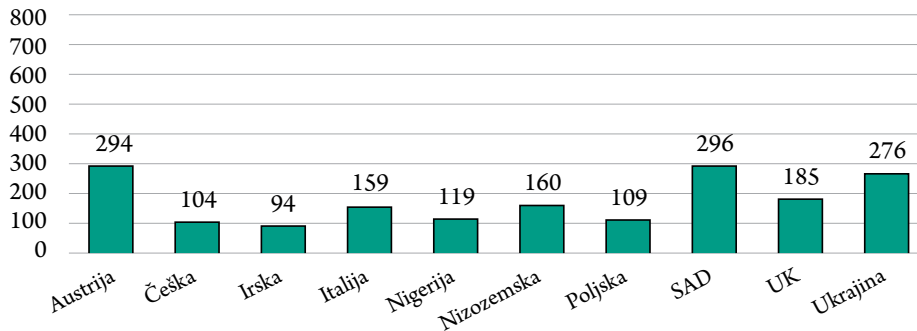
Relacija kibernetičkih napada s kibernetičkim terorizmom je prvenstveno u činjenici da se, u skladu s prethodnim argumentacijama, kibernetički teroristički napadi mogu klasificirati kao jedna od podskupina kibernetičkih napada. U budućnosti se može očekivati da će broj kibernetičkih terorističkih napada (pogotovo nakon donošenja legislative na osnovi ranije razmatranih Direktiva) biti uspoređivan s brojem kibernetičkih napada, uz ukazivanje na prisutnost, odnos i ozbiljnost prijetnji koje predstavlja.

Što se tiče kibernetičkih napada, ovdje se prvenstveno valja fokusirati na razinu država budući da se na taj način može oformiti najpregledniji i sveobuhvatni prikaz podataka relevantnih u ovom specifičnom kontekstu. Iako postoji veći broj varijanti srodnih podataka iz različitih izvora, za potrebe ovog potpoglavlja odabrani su najpotpuniji i najrecentniji.

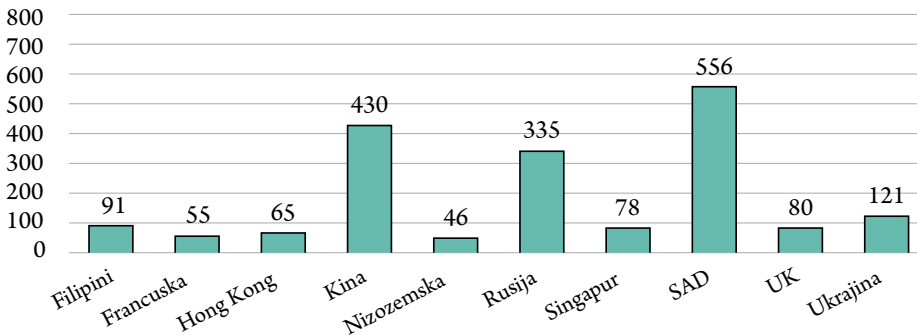
U skladu s ranije navedenim, u ovom potpoglavlju rabe se podatci poduzeća F-Secure koje ima više od trideset podružnica diljem svijeta sa sjedištem u Finskoj. Kako navode, u protekla su tri desetljeća bili predvodnici inovacija u kibernetičkoj sigurnosti te su od tada zaštitili milijune ljudi te desetine tisuća poduzeća. Njihovi podatci, prikupljeni tijekom 2019. godine i prikazani u sljedećim grafikonima, sadrže po deset najvećih ishodišta i odredišta kibernetičkih napada (F-Secure, 2020).

Grafikon 2: Milijuni kibernetičkih napada po ishodišnim državama u prvoj polovici 2019. godine

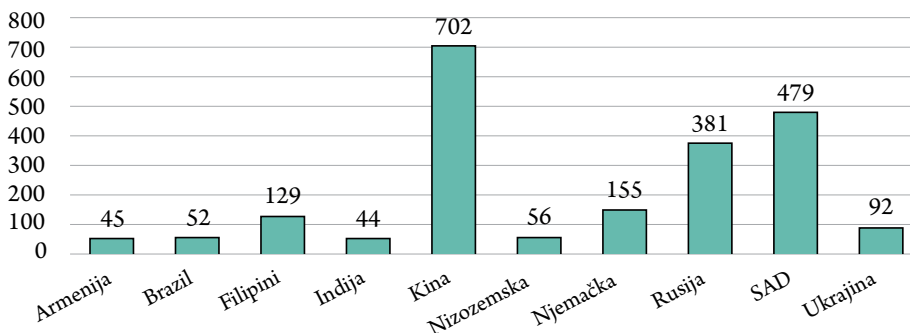
Izvor: preveli i prilagodili autori (prema F-Secure, 2020)

Grafikon 3: Milijuni kibernetičkih napada po ishodišnim državama u drugoj polovici 2019. godine

Izvor: preveli i prilagodili autori (prema F-Secure, 2020)

Grafikon 4: Milijuni kibernetičkih napada po određnim državama u prvoj polovici 2019. godine

Izvor: preveli i prilagodili autori (prema F-Secure, 2020)

Grafikon 5: Milijuni kibernetičkih napada po određištima u drugoj polovici 2019. godine

Izvor: preveli i prilagodili autori (prema F-Secure, 2020)

Na tragu ovih grafikona, no nešto drugačije strukturirano, F-Secure prezentira milijune kibernetičkih napada koji se bilježe na razini ishodišnih država i na razini određištima u pojedinim vremenskim razdobljima ili, u ovom slučaju, na razini druge polovice 2019. godine. Nadalje, pojedine države ponavljaju se u svim navedenim grafikonima (Nizozemska, Sjedinjene Američke Države i Ukrajina), neke se ponavljaju u grafikonima s ishodišnim državama (Filipini, Kina, Nizozemska, Rusija, Sjedinjene Američke Države i Ukrajina), dok se neke ponavljaju u grafikonima s određištima (Austrija, Italija, Nizozemska, Poljska, Sjedinjene Američke Države, Ujedinjeno Kraljevstvo i Ukrajina). To nedvosmisleno ukazuje da su, barem u 2019. godini, navedene države imale najveće probleme po ovim pitanjima. No, već i samo pojavljivanje na ovoj ljestvici određene bi države trebale protumačiti kao alarmantan znak te poduzeti konkretne mjere kako bi u budućnosti pokušale izbjeći ovakvu potencijalno problematičnu reputaciju.

S obzirom na sve navedeno u prethodnom potpoglavlju, nakon ovog potpoglavlja, trebalo bi slijediti potpoglavlje o kibernetičkim kriminalnim napadima. No, zbog nepostojanja podataka o njima na razini različitih država svijeta i činjenice da su prilično dobro određeni unutar prethodnog potpoglavlja (u kojem je također utvrđeno kako je njihov broj manji naspram napada iz ovog poglavlja, ali veći naspram napada iz sljedećeg poglavlja), iduće je potpoglavlje posvećeno detaljnijem razmatranju napada kibernetičkog ratovanja.

2.5. Napadi kibernetičkog ratovanja

U ovom potpoglavlju koriste se relevantni podatci iz istraživanja koje je recentno objavio Joe Robinson, stručnjak za kibernetičku sigurnost i privatnost podatka. Ovi

podatci vezani su uz broj napada kibernetičkog ratovanja diljem svijeta od 2009. do 2019. godine, a kojih je u tom vremenskom razdoblju bilo gotovo 500. (Robinson, 2021).

Navodi se također kako se spomenute napade kibernetičkog ratovanja može nazvati i geopolitičkim kibernetičkim napadima. Stoga se može smatrati da ovakvi kibernetički napadi, kako državama, tako i njihovim građanima, postaju velika tehnološka (i sigurnosna) prijetnja.

Detaljniji podatci o predmetnim napadima kibernetičkog ratovanja navedeni su unutar dvije tablice prikazane u nastavku. Pritom su brojčani podatci iz spomenutih tablica uzimani na temelju zemljopisne mape s pripadajućim brojevima koju je priredio Robinson. No, ovdje je nužno napomenuti kako su navedeni brojevi neznatno različiti od onih u Robinsonovim grafikonima koje navodi ispod spomenutih mapa. Ipak, najveći dio podataka je identičan pri čemu su najveća odstupanja u stupcima tablica u kojima su iskazani postotci (%) do 2,5 p.p. kada se usporede s postotcima unutar Robinsonovih grafikona. To su odstupanja koja su prihvatljiva slijedom činjenice da se i s takvim odstupanjima može prilično pouzdano utvrditi pozicija neke države unutar pojedine tablice.

Tablica 4 sadrži podatke o trideset država, koje su od 2009. do 2019. godine bile izvori (ishodišta) napada kibernetičkog ratovanja, sortiranih po abecednom redoslijedu.

Tablica 4: Brojevi napada kibernetičkog ratovanja po izvorima od 2009. do 2019. godine

Država	Broj napada po izvorima (ishodišnim državama)	%
Australija	3	0,99 %
Azerbajdžan	1	0,33 %
Brazil	1	0,33 %
Češka	1	0,33 %
Danska	1	0,33 %
Egipat	1	0,33 %
Filipini	1	0,33 %
Francuska	1	0,33 %
Indija	4	1,32 %
Irak	1	0,33 %

Država	Broj napada po izvorima (ishodišnim državama)	%
Iran	31	10,20 %
Italija	1	0,33 %
Izrael	3	0,99 %
Jemen	1	0,33 %
Kina	79	25,99 %
Libanon	1	0,33 %
Meksiko	32	10,53 %
Pakistan	5	1,64 %
Palestina	2	0,66 %
Rusija	75	24,67 %
Saudijska Arabija	1	0,33 %
Sirija	5	1,64 %
Sjedinjene Američke Države	12	3,95 %
Sjeverna Koreja	32	10,53 %
Španjolska	1	0,33 %
Tajvan	1	0,33 %
Turska	1	0,33 %
Ujedinjeni Arapski Emirati	2	0,66 %
Ukrajina	1	0,33 %
Vijetnam	3	0,99 %
UKUPNO	304	100,00 %

Izvor: preveli i prilagodili autori (prema Robinson, 2021)

Iz tablice se može zaključiti da su države predvodnice, tj. izvori najvećeg broja napada, pet država: Iran (31), Meksiko i Sjeverna Koreja (32), Rusija (75) i Kina (79). Na ovih je pet država, kao izvore napada, otpadala većina predmetnih napada (otprilike 82 %).

Tablica 5 sadrži podatke o pedeset i jednoj državi koje su od 2009. do 2019. godine bile mete, tj. odredišta napada kibernetičkog ratovanja, te su iste također, zbog dosljednosti, sortirane po abecednom redoslijedu.

Tablica 5: Brojevi napada kibernetičkog ratovanja po metama od 2009. do 2019. godine

Država	Broj napada po metama (određanim državama)	%
Armenija	1	0,30 %
Azerbajdžan	1	0,30 %
Bangladeš	2	0,60 %
Belgija	5	1,49 %
Brazil	2	0,60 %
Crna Gora	1	0,30 %
Češka	3	0,89 %
Čile	13	3,87 %
Danska	1	0,30 %
Egipat	1	0,30 %
Estonija	1	0,30 %
Filipini	3	0,89 %
Finska	4	1,19 %
Hrvatska	1	0,30 %
Indija	14	4,17 %
Irak	1	0,30 %
Iran	9	2,68 %
Irska	1	0,30 %
Italija	3	0,89 %
Izrael	9	2,68 %
Japan	8	2,38 %
Južna Afrika	1	0,30 %
Kambodža	2	0,60 %
Kanada	6	1,79 %
Kina	10	2,98 %
Latvija	1	0,30 %
Libanon	3	0,89 %
Libija	1	0,30 %
Litva	1	0,30 %

Država	Broj napada po metama (odredišnim državama)	%
Meksiko	2	0,60 %
Nizozemska	4	1,19 %
Norveška	3	0,89 %
Njemačka	16	4,76 %
Pakistan	4	1,19 %
Poljska	2	0,60 %
Rusija	8	2,38 %
Saudijska Arabija	7	2,08 %
Sirija	2	0,60 %
Sjedinjene Američke Države	115	34,23 %
Sjeverna Koreja	5	1,49 %
Slovačka	16	4,76 %
Šri Lanka	1	0,30 %
Švedska	2	0,60 %
Švicarska	1	0,30 %
Tajvan	1	0,30 %
Turska	4	1,19 %
Ujedinjeni Arapski Emirati	2	0,60 %
Ujedinjeno Kraljevstvo	15	4,46 %
Ukrajina	13	3,87 %
Venezuela	1	0,30 %
Vijetnam	3	0,89 %
UKUPNO	336	100,00 %

Izvor: preveli i prilagodili autori (prema Robinson, 2021)

Po ovoj se tablici može zaključiti da su države predvodnice, tj. mete najvećeg broja napada, sedam država: Čile i Ukrajina (13), Indija (14), Ujedinjeno Kraljevstvo (15), Slovačka i Njemačka (16) te Sjedinjene Američke Države (115). Na ovih je sedam država otpadalo nešto više od polovine predmetnih napada (otprilike 60 %).

S jednim geopolitičkim kibernetičkim napadom, odnosno s napadom kibernetičkog ratovanja, u ovoj se tablici nalazi i Hrvatska. Pritom se može nagađati o kojem

se napadu radi, a da je ostao zabilježen u statistici koju je za prikaz ovih podataka koristio Robinson. Ipak, pretragom Interneta i javno dostupnih dokumenata, moguće je pronaći dokument naslova Godišnje izvješće o radu Nacionalnog vijeća za kibernetičku sigurnost i operativno-tehničke koordinacije za kibernetičku sigurnost za 2017. godinu (Republika Hrvatska, Ured Vijeća za nacionalnu sigurnost, 2018.). U njemu se navodi kako se u vremenu od 2014. do 2015. godine odvijao "niz malicioznih kampanja s masovnim slanjem lažne e-pošte (phishing) koja je tekstualno prilagođenim sadržajem ciljala na krađu važnih i osobnih podataka brojnih hrvatskih korisnika različitih elektroničkih usluga (najčešće e-pošte i e-bankarstva). U to vrijeme Hrvatsku je pogodio i veliki ciljani kibernetički napad na pravne osobe, korisnike usluga e-bankarstva, te smo bili suočeni i s tzv. naprednim ustrajnim prijetnjama (APT) kojima je cilj uspostaviti vanjsku kontrolu i upravljanje korisničkim računalima u svrhu krađe novca s računa korisnika e-bankarstva. Kratica APT označava Advanced Persistent Threat, odnosno napredne ustrajne prijetnje. Detaljnijom pretragom Interneta moguće je pronaći svega nekoliko novinskih članaka iz 2014. i 2015. godine koji se vežu uz ovu temu. Ipak, vrijedi izdvojiti jedan informativni naslov: "HNB sumnja da su cyber kriminalci Hrvatima ukrali 1,8 milijuna kuna" (Slobodna Dalmacija, 2014). Ako se uzme u obzir da je ovaj novinski članak izašao 10. srpnja 2014. godine i da se odnosi na razdoblje početka te godine, može se zaključiti da je predmetni kibernetički napad na Hrvatsku bio dovoljno jak da ga se zabilježi u međunarodnim statistikama.

Ako se čak i letimičnim pregledom usporede dvije prethodne tablice, može se primijetiti da se u obje nalaze iste države. Detaljnijim se pregledom može primijetiti da se radi o čak dvadeset i pet država. To ujedno znači da se svega pet država iz prve tablice ne nalazi i u drugoj tablici (Australija, Francuska, Jemen, Palestina i Španjolska). Ova činjenica se, barem za sada, može smatrati ohrabrujućom za sve navedene države s obzirom da su među izvorima (ishodišnim državama) predmetnih kibernetičkih napada izbjegle postati metama (odredišne države). Kako bi se utvrdili svi razlozi za takvo stanje, trebalo bi se provesti zasebno novo istraživanje budući da su ove države izbjegle sve, pa i uzvratne, kibernetičke napade.

Ovo potpoglavlje valja zaključiti zaokruživanjem teme o podskupinama kibernetičkih napada. Iako bi se i idućoj podskupini, tj kibernetičkim terorističkim napadima, prikladno trebalo posvetiti zasebno potpoglavlje, njegovo oformljivanje je također onemogućeno zbog izostanka podataka vezanih uz njih, odnosno takvih podataka koji bi omogućili da se mogu razmatrati za razne svjetske države. No, poznato je da oni svakako postoje, da je njihov broj najmanji (u odnosu na ostale podskupine

kibernetičkih napada), ali da mogu nanijeti najveću štetu budući da imaju i mogućnost i tendenciju da iz kibernetičkog prostora (s Interneta) utječu na fizički svijet i tamo ostave konkretan trag što je i navedeno u primjerima unutar jednog od prethodnih potpoglavlja.

3

“U poslovnom svijetu, retrovizor je uvijek jasniji od vjetrobranskog stakla.”

— Warren Buffett

3. Teorijski aspekti inozemnih direktnih ulaganja (FDI)

Zašto poduzeća razvijenih zemalja otvaraju proizvodne pogone ili podružnice u inozemstvu, a pritom ne izvoze robu proizvedenu u njihovim izvornim proizvodnim pogonima? Razlozi su očiti. Tvornica u inozemstvu smanjuje troškove prijevoza i neke vrste transakcijskih troškova. Poduzeća mogu izbjeći bilo kakve carinske i ne-carinske barijere. Poduzeće može iskoristiti pogodnost nižih plaća i ostvariti jednostavniji pristup sirovinama u zemlji primateljici kapitala (gospodarstvima u razvoju). Dodatne koristi se ogledaju u boljoj korisničkoj podršci zbog veće blizine kupaca.

Inozemna direktna ulaganja (FDI) predstavljaju jedan od glavnih motora razvoja gospodarstva. FDI rezultira većim prihodima, većom koncentracijom kapitala, transferom tehnologije, stručnosti i jednostavnijem pristupu tržištu.

FDI se najčešće definira kao ulaganje koje podrazumijeva dugoročni trajni interes i kontrolu (najmanje 10 % vlasništva u temeljnom kapitalu) FDI ulagača ili matičnog poduzeća određene zemlje poduzeća u poduzeću drugog gospodarstva (FDI poduzeće, poduzeće podružnica ili inozemna podružnica). Ulaganje uključuje početnu transakciju između dva entiteta i sve naredne transakcije između njih i inozemnih podružnica (UNCTADSTAT, 2020).

Postoji nekoliko istraživanja koja opravdavaju izbor nekoliko čimbenika u kontekstu odabira lokacije za FDI. Štoviše, određen broj istraživanja usredotočen je na pitanje zašto se poduzeća odlučuju za FDI kao oblik internacionalizacije u odnosu na izvoz ili licenciranje, dok se druga fokusiraju na čimbenike koji određuju lokacijske motive FDI-a.

Kao način financiranja gospodarskog rasta koji ne stvara dug u klasičnom smislu riječi, FDI donosi kapital, tehnologiju i znanje, doprinoseći na taj način rastu produktivnosti i ukupnom razvoju lokalnog gospodarstva. Rast konkurentnosti koji iz toga proizlazi doprinosi rastućoj internacionalizaciji poslovanja i jednostavnijem pristupu međunarodnim tržištima (Derado, 2013).

Obilježja globalizacije svjetskog gospodarstva podrazumijevaju globalnu trgovinu i FDI koji je rastao vidljivo brže od globalnog BDP-a od 1985. godine (Agrawal, 2011). Rast FDI-a bio je čak i brži od rasta globalne trgovine, uglavnom zbog privatizacije poduzeća javnog sektora i liberalizacije zakonodavstva zemalja za FDI, stoga FDI ima trajniji utjecaj na gospodarski razvoj zemalja nego trgovina. Razlog leži u činjenici da zemlje primateljice ne primaju jedino kapital, već i nove tehnologije, proizvode

i upravljačke vještine. S druge strane, FDI omogućuje rast poduzećima izvan domaćih tržišta, jeftiniju proizvodnju dobara te iskorištavanja veće ekonomije razmjera.

Unatoč dilemama o učinkovitosti FDI-a u kontekstu eliminacije siromaštva manje razvijenih zemalja, FDI u modernim vremenima podrazumijeva obostrane koristi za zemlju primateljicu i inozemnog ulagača. Skromno rečeno, FDI je stvorio ono što Levitt (1993) naziva "novom komercijalnom stvarnošću", a odnosi se na to da su proizvodnja i distribucija proizvoda dostigle razinu koja prethodno nije bila zamišljena.

3.1. Teorija monopolističkih prednosti

Teorija monopolističkih prednosti jest prva moderna teorija FDI-a Stephena Hymera. Njegova doktorska disertacija 1960. godine (objavljena nakon smrti autora, 1976. godine) koristi industrijsku organizaciju i teoriju nesavršene konkurencije kako bi se objasnilo što motivira poduzeća prema FDI-u. Hymer (1960) inicijalno izlaže teorijske aspekte s naglaskom na obilježja multinacionalnih poduzeća koje nemaju domaći suradnici.

Konkretno prednosti multinacionalnih poduzeća ne odnose se isključivo na nazive robnih marki, žigova, upravljačkih i marketinških sposobnosti, ograničene ili napredne tehnologije, pristupe jeftinog financiranja i ekonomiju razmjera. Posjedovanje navedenih prednosti neophodno je za inozemna poduzeća s FDI-om koja su u nepovoljnom položaju u odnosu na domaća poduzeća.

Domaća poduzeća imaju prednost u odnosu na inozemna poduzeća zato što su bolje upoznata s domaćim tržištem. Naime, domaća poduzeća intenzivnije su involvirana u tržišne uvjete nacionalnog gospodarstva, pravni i institucionalni okvir poslovanja te lokalne poslovne običaje. S druge strane, inozemna poduzeća mogu generirati znanje koje posjeduju lokalna poduzeća, ali samo uz, vrlo često, visok trošak. Štoviše, inozemna poduzeća suočena su s troškovima poslovanja na daljinu, tj. s poslovnim izazovima zbog nepoznate poslovne prakse u zemlji domaćina.

FDI postaje isplativiji u slučaju posjedovanja određenih prednosti u odnosu na domaća poduzeća. Neke od tržišnih nesavršenosti ometaju pristup lokalnih poduzeća u ostvarivanju prednosti inozemnih poduzeća. Stoga se FDI može sagledati kao strateško djelovanje poduzeća u iskorištavanju i izbjegavanju tržišnih nesavršenosti.

Hymer također spominje razlike između dvije vrste dugoročnih međunarodnih kretanja tjeka kapitala - izravnih ulaganja i portfolio ulaganja. Razlika je u kontrolnom paketu, tj. u razini vlasničkog udjela. Kontrolni paket znači da ulagači imaju vlasništvo od minimalno 25 % vlasništva u inozemnom poduzeću (Hymer, 1976).

Ako ulagač izravno kontrolira inozemno poduzeće, onda za Hymera to predstavlja izravno ulaganje. S druge strane, ako ulagač ima manje od 25 % udjela u vlasništvu, Hymer takvo ulaganje naziva portfolio ulaganjem. Provodi se uglavnom zbog realizacije dobiti u razlikama kamatnih stopa, kapitalne dobiti te diverzifikacije tržišnog rizika putem kupnje obveznica i dionica. S druge strane, velik broj referentnih izvora ističe razliku između FDI-a i portfolio FDI-a na temelju granice od 10 % od ukupnog vlasništva poduzeća.

Hymer (1976) tvrdi kako okolnosti kontrole inozemnog poduzeća postoje iz jednog manje bitnog i dva glavna razloga. Manje bitan razlog obuhvaća diverzifikaciju čiji temeljni cilj nije uspostavljanje kontrole u poduzeću. Podjela rizika kao instrument ublažavanja šokova predstavlja glavni motiv takvih ulagača. Diverzifikacijom ulagačkog portfelja, poduzeća ne prihoduju jedino od vlastitih kapitalnih ulaganja, već i od kapitalnih ulaganja inozemnih poduzeća. S druge strane, ostala dva glavna razloga podrazumijevaju sljedeće teze:

- Profitabilno je kontrolirati poduzeća u više zemalja kako bi se eliminirala konkurencija;
- Neka poduzeća ostvaruju prednosti u određenim djelatnostima. Uspostavljanje inozemnih poslovnih aktivnosti može biti primamljivo u iskorištavanju prednosti.

Kindleberger (1969) tvrdi da se FDI javlja zbog nedostatka uvjeta savršene konkurencije. Kada bi postojali savršeni uvjeti za tržišno natjecanje, domaća poduzeća imala bi prednost u odnosu na inozemna poduzeća zbog blizine djelovanja centara za donošenje odluka. Iz tog razloga niti jedno poduzeće ne bi moglo preživjeti u inozemnom poslovanju. Rast FDI-a mora biti uvjetovan određenim nesavršenostima na tržištu proizvoda ili proizvodnih čimbenika.

Kindleberger (1969) prikazuje obilježja monopolističkih prednosti FDI-a među kojima su:

- Nesavršenosti na tržištima robe povezane su sa diferencijacijom proizvoda, istaknutim menadžerskim i marketinškim sposobnostima i prešutnim dogovorom u određivanju cijena;
- Nesavršenosti na tržištima proizvodnih čimbenika nastaju zbog patentirane i zaštićene tehnologije, povlaštenog pristupa posuđenom kapitalu te upravljačkih i inženjerskih sposobnosti;
- Unutarnja i vanjska ekonomija razmjera koje omogućavaju multinacio-

nalnom poduzeću širenje proizvodnjom i marketingom na međunarodnoj razini;

- Distorzije tržišta potaknute vladinim intervencijama utječu na monopolističke prednosti (npr. carine, kvote, subvencije za favorizirane industrije ili ostale necarinske barijere).

Što su značajnije prednosti nesavršenosti tržišta, veća je vjerojatnost ostvarivanja monopolističkog ekstra profita, a posljedično su poduzeća više motivirana FDI-em. Kada nesavršenosti tržišta ne postoje, tada nema ni FDI-a. Međunarodna proizvodnja treba se provoditi putem uvoza i izvoza, licenciranja, projektima po principu “ključ u ruke”, ugovorima o upravljanju i marketingu te franšizingom i offshoringom.

Caves (1974, 1971) drži kako diferencijacija proizvoda na domaćem tržištu predstavlja esencijalni element rasta FDI-a. Posjedovanje nematerijalne imovine od strane multinacionalnih poduzeća omogućuje razlikovanje proizvoda na različitim tržištima i osiguravanje stabilnih novčanih tokova. Ova nematerijalna imovina istodobno se naziva “jedinstvena imovina”. Potvrđena je veza između jedinstvene imovine poduzeća (uključujući njezinu tehnološku i upravljačku nadmoć) te razine internacionalizacije (Caves, 2007).

Poduzeća koja agresivno traže tržišta za vlastita ulaganja ujedno su vodeća poduzeća industrije. Načelno govoreći, takva poduzeća intenzivnije ulažu u istraživanje i razvoj, usmjerena su prema marketingu i oglašavanju, zapošljavaju brojne znanstvenike, inženjere i administrativno osoblje, prodaju prepoznatljive proizvode te imaju jednostavan pristup tržišnim distribucijskim mrežama.

Caves također razlikuje horizontalna direktna inozemna ulaganja (horizontalni FDI), vertikalna direktna inozemna ulaganja (vertikalni FDI) i konglomeraciju. Horizontalna direktna inozemna ulaganja su nalik proizvodnim aktivnostima u različitim zemljama. Vertikalna direktna inozemna ulaganja pronalaze različite faze proizvodnje u raznim zemljama, dok konglomeracija u načelu proizvodi više dobara u više različitih zemalja. Caves dodatno ističe značaj diferencijacije proizvoda za horizontalna direktna inozemna ulaganja. Štoviše, horizontalno integrirana poduzeća imaju jedinstvenu imovinu u odnosu na domaću konkurenciju. Kada proizvodi uživaju zaštitu intelektualnog vlasništva (patenti, zaštitni znakovi i sl.), tada je domaćoj konkurenciji izazovno imitirati ih. Isto tako, kada je proizvod rezultat napora izvrsnih upravljačkih i proizvodnih kapaciteta, inovativnih proizvodnih procesa, financijskih prednosti i pristupa proizvodnim čimbenicima, tada domaćoj konkurenciji nije lako oponašati proizvod koristeći svoje resurse.

Za vertikalno integrirana poduzeća, posjedovanje tzv. “jedinствене imovine” nije toliko obvezujuće za inozemnu proizvodnju. Time poduzeća izbjegavaju neizvjesnost u dostupnosti i cijeni svojih proizvodnih čimbenika. Caves pretpostavlja kako je proizvodnja vertikalnih integriranih poduzeća rasprostranjena u različitim zemljama zbog uobičajenih lokalnih pritisaka.

Vertikalna integrirana poduzeća uspostavljaju međunarodnu proizvodnju kako bi spriječile ulazak novih konkurentskih poduzeća. Širenje poslovnih rizika temelj je za uspostavljanje konglomeracije u kojoj međunarodna proizvodnja nema istaknute vodoravne ili okomite veze.

Stvaranje međunarodne proizvodnje u bilo kojem obliku donosi poduzeću određene prednosti diverzifikacije. Takve prednosti se proširuju onda kada se poduzeća uspijevaju diversificirati u proizvodnom i geografskom smislu. Diversificirana inozemna ulaganja također su djelomično potaknutima naporima matičnog poduzeća kako bi valorizirala svoje inovacije.

3.2. Transakcijski troškovi i teorija internalizacije

Ronald Coase je inicijalno razvio teoriju transakcijskih troškova i internalizacije. Njegov glavni cilj bio je objasniti zašto je gospodarska aktivnost organizirana u poduzećima. Coase (1937) tvrdi kako poduzeća opstaju sa smanjenim transakcijskim troškovima. Smanjeni transakcijski troškovi pojavljuju se tijekom proizvodnje i rezultat su učinkovitosti u odnosu na konkurenciju. Transakcijski troškovi mogu se učinkovitije alocirati u poduzeću. Međutim, postoje i unutarnji troškovi poduzeća, koji su uglavnom povezani s opadajućom stopom povrata kada se poduzeće širi iznad određene granice.

Williamson se (1985, 1975) nadovezuje na Coaseove premise te tretira poduzeće kao upravljačku strukturu, identificirajući pritom određena transakcijska obilježja koja imaju presudnu ulogu. Williamson tvrdi da postoje troškovi sudjelovanja na tržištu. S ciljem izbjegavanja troškova, Williamson sugerira obavljanje određenih transakcija unutar poduzeća.

Međutim, tada može doći do povećanja unutarnjih troškova organizacije. S obzirom na različite troškove povezane s tržišnim kanalima i unutarnjom organizacijom, minimalizacija transakcijskih troškova određuje koji se transakcijski trošak koristi za pojedinu transakciju. Kanal se određuje za određenu vrstu transakcija onda kada je jeftiniji od ostalih. Kada je unutarnja organizacija jeftinija, ona zamjenjuje tržišne i ekonomske aktivnosti te se orijentira prema raspodjeli resursa. Teorija transak-

cijskim troškovima predstavlja konceptualni okvir koji objašnjava rad multinacionalnih poduzeća. Ovaj pristup podrazumijeva FDI kao ekonomski instrument za zaobilaženje međunarodnih tržišta i internalizaciju transakcija unutar poduzeća.

McManus (1972) naglašava ulogu transakcijskih troškova u razvoju inozemnih poslovnih aktivnosti, ističući postojanje međuovisnosti aktivnosti koje se provode u različitim zemljama i potrebe za koordinacijom aktivnosti. Kako bi se ostvarila uspješna koordinacija gospodarskih subjekata u različitim zemljama, poduzeća mogu implementirati sljedeće strategije:

- Decentralizacija odlučivanja putem mehanizma cijena;
- Ugovori poput licenciranja, franšize, marketinškog ugovora, ugovora o upravljanju i međunarodnih predugovora;
- Internalizacija transakcijskih troškova unutar subjekta uspostavljanjem međunarodnog poduzeća.

Prva će strategija (mehanizam cijena) rezultirati troškovima uzrokovanim transakcijskim troškovima. Transakcijski troškovi proizašli su iz svojstva dobara koje treba razmijeniti ili iz poteškoća u kvantificiranju tijekom usluga ili imovine koja se razmjenjuje. Kada su transakcijski troškovi visoki ili previsoki, tada postoje multinacionalna poduzeća. Ona se pojavljuju kao odgovor na tržišne neuspjehe, odnosno kao način za povećanje učinkovitosti kada su visoki troškovi koordinacije ekonomskih aktivnosti između neovisnih gospodarskih subjekata.

Buckley i Casson (1976) drže kako poduzeće započinje s međunarodnom proizvodnjom ako neto korist zajedničkog vlasništva nad domaćim i međunarodnim aktivnostima premaši neto korist na domaćem tržištu. Štoviše, ponekad je izazovno iskoristiti domaće tržište za organiziranje transakcijskih troškova poluproizvoda. Zbog toga poduzeća imaju tendenciju zaobići takva tržišta. Pristup domaćem tržištu imaju osnovana poduzeća s različitim transakcijskim troškovima. Kada je internalizacija motivirana FDI-em, uspostavljaju se multinacionalna poduzeća.

Buckley i Casson (1976) tvrde kako specifični čimbenici za industriju i čimbenici povezani s industrijom dovode do internalizacije tržišta. Specifični čimbenici za industriju izravno rezultiraju internalizacijom tržišta poluproizvoda, dok će industrijski čimbenici dovesti do internalizacije tržišta znanja. Autori tvrde kako je rast multinacionalnih poduzeća prije Drugog svjetskog rata bio potaknut internalizacijom tržišta primarnih proizvoda, dok je rast multinacionalnih poduzeća danas više potaknut potrebom za internalizacijom tržišta znanja.

3.3. Vlasništvo, lokacija i internalizacija (OLI paradigma)

Dunningov eklektični pristup (1993, 1988, 1979) podrazumijeva specifične prednosti poduzeća, internalizacijsku učinkovitost za hijerarhijske prednosti upravljanja, kao i prednosti specifične za lokaciju zemlje domaćina. Takve prednosti predstavljaju tri nužna uvjeta za FDI. Dunningova eklektična teorija utemeljena je na teoriji industrijske organizacije, teoriji poduzeća i teoriji ekonomskog položaja.

Prema Dunningu, vlasničke prednosti čine prednosti specifične za poduzeće izjednačene sa spomenutim monopolističkim prednostima. Vlasničke prednosti uključuju proizvode i proizvodne procese zaštićene patentima, zaštitnim žigovima, autorskim pravima i poslovnom tajnom. Obuhvaćaju i marketinške i menadžerske sposobnosti, kontrolu nad tržišnim i trgovinskim prednostima, ekonomiju razmjera, kao i reputaciju poduzeća koja im omogućava jednostavan pristup sirovinama, radnoj snazi i financijskim resursima.

Takve vlasničke prednosti poduzećima omogućavaju tržišnu snagu i konkurentске prednosti u odnosu na domaća poduzeća. Prednosti internalizacije proizlaze iz koristi koju poduzeće ostvaruje zajedničkim upravljanjem nad poslovanjem s dodanom vrijednosti. Primjerice, vlasničke se prednosti mogu optimalno iskoristiti unutar poduzeća. Obustavljanjem licenciranja proizvodne tehnologije za drugo poduzeće ili njenog dijeljenja s partnerskim poduzećem (joint venture), poduzeće davatelj može minimalizirati povredu prava intelektualnog vlasništva. Poduzeće može također podići svoj ugled učinkovitim upravljanjem i kontrolom kvalitete. Prihodi od prodaje i dobit navodno se povećavaju zadržavanjem isključive kontrole nad inozemnom proizvodnjom. Prema Dunningu, internalizacijske prednosti neutraliziraju motive poduzeća, poput izbjegavanja troškova pregovaranja, manipulacije transfernih cijena, subvencije i diferencijacije cijena te održavanja stečnog ugleda poduzeća (Dunning 1993).

Lokacijske prednosti privlače poduzeća koja žele proizvoditi u inozemstvu. Lokacijske prednosti utječu na odluku poduzeća o tome gdje će usmjeriti svoje inozemne operativne aktivnosti. One nisu samo ograničene na obilnost prirodnih resursa zemlje, već podrazumijevaju i kulturno, pravno, političko te institucionalno okruženje, kao i tržišne strukture. Vladine politike također su važne zato što carine, kvote, subvencije i druge necarinske barijere utječu na odluku o internacionalizaciji poduzeća. Štoviše, vanjskotrgovinske politike donekle objašnjavaju zašto je poduzeće uspostavilo proizvodni pogon u inozemstvu, a ne na domaćem tržištu.

Dunning (1979) tvrdi kako OLI prednosti određuju način i oblik FDI-a na sljedeći način:

- Poduzeće mora imati vlasničke prednosti kako bi se uspješno natjecalo s lokalnim poduzećima u inozemstvu;
- Prednosti internalizacije moraju biti očite u smislu da poduzeće ima interes za prijenos vlasničkih prednosti preko granica, ali još uvijek unutar same organizacije poduzeća i umjesto davanja licence;
- Ako su točke (1) i (2) ispunjene, lokacijske prednosti određuju trebaju li poduzeća izvoziti proizvod iz matične zemlje ili pokrenuti lokalnu proizvodnju u zemlji domaćinu.

Dunning (1993) dodaje kako veća prednost u specifičnosti vlasništva poduzeća, u odnosu na inozemne konkurente, implicira na veću internalizaciju, a ne eksternalizaciju aktivnosti. Što je proizvod veći rezultat intenzivnih istraživanja, tehnologije i marketinga, onda je veći udio stupnja inozemnog vlasništva neke industrije. Veći interes poduzeća za korištenje prednosti vlasništva i internalizacije u inozemstvu stvara veću mogućnost realizacije FDI-a. Dunning dodaje kako njegov pristup objašnjava sve oblike međunarodne proizvodnje u različitim geografskim regijama.

3.4. Teorija životnog ciklusa proizvoda (PLC teorija)

Vernon (1966) razvija teoriju životnog ciklusa proizvoda kako bi istražio trgovinu i FDI kao različite faze sekvencijalnog procesa razvoja. Vernon tvrdi kako je odluka o ulaganju zapravo odluka treba li izvoziti i uložiti dok proizvodi prolaze kroz njihov životni ciklus. Troškovni aspekti životnog ciklusa proizvoda argument su prelasku s izvoza na FDI. Prema Vernonu, prva faza životnog ciklusa proizvoda nova je faza proizvoda u kojoj je novi proizvod vidljivo diferenciran i proizveden od kvalificirane radne snage uz relativno visoke troškove. Ovakav novi proizvod proizveden je u ograničenim količinama zbog nepoznatog tržišnog potencijala i optimalne razine proizvodnje.

U ovoj fazi vjerojatno će se, u tehnološkim predvodnicama poput SAD-a, predstaviti inovativan proizvod zato što su tehnologija i gospodarski razvoj napredniji. Elastičnost potražnje za novim proizvodom je niska zbog visokog stupnja diferencijacije proizvoda i postojanja monopola u ranim fazama. Proizvodnja je u ovoj fazi vezana uz matično poduzeće. Potražnja za ovim novim proizvodom uglavnom se odnosi na domaće tržište gdje potrošači imaju višu razinu dohotka i zahtjevnije potrebe. Na samom početku se inozemna prodaja obavlja putem izvoza (Ardiyanto, 2012).

Druga faza životnog ciklusa proizvoda je tzv. "zreli proizvod" s postignutom razinom standardizacije - potražnja za proizvodom se povećava dok je znanje o njegovoj proizvodnji difuznije. Standardizacija proizvoda otvara tehničke mogućnosti za postizanje ekonomije razmjera instrumentima masovne proizvodnje i orijentiranosti prema zadanom procesu proizvodnje. Širenje na inozemno tržište također povećava mogućnost uspostavljanja proizvodnih pogona u inozemstvu u odnosu na izveznu aktivnost poduzeća iz matične zemlje. Troškovi proizvodnje, posebno troškovi rada u visokorazvijenim zemljama (npr. u SAD-u), postaju veći izazov za poduzeće. Mehanizmi trgovinskih politika (poput trgovinskih i netrговinskih barijera) potiču takva poduzeća na realokaciju proizvodnje kao strategije za osiguranje udjela na lokalnom tržištu.

Poduzeća iz SAD-a i ostalih razvijenih zemalja premjestit će radno intenzivnu proizvodnju u zemlje u razvoju kako bi iskoristile pogodnost nižih troškova rada. U ovoj fazi inozemni uvoz uglavnom zadovoljava potražnju razvijenih zemalja. Načelno govoreći, Vernonov životni ciklus proizvoda predviđa da se proizvodnja inicijalno nalazi u SAD-u, a zatim se seli u ostale razvijene zemlje kako bi se zadovoljila tamošnja potražnja te se na kraju seli u zemlje u razvoju s najnižim troškovima rada.

U kasnijim istraživanjima Vernon (1979, 1974) prilagođava model životnog ciklusa proizvoda naglašavajući oligopolističku strukturu industrija u kojima multinacionalna poduzeća posluju. Multinacionalna poduzeća dodatno su kategorizirana kao oligopoli temeljeni na inovacijama, zreli oligopoli i zastarjeli oligopoli. Vernon ostaje pri pretpostavci kako svako poduzeće nastoji zadržati svoju konkurentsku poziciju u oligopolističkoj konkurenciji. Također uzima u obzir i druge troškove proizvodnih čimbenika, poput sirovina i zemlje, te razvija model inozemnih direktnih ulaganja za ostale industrijske zemlje, a ne samo za SAD (Vernon 1974).

Većina empirijskih istraživanja teorije životnog ciklusa proizvoda usredotočuje se na obrasce proizvodnje, trgovine i aktivnosti multinacionalnih poduzeća. Multinacionalna poduzeća imaju presudnu ulogu u širenju inovacija na međunarodnoj razini. Model objašnjava zašto je SAD glavni izvor inovativnosti i zemlja koja obiluje multinacionalnim poduzećima te zašto su američka inozemna ulaganja koncentrirana u inovativnim industrijama tijekom dvadesetog stoljeća (Vernon 1971; Gruber, Mehta i Vernon 1967).

Vernon i Davidson (1979) i McFetridge (1987) empirijski su testirali širenje inovacija iz američkih poduzeća. Rezultati su uglavnom u skladu s teorijom životnog ciklusa proizvoda. Tehnologija se prenosi u zemlje s visokim dohotkom po stanovniku, visokom razinom obrazovanja i velikom prerađivačkom industrijom.

Tehnologije se prenose u zemlje s visokim dohotkom po stanovniku, visokim razinom obrazovanja i velikom prerađivačkom industrijom. Štoviše, trgovinske barijere zemalja domaćina zapravo ubrzavaju prijenos tehnologije, dok ih provjeravanje (engl. screening) ograničenja izravnih stranih ulaganja usporava.

3.5. Horizontalni FDI, vertikalni FDI i teorija kapitala i znanja

Istraživanja o inozemnim direktnim ulaganjima usredotočila su se na mikroekonomske aspekte ravnoteže inozemnih direktnih ulaganja (Caves, 2007). Markusen (1984) koristi model opće ravnoteže kako bi objasnio horizontalno integrirana poduzeća u više sličnih zemalja. Prema Markusenu, multinacionalna poduzeća imaju fiksni trošak poduzeća ili troškove trgovine, fiksni trošak proizvodnog pogona i promjenjivi trošak proizvodnje. Prema tome, kada multinacionalno poduzeće proizvodi jedno dobro istodobno u dvije države, horizontalni FDI će postojati s obzirom na visoke trgovinske troškove koji obeshrabuju izvoz na velikom inozemnom tržištu što u konačnici nadoknađuje fiksne troškove tvornica.

Brainard (1993) tvrdi kako veće trgovinske zapreke povećavaju horizontalni FDI. Horizontalni FDI dominira u industrijskom izvozu gdje su visoki troškovi prijevoza robe preko granice s niskom razinom ekonomije razmjera tvornica u odnosu na ekonomiju razmjera na razini poduzeća. Markusen i Venables (2000, 1998) potvrđuju malu razinu horizontalnog FDI-a između dviju zemalja kada su velike razlike u obilnosti proizvodnih čimbenika zemalja. Kada su obilnosti proizvodnih čimbenika na približnoj razini, horizontalni FDI se povećava zbog unosne proizvodnje u obje zemlje. Helpman (1985, 1984) koristi model opće ravnoteže s monopolističkom konkurencijom između vertikalno integriranih poduzeća koja nude diferencirane proizvode. Tvrdi kako se poduzeća vertikalno realociraju u inozemstvo zbog velike obilnosti proizvodnih čimbenika i postojećih razlika u cijenama proizvodnih čimbenika. FDI bi trebao biti koncentriran u zemlje koje obiluju određenim čimbenikom koji se intenzivno koristi u toj industriji. Multinacionalna poduzeća tada rastu, a vertikalni FDI dominirat će u odnosu horizontalni FDI što je veća razlika u obilnosti proizvodnih čimbenika.

Grossman i Helpman (2004) razmatraju usporedne troškove upravljanja vertikalnom integracijom i ugovore o slobodnoj suradnji s dobavljačima sirovina. Koriste model opće ravnoteže kako bi objasnili mikroekonomski aspekt donošenja odluka o kupnji diferenciranih proizvoda koji podliježu fiksnim troškovima dizajna. Inputi su također diferencirani, a izazov poduzeća ogleda se u raznolikim ulazima koji najbolje odgovaraju dizajnu proizvoda. Zaključak je kako poduzeće s umjerenom

produktivnošću odabire vlastitu proizvodnju inputa, dok će se dizajneri s visokom ili niskom produktivnošću odlučiti za “outsourcing” (kupnju) inputa.

Markusen i Venables (1998) koriste opći okvir ravnoteže i Cournotov model oligopola kako bi testirali odnos između aktivnosti multinacionalnih poduzeća, trgovinskih obrazaca, zajedničke proizvodnje i obilježja zemalja (npr. relativna obilnost proizvodnih čimbenika, veličina tržišta, asimetrija veličine tržišta, ekonomija razmjera proizvodnje i trgovinski troškovi). Dolaze do istog zaključka kao i Helpman (1985, 1984) u kojem bi međunarodna trgovina vertikalno integriranih multinacionalnih poduzeća i intermedijalnih dobara jačala onoliko koliko bi se obilnost domaćih proizvodnih čimbenika povećavala.

Model kapitala i znanja uključuje motive horizontalnog FDI-a (uspostavljanje proizvodnje blizu tržišta i izbjegavanje trgovinskih barijera) i motive vertikalnog FDI-a (niski troškovi rada i niskokvalificirana radna snaga) kako bi se istražio utjecaj različitih čimbenika na FDI. Markusen, Venables, Konan i Zhang (1996) i Markusen (2002, 1997) istražili su model kapitala i znanja odabirom dviju zemalja, dva proizvodna čimbenika i dva proizvoda (jedan s konstantnim prinosom, drugi s ekonomijom razmjera proizvodnje i poduzeća).

Autori zatim uspoređuju inicijative triju različitih vrsta poduzeća: (1) domaća poduzeća s proizvodnim pogonom i sjedištem u matičnoj zemlji; (2) horizontalna poduzeća s proizvodnim pogonom u pojedinoj zemlji i sjedištem u matičnoj zemlji i (3) vertikalna poduzeća s proizvodnim pogonom u zemlji domaćinu i sa sjedištem u matičnoj zemlji. Pretpostavlja se da, kad su trgovinski troškovi i FDI onemogućeni, domaća poduzeća djeluju u obje zemlje.

Prisutna je razlika u pretpostavkama modela horizontalnog FDI-a i modela kapitala i znanja u kontekstu utjecaja razlika u vještinama na FDI. Model horizontalnog FDI-a pretpostavlja kako će se FDI smanjiti onda kada razlika u vještinama dviju zemalja postane veća (Markusen i Venables 2000). S druge strane, model kapitala i znanja pretpostavlja rast FDI-a između zemalja zato što uzima u obzir horizontalni i vertikalni FDI. Sukladno vertikalnom modelu FDI-a, razlika u relativnoj obilnosti proizvodnih čimbenika određuje vertikalni FDI. Kako obilnost domaćih proizvodnih čimbenika postaje različitom, tako i vertikalni FDI raste. Model kapitala i znanja pretpostavlja identičan rezultat, ali zagovara padajući učinak razlike vještina na FDI zbog prisustva varijabli poput troškova trgovine, veličine tržišta i udaljenosti.

Carr, Markusen i Maskus (1998) empirijski su dokazali model kapitala i znanja. Primjenom metode “panel podatka”, analizirali su priljev i odljev prihoda inozemnih podružnica SAD-a s trideset i šest ostalih zemalja te su ih testirali na značajne čim-

benike poput veličine tržišta, obilnosti proizvodnih čimbenika i troškova prijevoza. Njihovi rezultati (s očekivanim predznacima i visokom statističkom značajnošću za većinu varijabli) podupiru postavke modela kapitala i znanja.

Budući da su koristili prihode inozemnih podružnica u zemlji domaćinu kao zavisnu varijablu FDI-a, nema dovoljno podataka da bi se razlikovao vertikalni i horizontalni FDI. Ipak, njihovi rezultati ukazuju da troškovi trgovine imaju pozitivne učinke na FDI u slučaju kada postoji mala razlika u vještinama između matične zemlje i zemlje domaćina. U ovom će slučaju rast horizontalnog FDI-a nadjačati pad vertikalnog FDI-a. S druge strane, kada postoji velika razlika u vještinama, troškovi trgovine imaju negativne učinke na FDI. U tom slučaju, rast vertikalnog FDI-a nadmašuje smanjenje horizontalnog FDI-a.

Međutim, Blonigen, Davies i Head (2002) tvrde kako je empirijski okvir Carra, Markusena i Maskusa (1998) neadekvatno određen. Riječ je o varijablama koje mjere razlike kvalificirane radne snage. Blonigen i sur. (2002) izlaze s revidiranom verzijom modela i dokazuju kako njihov model zapravo podržava horizontalni FDI model, a ne model kapitala i znanja. Prema njima, horizontalni FDI je manji onda kada se više zemalja razlikuje u svojoj relativnoj obilnosti proizvodnih čimbenika.

3.6. Vrste FDI-a: horizontalni, vertikalni i izvozni FDI

FDI je raščlanjen na horizontalni FDI, vertikalni FDI i izvozni FDI koji se razlikuju prema njihovoj ulozi u globalnoj proizvodnoj strategiji matičnog poduzeća. Horizontalni FDI nastaje kada se približno ista roba proizvodi i u matičnoj zemlji i u zemlji domaćina. Isto se odnosi na slične proizvodne aktivnosti. Ova vrsta FDI-a često je karakteristična za prerađivačku industriju u kojoj poduzeća horizontalno premještaju proizvodnju iz matične zemlje u inozemstvo. Cilj horizontalnog FDI-a je jačanje globalne konkurentne pozicije poduzeća (traženje tržišta) (Ardiyanto, 2012).

Horizontalni FDI uobičajeno nastaje između industrijskih zemalja kada poduzeće određene industrijske zemlje kupi poduzeće ili osniva podružnicu u drugoj industrijskoj zemlji. Na primjer, američki Ford Motor Company kupio je Jaguar britanskog proizvođača automobila, i Volvo švedskog proizvođača automobila. Toyota Motor Sales U.S.A. je podružnica u vlasništvu Toyota Motor Corporationa iz Japana. Razlozi za preuzimanje ili otvaranje su sljedeći (Feenstra i Taylor, 2012):

- Otvaranjem tvornice u inozemstvu, domaće poduzeće može izbjeći carinske ili necarinske prepreke pri izvozu iz matične zemlje u zemlju domaćina zato što poduzeće može proizvoditi i ostvariti lokalnu prodaju u zemlji domaćinu;

- Osnivanjem inozemne podružnice u inozemstvu, poduzeće poboljšava pristup lokalnom tržištu zato što će lokalna poduzeća imati bolju opremu i informacije o lokalnom tržištu;
- Imajući proizvodne pogone u inozemstvu, poduzeće može uspostaviti alijanse između proizvodnih odjela poduzeća kako bi se tehnički kapaciteti mogli podijeliti. Također se izbjegava moguće dupliciranje proizvoda. Očekuje se bolja korisnička usluga i menadžment proizvodima što se prodavatelj više približava kupcima.

Vertikalni FDI obilježava zemljopisna fragmentacija proizvodnje. U ovom bi slučaju poduzeća mogla pokrenuti dio proizvodnje u zemljama u razvoju kako bi se iskoristila dostupnost jeftinijih inputa i nadnica. Drugim riječima, radi se o aktivnostima traženja resursa i aktivnostima traženja učinkovitosti.

Poduzeća razvijenih gospodarstava koriste svoje tehnološke i upravljačke sposobnosti u proizvodnji robe zemalja u razvoju za svjetsko tržište. Primjerice, Chrysler, Volkswagen, Peugeot, General Motors, Honda i Suzuki imaju podružnice i proizvodnju u Kini kako bi iskoristili niže troškove proizvodnje i kako bi svoje automobile jednostavnije plasirali u Kinu (aktivnosti traženja tržišta). Ostali razlozi za ovu vrstu FDI-a su sljedeći (Chen, 2000):

- Multinacionalna poduzeća otvaraju proizvodnju u zemljama u razvoju kako bi tamo ušla na tržište zbog tržišta nerazmjernih proizvoda ili usluga. Ako su troškovi prijevoza, transakcijski troškovi i carine za proizvod visoke ili čak previsoke, multinacionalna poduzeća neće moći izvesti proizvod iz matične zemlje na lokalno tržište u zemlji domaćinu. Dodatno, multinacionalna poduzeća mogu sklopiti suradnju s lokalnim partnerima kako bi pristupila informacijama o razvojnim aspektima tržišta zemlje domaćina te tamo ostvarila veću prodaju;
- Nepokretni resursi u zemlji domaćinu, uključujući niže plaćene radnike i sirovine s visokim troškovima prijevoza, mogu se koristiti ako multinacionalna poduzeća pokrenu proizvodnju na lokaciji nepokretnih resursa. Iz tog razloga konkurentnost multinacionalnih poduzeća raste zato što mogu iskoristiti niske troškove inputa korištenjem lokacijskih resursa u zemlji domaćinu;
- Napredak u komunikaciji, obradi podataka, korisničkoj službi, pozivnim centrima i prijevozu omogućili su rast globalnih proizvodnih mreža i visoko učinkovite operativne aktivnosti. Geografska specijalizacija iskorištava troškovne prednosti različitih proizvoda za različite zemlje. Multinacionalna poduzeća mogu smanjiti proizvodne troškove iskorištavanjem prednosti

u razlikama cijena proizvodnih čimbenika.

Posljednja vrsta FDI-a je izvozni FDI koji se realizira kada se poduzeće nalazi u zemlji domaćina i izvozi. Izvozni FDI može biti horizontalni ili vertikalni. Horizontalni uključuje pridruženu proizvodnju čiji se proizvodi izvoze za izravnu prodaju u trećim zemljama, dok vertikalni tip podrazumijeva pridruženu proizvodnju čiji se proizvodi izvoze za daljnju obradu u trećim zemljama. Poduzeće pokreće dio ili cijelu operativnu aktivnost u zemlji domaćinu, a zatim izvozi svoje proizvode na treća tržišta koja mogu biti regionalna ili međunarodna.

Na primjer, Toyota Japan izabrala je Tajland kao zemlju proizvodnje svojih kamiona namijenjenih tržištu Bliskog Istoka i Australije. Japansko poduzeće Shinetsu Chemical, najveći svjetski proizvođač vinil-klorida monomera (sirovina za plastiku koja se primarno koristi u građevinarstvu), pokrenuo je tvornice u Portugalu iz kojih opskrbljuje sve europske zemlje. Razlog za ovu vrstu FDI-a su uglavnom proizvodni troškovi s obzirom da poduzeća mogu uvoziti repromaterijal i sirovine u proizvodne pogone zemalja domaćina iz cijelog svijeta, koristeći pritom poticaje koje nudi vlada zemlje domaćina.

Vlade zemalja domaćina obično su vrlo zabrinute zbog svega što se događa unutar izvozno-proizvodnih zona zbog utjecaja na imidž njihovog ulagačkog okruženja. Stoga države domaćini često promoviraju izvozno-proizvodne zone potencijalnim ulagačima koji pritom nisu upoznati sa stanjem i sigurnošću vlastitog FDI-a. Štoviše, vlade domaćina relativno su reaktivne kada su u pitanju žalbe poduzeća koja posluju u izvozno-proizvodnim zonama.

Vlade domaćina često nude poticaje i olakšice kako bi povećale atraktivnost vlastitih lokacija. Vlada domaćin nudi porezne olakšice i porezne poticaje kako bi privukla više FDI-a. Izvozno-proizvodne zone i zona slobodne trgovine dvije su glavne vrste područja koja nude vlade zemalja domaćina. U tim se područjima roba može iskrcati, može se njome rukovati, može ju se proizvesti ili rasporediti, uskladištiti i ponovno izvoziti bez carinskih intervencija. Tek kada se roba uvozi za potrošače u zemlji slobodne zone trgovine, tada ona postaje ocarinjena.

Zone slobodne trgovine obično se organiziraju u područjima s mnogim geografskim prednostima za trgovinu kao što su glavne morske luke, međunarodne zračne luke i državne granice. U tim zonama multinacionalna poduzeća koriste izuzeća od carinskih i necarinskih barijera te izuzeće od većine poreznih nameta. Štoviše, multinacionalna poduzeća privlače zemlje koje imaju kvalificiranu radnu snagu, jeftinu radnu snagu i prilično naprednu kvalitetu infrastrukture i industrijskih usluga (Ku-

mar, 1994). Ostali čimbenici, poput niskih troškova prijevoza, političke stabilnosti, monetarnih varijabli, aglomeracijske ekonomije i jake koncentracije prerađivačke industrije, važni su za privlačenje multinacionalnih poduzeća u izvozno-proizvodne zone i u zone slobodne trgovine (Woodward i Rolfe, 1993).

3.7. Vrste FDI-a: greenfield i brownfield FDI

3.7.1. Osnovna obilježja greenfield i brownfield FDI-a

FDI se može sagledati iz perspektive načina ulaska poduzeća na tržište. Na međunarodnoj razini, ključna strateška odluka poduzeća je izbor pravilnog načina ulaska na nova tržišta. Izravna ulaganja inozemnih poduzeća u zemlji domaćinu (odnosno, u zemlji u kojoj se stječe imovina poduzeća) mogu imati oblik greenfield ulaganja (engl. Greenfield FDI) ili spajanja i preuzimanja (M&A), odnosno Brownfield ulaganja (engl. Brownfield FDI). Razlika se odnosi na to uključuje li transakcija uglavnom novostvorenu imovinu koja postaje vlasništvo inozemnih poduzeća ili se radi o prijenosu vlasništva u postojeću imovinu lokalnog poduzeća.

Greenfield ulaganje podrazumijeva sve financijske tijekove - od sjedišta multinacionalnog poduzeća do podružnice (i u suprotnom smjeru, u slučaju odljeva). U slučaju M&A-a, kod prekograničnih spajanja dolazi do spajanja imovine i radne snage poduzeća iz različitih zemalja u vidu uspostavljanja novog pravnog identiteta. Kod prekograničnih preuzimanja, kontrola nad imovinom i poslovanjem lokalnog poduzeća prenosi se na inozemno poduzeće (pri čemu lokalno poduzeće postaje podružnica). Načelno govoreći, na svjetskoj razini u M&A portfelju dominiraju preuzimanja, dok spajanja imaju neznatan udio. Štoviše, iako bi partnerska poduzeća trebala biti relativno ravnopravna u spajanjima, u praksi se to svodi na kontrolu jednog nad drugim poduzećem (Calderón i sur., 2004).

Greenfield ulaganja daju mogućnost ulagaču za osnivanje potpuno novog poduzeća prema vlastitim preferencijama, ali obično podrazumijevaju postupan ulazak na tržište. Štoviše, greenfield ulaganja podrazumijevaju potpunu izgradnju podružnice kako bi se omogućila prodaja ili proizvodnja na inozemnom tržištu. Djelatnici su zaposleni i prolaze obuku temeljem principa know-how i tehnologije inozemnog ulagača. Time lokalno poslovanje postaje visoko povezano s globalnim poslovanjem inozemnog ulagača (Harzing, 1998).

S druge strane, preuzimanje poduzeća omogućuje brži ulazak na lokalno tržište i jednostavniji pristup resursima. Takva aktivnost pripada domeni brownfield ulaganja. Prema Milbergu (1999) i Sarialioglu Hayaliju (2013), brownfield FDI nastaje

preuzimanjem, odnosno stjecanjem postojeće imovine i/ili spajanjem s drugim poduzećem u zemlji domaćinu.

Preuzimanja poduzeća mogu se ostvariti kupnjom dionica postojećeg poduzeća u omjeru dovoljnom za preuzimanje kontrole (Kogut i Singh, 1988). Nova podružnica započinje s poslovanjem kroz neograničeno vrijeme te uglavnom obuhvaća proizvodne pogone kao i prodajnu aktivnost i tržišni udio. Inozemni ulagač ostvaruje kontrolu nad imovinom postojećeg poduzeća, iako imovina možda neće biti strukturirana sukladno strateškim potrebama ulagača budući da spajanje preuzetog poduzeća može zahtijevati znatne napore (Jemison i Sitkin, 1986).

Većina istraživanja analizira razliku između između preuzimanja i greenfield ulaganja. Međutim, mnoga ulaganja, koja se formalno tretiraju kao preuzimanja, mogu poprimiti glavne karakteristike greenfield ulaganja (Meyer i Estrin, 1999). Naime, u praksi se zna ostvariti drugačiji scenarij. U brownfield ulaganjima inozemni ulagač preuzima, ali i gotovo u potpunosti mijenja postrojenja i opremu, radnu snagu i liniju proizvoda. Inozemni ulagač može preuzimanjem zadržati naziv robne marke ili tržišni udio, možda i uspostavljene poslovne odnose s kupcima i/ili dobavljačima, ali proizvodni procesi i organizacijska struktura učinkovito se rekonstruiraju (Estrin i sur., 1997).

Nova poslovna aktivnost temelji se prvenstveno na resursima koje osigurava inozemni ulagač, uključujući proizvodnu tehnologiju, stručnost menadžmenta, međunarodni brend i financijski kapital za izgradnju novih objekata. Nakon kratkog razdoblja transformacije, često manjeg od dvije godine, preuzeto poduzeće prošlo je kroz duboko restrukturiranje, a njegovi resursi (materijalna i nematerijalna imovina, poput imena robnih marki i organizacijske kulture) imaju sekundarnu važnost u vidu novih poslovnih aktivnosti (Meyer i Estrin, 1999).

Drugim riječima, glavna je razlika u podrijetlu resursa. Dok greenfield ulaganja podrazumijevaju korištenje resursa inozemnog ulagača i kombiniranje s lokalno stečenim resursima, preuzimanje uključuje prvenstveno imovinu lokalnog poduzeća i kombinira je s resursima inozemnog ulagača, posebno s menadžerskim sposobnostima inozemnog ulagača. Brownfield ulagači uglavnom nastoje realizirati strateške ciljeve dodjeljujući preuzetom poduzeću ulogu u vidu umreženja, novih funkcija, proizvodnih linija ili tržišta (Meyer i Estrin, 2001).

Postavlja se pitanje - koji je tip FDI-a korisniji za gospodarski rast? U skladu s određenim izvorima, greenfield ulaganja korisnija su za gospodarski rast zemlje domaćina (Sarialioglu Hayali, 2014). Prema London Economicsu (2010), greenfield ulaganja u odnosu imaju vidljiviji i izravniji utjecaj na rast BDP-a povećanjem

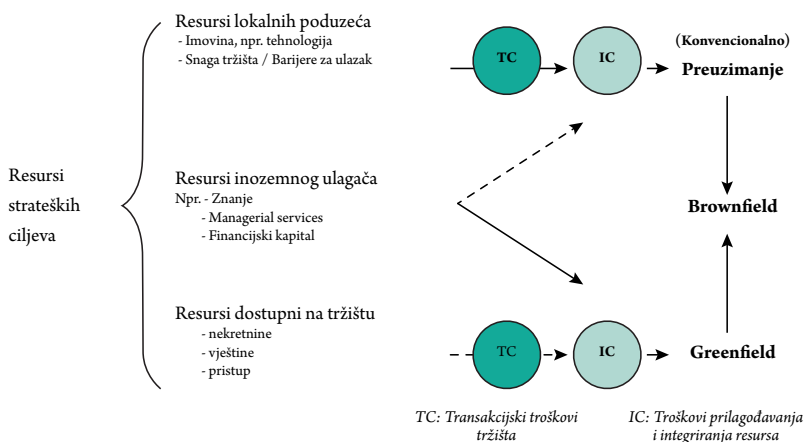
kapitalnog ulaganja u gospodarstvo budući da se javljaju kao realna ulaganja u sve strukture tvornice (London Economics, 2010). Greenfield ulaganja povećavaju rast preko povećanih ulaganja u fizički kapital, dok brownfield ulaganja povećavaju produktivnost (Calderón i sur., 2004).

Singh (2005a, 2005b), Globerman i Shapiro (2004), UNCTAD (2000) i London Economics (2010) opravdano sagledavaju prekogranična spajanja i preuzimanja (M&A) kao brownfield ulaganja. U usporedbi s greenfield ulaganjima, kapitalizacija brownfield ulaganja nema preveliki utjecaj na gospodarski rast zemalja u razvoju (Sarialioglu Hayali, 2014). Drugim riječima, utjecaj brownfield ulaganja može biti manje vidljiv u kratkom roku. Prema UNCTAD-u (2000), prekogranični M&A nema izravan utjecaj na povećanje dodatnih kapaciteta u vidu produktivnosti i zapošljavanja u zemlji domaćina zemalja u razvoju. To je više svojstveno za greenfield ulaganja uz uvjet raspolaganja potrebnim resursima i imovinom. U skladu sa zaključcima UNCTAD-a, (2000), veće su koristi greenfield ulaganja za zemlje u razvoju, nego koristi prekograničnog M&A-a kao oblika brownfield ulaganja.

3.7.2. Načini ulaska na tržište kod FDI ulaganja

Poduzeća se razvijaju putem različitih načina miješanja unutarnjih i vanjskih izvora (Penrose, 1959). Uzimajući u obzir značajne troškove transakcije i integracije (TC i IC), optimalni način ulaza uključuje resurse za strateške ciljeve ulaska dostupnima u multinacionalnom poduzeću, u lokalnim poduzećima i u izdvojenom obliku na lokalnim tržištima. Ovakva veza prikazana je u okviru Sheme 5.

Shema 5: Model izbora načina ulaska temeljem strateških ciljeva

Izvor: obrada autora (prema Meyer i Estrin, 2001)

Inozemni ulagači često slijede strateške ciljeve u svrhu kontrole resursa na oligopolističkim tržištima. Njihova strateška namjera često određuje način ulaska putem FDI-a orijentiranog prema tržištu i za FDI koji je orijentiran prema resursima (Meyer i Estrin, 2001). Tržišno motivirani FDI može uključivati traženje lokalnog partnera u pružanju tržišnih informacija ili pristupu distribucijskim mrežama, imenima robnih marki i tržišnom udjelu, posebno ako žele uživati prednosti prvog ulaska na tržište (Lieberman i Montgomery, 1998).

Ulagачi koji ulaze na tržište mogu preuzeti imena robnih marki (Terpstra i Yu, 1990), izgraditi vlastite globalne marke ili kupiti postojeće marke od lokalnih poduzeća. Međutim, sve ove mogućnosti mogu biti rizične ili spore. Stoga se najbolji način za postizanje kontrole nad marketingom može ostvariti preuzimanjem lokalnog poduzeća (Chen i Zeng, 1996), čak i ako je to jedina strateška imovina koju poduzeće kontrolira.

FDI orijentiran prema resursima može imati za cilj upotrebu lokalnog ljudskog kapitala kako bi ojačao globalno istraživanje i razvoj (R&D) ulagača. U ovoj situaciji, izravno preuzimanje istraživačkog laboratorija može biti učinkovitije od angažiranja pojedinačnih istraživača u prikupljanju nevidljivog znanja. Slično tome, poduzeća koja slijede strategiju diverzifikacije u inozemstvu mogu započeti s preuzimanjima. Time akumuliraju imovinu industrije koja im nedostaje (npr. Hennart i Park, 1993). Stoga je jasno da strateška namjera omogućuje odabir načina ulaska na tržište.

Ulaz greenfield (a u manjoj mjeri i brownfield) ulaganja na tržište jednostavniji je za ulagače koji kontroliraju resurse koji se mogu interno prenijeti i koji mogu predstavljati temeljne nadležnosti nove poslovne jedinice (Meyer i Estrin, 2001). Tri su vrste resursa poduzeća ulagača od posebne važnosti:

- Imovina specifična za poduzeće koje "sudjeluje u svojstvu javnog dobra u poduzeću, poput znanja bitnog za proizvodnju profitabilne robe koja se prodaje", odnosno koja motivira na vodoravno širenje (Caves, 1971). Takvi se resursi mogu upotrijebiti u novoj inozemnoj operaciji bez stvaranja početnih izgubljenih troškova njihova razvoja. Uključuju sposobnosti temeljene na znanju, poput tehnološkog know-howa i pristupa ulagačevoj globalnoj mreži proizvodnje i distribucijskih kanala;
- Prekomjerni menadžerski resursi, transformirani u greenfield ulaganjima, potiču rast poduzeća (Penrose, 1959). Takav rast preferiraju poduzeća koja interno razvijaju svoje sposobnosti i mogu ih integrirati u novi projekt kao dio svog organizacijskog procesa učenja. (Kogut i Zander, 1993; Barkema i Vermeulen, 1998). S druge strane, poduzeća s ambicioznim poduzetnicima

moгу se brzo širiti u odnosu na vlastitu veličinu i resurse te odabirati opciju preuzimanja poduzeća;

- Financijski resursi također olakšavaju greenfield ulaganja na udaljenim i rizičnim tržištima. Vanjski ulagači možda ih nerado financiraju budući da se suočavaju s poteškoćama u pristupu i provjeri informacija koje poduzeće može posjedovati kod projekta. Suprotno tome, preuzimanja mogu lakše procijeniti autsajderi na temelju rezultata preuzete organizacije (Chatterjee, 1990).

Resursi lokalnih poduzeća mogu potaknuti preuzimanja. Mogu, primjerice, osigurati tehnološku imovinu ili tržišni udio na ciljanim tržištima. U industrijaliziranim gospodarstvima, potencijalni ciljevi mogu biti javno dostupni što zavisi o procjenama ulagača i sadašnjih vlasnika. Međutim, na rastućim tržištima može postojati mali broj odgovarajućih poduzeća s imovinom koja se traži (npr. Caves, 1995; Estrin i sur., 1997). Istodobno je manje vjerojatno da će djelatnosti biti koncentrirane i zasićene tako da uzvratni potezi postojećih poduzeća (Yip, 1982; Buckley i Casson, 1998) ne zabrinjavaju previše. U konačnici, lokalna tržišta omogućuju imovinu za greenfield ulaganja (nekretnine, poslovne dozvole, lokalni fizički radnici, zalihe poluproizvoda i sl.). Na rastućim se tržištima njihova dostupnost ne može uzimati neozbiljno. Određeni resursi, posebice vještine i materijalni inputi, mogu biti neodgovarajući što navodi ulagače da razmotre opciju preuzimanja umjesto greenfield ulaganja.

Mobilizacija resursa u prethodnom vlasništvu različitih poduzeća rezultira pojavom transakcijskih troškova na tržištu korporativne kontrole ili na lokalnim tržištima komplementarne imovine. Tržišta korporativne kontrole nesavršena su na rastućim tržištima što posljedično povećava transakcijske troškove inozemnih preuzimanja. Troškovi nastaju, primjerice, uslijed potrage za odgovarajućim ciljevima, analize njihove ekonomske održivosti i pregovora s upravom, vlasnicima i državnim tijelima (Meyer i Estrin, 2001).

Brownfield ulagači mogu umanjiti ove troškove uzimajući u obzir veći opseg potencijalnih ciljeva (zato što zahtjevi budu manje specifični). Unatoč tome, može doći do sukoba tijekom pregovora s lokalnim dioničarima više nego s vlasnicima budući da restrukturiranje može utjecati na njihove interese (npr. Antal-Makos, 1998). Na rastućim tržištima transakcijski troškovi na tržištu kapitala mogu biti glavna prepreka za inozemna preuzimanja.

Slično tome, tržišta komplementarnih resursa prilično su učinkovita u razvijenim gospodarstvima, ali ne nužno i na tržištima u razvoju. Estrin i sur. (1997) primjećuju kako je neučinkovitost na tim tržištima dovela do stvaranja značajnih dodatnih

troškova i kašnjenja ili odvrtila greenfield ulaganja. Primjera radi, neučinkovita birokracija u lokalnim katastrima usporava tržišta nekretnina u Srednjoj i Istočnoj Europi. Posljedični transakcijski troškovi usporavaju realizaciju greenfield ulaganja (Meyer i Estrin, 2001). Ipak, ovakva se situacija može prevladati brownfield ulaganjima što je, prema Estrin i sur. (1997), posebno motivirano kontrolom nad nekretninama i pristupom lokalnim mrežama.

Ulaganja nisu realizirana koncentracijom i preuzimanjem resursa, već se ona moraju integrirati kako bi se stvorila učinkovita nova poslovna jedinica u okviru mreže ulagača. Izbor načina ulaska mora obuhvaćati troškove i vremenske odmake potrebne za integraciju i prilagodbu. Sposobnost poduzeća u upravljanju postupkom integracije nakon ulaska daje povratnu informaciju za odabir strategije načina ulaska:

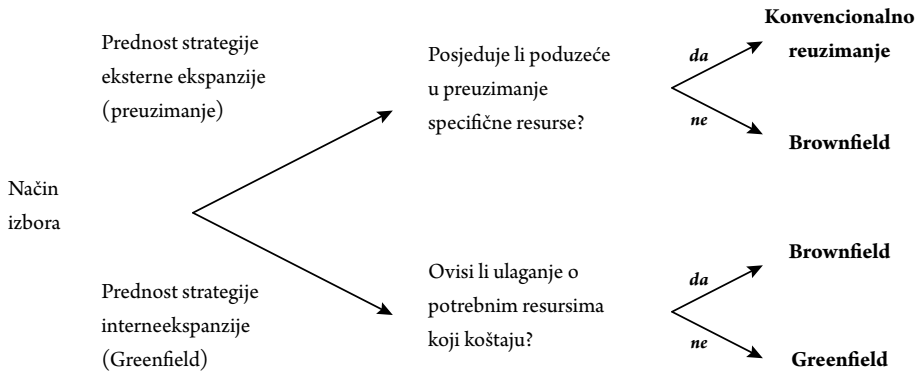
- Mogućnosti integracije stječu se iskustvom s preuzimanjima. To podrazumijeva upravljanje procesom (npr. Buono i Bowditch, 1989; Haspeslagh i Jemison, 1991) i razvoj te provedbu nove strategije u novoj organizaciji, različitoj kod gospodarskih aktivnosti, nacionalnih kultura i mrežnih odnosa;
- Integracija je pojednostavljena prethodnim “uklapanjem” dviju organizacija u strateškom i organizacijsko-kulturnom smislu (Birkinshaw i sur., 2000). Strateško uklapanje smanjuje potrebu za restrukturiranjem preuzetog poduzeća kako bi ispunilo svoju stratešku ulogu u mreži ulagača. Međutim, ako se preuzelo lokalno poduzeće kako bi se omogućio pristup lokalnim tržištima za globalnu liniju poduzeća ulagača, tada su potrebne značajne operativne promjene. Ovakva situacija je itekako svojstvena u tranzicijskim gospodarstvima. Organizacijsko uklapanje (Kogut i Singh, 1988) olakšava stvaranje zajedničke, ili barem prilagođene, organizacijske kulture u spojenom poduzeću (Nahavandi i Malekzadeh, 1988). Poduzeća čije se glavne kompetencije temelje na jedinstvenoj korporativnoj kulturi suočavaju se s većim izazovima u integraciji preuzetih poduzeća. Iz tog razloga poduzeća mogu razmotriti greenfield opciju u ulasku na novo tržište;
- Međunarodna preuzimanja (akvizicije) i dalje se temelje na međudjelovanju dviju nacionalnih kultura (Barkema i sur., 1996). Različitost kultura između dvaju poduzeća povećava probleme u komunikaciji što preuzetom poduzeću smanjuje apsorpciju mogućnosti poslovanja. Poduzeća bez iskustva u zemlji domaćinu ili ona poduzeća iz fizički dislociranih zemalja suočavaju se s više prepreka u integraciji. Stoga će i takva poduzeća prije odabrati opciju greenfield ulaganja na novo tržište.

Greenfield ulagači nastoje izbjegnuti troškove integracije. Osjetljiviji su na troškove realokacije u okviru međunarodnog prijenosa resursa. Ulagači pritom ne savladavaju samo organizacijske granice, već i međunarodne. To može rezultirati stvaranjem znatnih troškova (npr. troškovi za osposobljavanje i nagrađivanje primljenih radnika). Uz to, organizacijski i tehnološki kapaciteti moraju biti u skladu s lokalnim kulturama i standardima, dok marketinška strategija može dovesti do različitih tipova rebrandinga, poput promjene naziva robne marke (Meyer i Estrin, 2001).

U nastavku slijedi Shema 6. Činjenica je kako odabir načina ulaska na tržište ovisi o potrebnim resursima za predviđeni projekt te o dostupnim resursima u lokalnim poduzećima, poduzećima ulagača i na lokalnim tržištima. Međutim, pojedini resurs mora se procijeniti kroz prizmu nastalih transakcijskih troškova na tržištima kapitala ili na tržištima izdvojenih resursa. Nakon toga, resursi se moraju transformirati kako bi udovoljili zahtjevima projekta, tj. ulaganjima.

Brownfield projekti mogu se temeljiti na više varijacija resursa koji omogućavaju realizaciju projekata. Izborom potencijalnih ciljnih poduzeća, brownfield ulaganja mogu prevladati prepreke ograničene dostupnosti određene imovine ili iz visokih transakcijskih troškova određenih tržišta. Međutim, brownfield projekti obično iziskuju visoke troškove integracije zbog temeljitog restrukturiranja i prijenosa resursa od ulagača. Zbog toga je neophodno imati odgovarajuće menadžerske kapacitete tijekom i nakon preuzimanja/akvizicije drugog poduzeća.

Shema 6: Model izbora načina ulaska

Izvor: obrada autora (prema Meyer i Estrin, 2001)

Strateški gledano, brownfield projekti mogu zamijeniti bilo koji konvencionalni oblik preuzimanja. Brownfield projekti predstavljaju dobar izbor za ulagača u slučaju da strategije konvencionalnog preuzimanja ili greenfielda nisu izvedive ili ako su troškovno

neprihvatljive. Poduzeća se mogu prilagoditi prema bimodalnom načinu izbora (prikazano u Shemi 6). Proširivanjem modela na dvostruki izbor odlučivanja (Shema 6), proširuju se mogućnosti realizacije brownfield projekata za dvije specifične situacije.

Prvo, vanjsku strategiju širenja može sprječavati nedostatna imovina lokalnih poduzeća ili visoki transakcijski troškovi tržištima za korporacijsku kontrolu. Preuzeto poduzeće morat će se obnoviti novim dodatnim kapacitetima, odnosno mogućnostima. Ovakvo stanje može se identificirati tijekom faze dubinske provjere tijekom pripreme za preuzimanje poduzeća. Ono također može proizaći iz “nove strategije” ako ex-post procjena preuzetog poduzeća otkrije potrebu za njezinim temeljitim restrukturiranjem.

Potonji slučaj sadrži element ograničene racionalnosti s obzirom da se od menadžera treba očekivati obavljanje pravilne dubinske provjere prije preuzimanja poduzeća. Međutim, Estrin i sur. (1997.) navode da su se u mnogim slučajevima u Srednjoj i Istočnoj Europi odluke o preuzimanjima morale donositi s nepotpunim informacijama što je dovelo do ex post neuspjelih preuzimanja zbog neočekivanih ozbiljnih problema u restrukturiranju bivših socijalističkih poduzeća.

Drugo, brownfield ulaganje može nadopuniti strategiju unutarnjeg širenja. Pogotovo u slučaju ako su greenfield projekti manje izgledni s obzirom da imovina lokalnih poduzeća predstavlja ograničavajući čimbenik za ulaz na tržište. Poduzeća mogu posjedovati vrijedne resurse za prijenos ili odabrati integraciju lokalnog poslovanja, ali neminovno je kako dalje ovise o ključnoj lokalnoj imovini. To može potaknuti preuzimanje u slučaju neodvojivosti imovine lokalnog poduzeća ili ako poduzeće ne želi prodati imovinu koja je odvojena od svojeg poslovanja. Prepoznavanjem brownfield ulaganja stvara se prostor međunarodne ekspanzije poduzeća koja pritom spajaju visoko konkurentne resurse ili visoku organizacijsku integraciju s nekim ključnim lokalnim proizvodima/imovinom.

3.8. Pregled obilježja, posebnosti i specifičnosti tehnološkog FDI-a (TFDI)

Uz skraćeni naziv *tehnološki FDI*, postoje još dva dodatna i preciznija naziva: prvi je *tehnološki-vezan FDI* (engl. technology-related FDI), a drugi je *tehnološki-vođen FDI* (engl. technology-driven FDI). Pritom se kratica TFDI, prilično očekivano, uvriježila kao unificirana međunarodna kratica za oba prethodno navedena naziva. Valja napomenuti da su prva istraživanja o TFDI-u objavljena prije manje od deset godina što je relativno kratak vremenski period, posebice ako se uzme u obzir činjenica da se FDI i njegove različite izvedenice istražuju već više od pedeset godina (Paul i Feliciano-Cestero, 2021). No, bez obzira na korištenje više srodnih

naziva, TFDI (i s njime povezne specifičnosti) je još uvijek relativno slabo istražen. Ipak, postoji određeni broj vrlo vrijednih istraživanja koja su posljedično definirala smjer(ove) budućih istraživanja vezanih uz TFDI i povezanu materiju. U nastavku će se stoga detaljnije obrazložiti specifičnosti TFDI-a.

Za početak valja pobliže definirati TFDI. Iako je tijekom vremena veći broj autora provodio istraživanja i objavljivao rezultate istraživanja povezanih s TFDI-om, konkretno i pobliže ga je definiralo njih vrlo malo. Među njima je moguće izdvojiti definiciju (Chaminade, Rabellotti, 2015) prema kojoj se TFDI definira kao FDI koji se poduzima pretežno s ciljem pristupanja tehnologijama i/ili ovladavanja onim tehnologijama kojima poduzeće koje investira prije nije imalo pristup i/ili zbog generiranja novog znanja.

3.8.1. Temeljna obilježja TFDI-a u razvijenim gospodarstvima i u gospodarstvima u razvoju

Autori istraživanja iz 2014. godine ekonometrijskom su analizom došli do nekoliko važnih zaključaka vezanih uz TFDI, odnosno uz sličnosti i razlike između proizvodno-vođenog FDI-a i tehnološki-vođenog FDI-a u razvijenim gospodarstvima te u gospodarstvima u razvoju (Alvandi, Chaminade i Lv, 2014). Pritom su premise vezane uz TFDI bili podatci za 1211 poduzeća iz devet država. U navedenom je istraživanju utvrđeno da intenzivnije istraživanje i razvoj na razini nekog poduzeća imaju pozitivan utjecaj na njegov TFDI. U slučaju kada određeno poduzeće treba provesti traženje vanjskih, odnosno inozemnih izvora za svoje tehnološke inpute, tada ih posljedično kupuje od drugih (inozemnih) poduzeća. Na taj se način ujedno i povećava mogućnost da se neko poduzeće angažira vezano uz TFDI. Također se smatra da bi kreatori politika trebali promovirati TFDI. Pritom bi temelj ovih politika trebalo biti razumijevanje mehanizama koji stimuliraju pokretanje TFDI-a.

3.8.2. Važnije posebnosti TFDI-a multinacionalnih poduzeća iz gospodarstava u razvoju s priljevima namijenjenim Europi

U istraživanju iz 2015. godine o tehnološki-vođenom FDI-u od strane multinacionalnih poduzeća iz gospodarstava u razvoju i s priljevima namijenjenim Europi, autorice su utvrdile specifičnosti ovakvog TFDI-a (Chaminade i Rabellotti, 2015). Pritom se, kao primjeri gospodarstava u razvoju, navode ove države: Kina, Indija, Rusija, Južna Afrika, Brazil i Malezija.

Za potpuno razumijevanje zaključaka ovih autorica vezanih uz TFDI, koji će detaljnije biti objašnjeni u nastavku, prije svega valja istaknuti njihove pretpostavke vezane uz FDI u cjelini. Tako se, od početka 21. stoljeća, na međunarodnoj razini

svjedoči rastu bez presedana vezanom uz FDI koji su realizirala multinacionalna poduzeća gospodarstava u razvoju. Prije svjetske financijske krize, 2007. godine, FDI je iz gospodarstva u razvoju i gospodarstva u tranziciji predstavljao tek 16 % svih izlaznih FDI-a na svjetskoj razini. Svega šest godina kasnije, 2013. godine, FDI iz gospodarstva u razvoju i gospodarstva u tranziciji predstavljao je čak 39 % svih izlaznih FDI-a na svjetskoj razini (prema podacima iz 2014. godine koje je objavila Konferencija Ujedinjenih naroda o trgovini i razvoju, engl. United Nations Conference on Trade and Development, krat. UNCTAD).

Slijedom toga, ranije naveden pomak porijekla FDI-a dogodio se paralelno s porastom udjela onog TFDI-a koji dolazi iz gospodarstava u razvoju. U tom vremenu je taj TFDI bio naročito usmjeren na to da predmetna multinacionalna poduzeća povećaju svoje tehnološke sposobnosti kroz spajanja, akvizicije i tzv. greenfield investicije u inozemstvu. Pritom je Europa, s aspekta istih multinacionalnih poduzeća, bila među najvažnijim primateljima njihovog TFDI-a.

Nadalje, TFDI multinacionalnih poduzeća bio je uglavnom usmjeren prema postojećim specijaliziranim tehnološkim čvorištima (engl. hubs) u državama s viskom dohodcima. Navedeni primjeri TFDI-a odnose se na obnovljive izvore energije, tj. na energiju vjetra u Danskoj, na informacijsko-komunikacijske tehnologije (usko povezane s ranije spomenutom poslovnom informatikom) u Francuskoj te na automobilski sektor u Italiji i u Njemačkoj.

Istraživanja (Amighini i Franco, 2013) su pokazala da aglomeracijska gospodarstva, zbog prednosti do kojih dolazi onda kada su u gradovima i industrijskim klasterima poduzeća i ljudi locirani u blizini (Glaeser, 2010), igraju ključnu ulogu u privlačenju TFDI-a iz ekonomija u razvoju. TDFI tada ima tendenciju koncentrirati se u geografskom smislu, u regijama ili u područjima u kojima se bilježi masovna prisutnost poduzeća vezanih uz iste industrije.

Iz navedenog je očigledno da je TFDI iz gospodarstava u razvoju usmjeren na stjecanje tehnoloških sposobnosti. U takvim slučajevima države domaćini posjeduju napredene tehnološke sposobnosti koje su u interesu multinacionalnih poduzeća država u razvoju.

Ipak se sugerira da utjecaj TFDI-a multinacionalnih poduzeća može biti pozitivan kada se ugradi unutar mreža kupaca i dobavljača u državama domaćinima te kada ohrabruje istraživanje i razvoj. Takva situacija je izazovna za kreatore politika koji tada trebaju omogućiti kreiranje prilika za umrežavanja poduzeća te poticaje za istraživanje i razvoj, a istovremeno bi trebali uključivati i inozemne investitore te domaće poduzetnike.

3.8.3. Istaknutije specifičnosti TFDI-a unutar globalnog juga

U sklopu publikacije Globalni indeks inovacija (engl. The Global Innovation Index) iz 2016. godine, kao jedno od poglavlja objavljeno je detaljno istraživanje o TFDI-u unutar tzv. globalnog juga (Chaminade i Gomez, 2016). Ovu publikaciju izdaje Svjetska organizacija za intelektualno vlasništvo (engl. World Intellectual Property Organization, krat. WIPO).

Nužno je objasniti što sve podrazumijeva pojam globalni jug. Iako postoji mnoštvo literature vezane uz taj pojam, s ciljem pružanja cjelovitog objašnjenja praćenog brojevima stanovnika, korišten je jedan autoritativan izvor, odnosno internetska stranica World Population Review. S ove internetske stranice korišteni su podaci iz 2021. godine, a najrelevantniji su navedeni u nastavku.

Tako se navodi da je naziv globalni jug prvi koristio Carl Oglesby još 1969. godine kako bi obrazložio dominaciju sjevera nad jugom što je prema njemu posljedično stvaralo nepodnošljivo društveno uređenje. Također se za iste države često koriste nazivi države u razvoju i treći svijet.

Navode se i dvije definicije vezane uz zajedničke posebnosti ovih država. Prema prvoj navedenoj definiciji, globalni jug ima stanovništvo koje je negativno pogođeno kapitalističkom globalizacijom. Druga definicija ukazuje na to da se termin globalni jug tradicionalno koristi kako bi se, od strane raznih i mnogobrojnih Međuvladinih razvojnih organizacija (engl. Intergovernmental Development organizations, krat. IGDO), izravnije ukazalo na nerazvijene države ili države koje su u ekonomski nepovoljnom položaju. Među njima ima i država iz Pokreta nesvrstanih, pri čemu te države imaju tendenciju uspostaviti nestabilnu demokraciju, u procesu su industrijalizacije te se često suočavaju s kolonizacijom od strane država globalnog sjevera (pogotovo od strane država iz Europe).

Prema podjeli iz 2021. godine i prema abecednom redoslijedu, države globalnog juga su: Afganistan, Alžir, Američka Samoa, Angola, Angvila, Antarktika, Antigua i Barbuda, Argentina, Armenija, Aruba, Azerbajdžan, Bahami, Bahrein, Bangladeš, Barbados, Belize, Benin, Bjelorusija, Bocvana, Bolivija, Božićni Otok, Brazil, Britanski Djevičanski otoci, Brunej, Burkina Faso, Burundi, Butan, Centralna Afrika, Cookovi otoci, Čad, Čile, Demokratska Republika Kongo, Djevičanski otoci, Dominika, Dominikanska Republika, Džibuti, Egipat, Ekvador, Ekvatorijalna Gvineja, Eritreja, Etiopija, Falklandsko otočje, Fidži, Filipini, Francuska Gvajana, Francuska Polinezija, Francuske južne i antarktičke zemlje, Gabon, Gambija, Gana, Granada, Gruzija, Guam, Guadalupe, Gvajana, Gvatemala, Gvineja, Gvineja Bisau, Haiti, Honduras, Indija, Indonezija, Irak, Iran, Istočni Timor, Jamajka, Jemen, Jordan, Južna Afrika, Južna Georgija i otoč-

je Južni Sandwich, Južni Sudan, Kajmanski otoci, Kambodža, Kamerun, Katar, Kazahstan, Kenija, Kina, Kirgistan, Kiribati, Kokosovi otoci, Kolumbija, Komori, Kongo, Kostarika, Kuba, Kuvajt, Laos, Lesoto, Libanon, Liberija, Libija, Madagaskar, Makao, Malavi, Maldivi, Malezija, Mali, Mali udaljeni otoci SAD-a, Maroko, Maršalovi otoci, Martinik, Mauricijus, Mauritanija, Mayotte, Meksiko, Mongolija, Montserrat, Mozambik, Namibija, Nauru, Nepal, Niger, Nigerija, Nikaragva, Niue, Nizozemski Antili, Nova Kaledonija, Obala Bjelokosti, Oman, Otočje Turks i Caicos, Otok Bouvet, Otok Heard i otočje McDonald, Otok Norfolk, Pakistan, Palau, Palestina, Panama, Papua Nova Gvineja, Paragvaj, Peru, Pitcairnovno Otočje, Portoriko, Reunion, Ruan-
da, Salvador, Samoa, Saudijska Arabija, Savezne Države Mikronezije, Sejšeli, Senegal, Sijera Leone, Sirija, Sjeverna Koreja, Sjeverni Marijanski otoci, Solomonovi otoci, Somalijska, Sudan, Surinam, Svazi, Sveta Helena, Sveta Lucija, Sveti Bartolomej, Sveti Kri-
stofor i Nevis, Sveti Martin, Sveti Toma i Princip, Sveti Vincent i Grenadini, Šri Lanka, Tadžikistan, Tajland, Tanzanija, Teritorij Britanskog Indijskog oceana, Togo, Tokelau, Tonga, Trinidad i Tobago, Tunis, Turkmenistan, Tuvalu, Uganda, Ujedinjeni Arapski Emirati, Ukrajina, Urugvaj, Uzbekistan, Vanuatu, Venezuela, Vijetnam, Wallis i Futu-
na, Zambija, Zapadna Sahara, Zelenortske Otoci i Zimbabve.

Navedene se države mogu vidjeti u Shemi 7. Unutar nje prikazana je podjela svijeta na globalni sjever (označen plavom bojom) i globalni jug (označen ljubičastom bojom). Na ovaj način još je jasnije (vizualno) prikazano gdje se sve navedene države nalaze na recentnoj mapi svijeta.

Shema 7: Podjela svijeta na globalni sjever i globalni jug

Izvor: Magdin (2021)

Među navedenim i prikazanim državama nalazi se čak osam od deset najmnogoljudnijih država svijeta (Bangladeš, Brazil, Indija, Indonezija, Kina, Meksiko, Nigerija

i Pakistan) i stoga su posebno značajne s obzirom na istraživanje vezano uz TFDI. Navedene države, prema procjeni iz 2021. godine, imaju ukupno 4.061.146.724 stanovnika što predstavlja čak 51,69 % ukupnog broja svjetskog stanovništva. Upravo je zato vrlo zanimljivo istraživati TFDI unutar navedenih država, odnosno država globalnog juga, sa svim specifičnostima koje će biti prikazane u nastavku.

TFDI globalnog juga prema globalnom jugu mogao bi biti važan za razvoj globalnog juga kao cjeline. Pritom taj TFDI ima važnu prednost pred konvencionalnim FDI-om za ovaj dio svijeta (koji uobičajeno dolazi od strane globalnog sjevera) koja se očituje u tome da je udaljenost tehnologija (jaz u stupnju razvoja tehnologija) potencijalno manja što olakšava asimilaciju tehnologije od strane države domaćina i posljedično omogućuje da uvedeni noviteti budu na višem stupnju. Nadalje, u desetljeću koje je obuhvaćeno predmetnim istraživanjem (od 2003. do 2013. godine) počela se događati postupna promjena u prevladavajućoj paradigmi inovacija. Ta se promjena odražavala u ovim činjenicama: gospodarstva u nastajanju počela su imati puno istaknutiju ulogu u međunarodnim tijekovima vezanim uz istraživanje i razvoj, a znanje povezano s TFDI-om unutar globalnog juga bilo je (pogotovo tada) vrlo ograničeno. TFDI, prema autorima ovoga istraživanja, sadrži četiri aktivnosti iz fDi Marketsa: istraživanje i razvoj; dizajn, razvoj i testiranje; centri za potporu (pri transferu) tehnologija; informacijsko-komunikacijska tehnologija (koja je usko povezana s ranije spomenutom poslovnom informatikom), uključujući s njom povezanu infrastrukturu. Sve navedeno također implicitno ukazuje da je, barem prema predmetnim autorima, TFDI zapravo u svojoj suštini poseban slučaj FDI-a koji je manje istraživan, djelomično i zbog svoje kompleksnosti.

Može se zaključiti da TFDI potencijalno može imati pozitivan utjecaj na domaća poduzeća i na domaće regije. Korištenjem riječi domaća u nazivu poduzeća i u nazivu regije, ukazuje se na poduzeća i na regije vezane uz državu iz koje potječe neki TFDI.

Ipak, premještanje istraživanja i razvoja u druge države u razvoju (druge države globalnog juga) može poboljšati ukupnu učinkovitost na razini nekog poduzeća. To se može postići na dva načina tj. smanjenjem troškova i/ili stjecanjem pridonosećeg znanja nužnog za inovacije.

Istodobno, TFDI je povezan sa značajno većim rastom produktivnosti u domaćoj regiji, nego što bi to postigao premještanjem proizvodnje u druge države u razvoju čime bi se ujedno u nekoj regiji domaćinu povećale inovacijske sposobnosti. Ipak, valja napomenuti da se pozitivni učinci ne događaju automatski i da u konačnici ovisе o raznovrsnim faktorima. Neki od njih su stupanj samostalnosti podružnice (u drugoj državi u razvoju), međunarodno iskustvo i apsorpcijski kapacitet na razini

cijelog poduzeća, prisustvo sredstva koja pridonose inovacijama u regiji domaćinu i udaljenost institucija (jaz u stupnju razvoja institucija) između domaćih država i regija naspram država i regija domaćina.

Nadalje, moguće je zaključiti da multinacionalna poduzeća iz država u razvoju rabe svoj TFDI u inozemstvu kako bi stekla znanja i sustigla tamošnja poduzeća. Tako se čak može dogoditi da je istovremeno tehnološka razina u njihovom glavnom sjedištu niža od one unutar neke od podružnica.

Različita multinacionalna poduzeća iz država u razvoju mogu u različitoj mjeri imati koristi od TFDI-a. Međutim, u kolikoj mjeri će pojedino poduzeće uistinu imati koristi, ovisi o apsorpcijskim kapacitetima te o prijašnjem iskustvu predmetnog poduzeća (povezanog s FDI-om).

S aspekta broja projekata povezanih s TFDI-om, oni su detaljnije istraživani u vremenskom periodu od 2003. do 2013. godine prema njihovim odredištima na svjetskoj razini (Castelli i Castellani, 2013). Pritom je identificirano da su Indija i Kina one države globalnog juga koje su u navedenom vremenskom periodu (također) bile najvažnija odredišta projekata povezanih s TFDI-om. Bez obzira na to, na temelju podataka se zaključuje da u promatranom vremenskom periodu stopa rasta TFDI-a nije bila u stalnom porastu. Pritom je zanimljivo primijetiti da se paralelno događalo smanjenje broja projekata vezanih s TFDI-om prema Indiji i Kini, kao i povećanje ukupnog TFDI-a iz Indije i Kine, uključujući očekivano i njihov TFDI prema drugim državama globalnog juga.

Iduća argumentacija utemeljena je na izravnoj usporedbi ukupnog broja TFDI-a na svjetskoj razini s ukupnim brojem TFDI-a između država globalnog juga. Na taj se način dolazi do ključnog podatka, odnosno da svega 10 % svih TFDI-a na svjetskoj razini otpada upravo na TFDI-e između država globalnog juga. Zbog toga se može reći da je TFDI na globalnom jugu u promatranom vremenskom periodu bio nada sve marginalan (ekonomski) fenomen.

Pored toga, TFDI između država globalnog juga od 2003. do 2013. godine ima sličan uzorak kao broj TFDI-a na svjetskoj razini (u godinama kada je prvi imao rast, drugi ga je također imao, pri čemu vrijedi i obrnuto). Iako se u promatranih jedanaest godina ova tendencija mogla smatrati gotovo pa pravilom, ona zapravo predstavlja tek tadašnje stanje stvari. Situacija se tijekom vremena relativno lako može promijeniti, odnosno izvedenice TFDI-a mogu prestati imati sličan uzorak ako kojim slučajem dođe do značajnije disrupcije koja posljedično ima primjetno veći utjecaj na jednu od ovih izvedenica TFDI-a na razini svijeta ili na razini globalnog juga.

Detaljnijim izučavanjem ove tematike moguće je primijetiti i geografske uzorke u TFDI-u unutar država globalnog juga. Oni mogu biti korisni u procjeni TFDI-a kao fenomena (uključujući njegovu ekonomsku komponentu) te njegove implikacije za razvoj. Tu valja napomenuti da je u razmatranom vremenskom razdoblju, od 2003. do 2013. godine, broj TFDI-a unutar pojedinih država globalnog juga očekivano bio različit po postotku. U skladu s time, bilo je moguće primijetiti razlike između različitih regija globalnog juga, ali i razlike ovisno o tome je li se u njima radilo o ulaznom TFDI-u ili o izlaznom TFDI-u. Pritom su razmatrane gotovo sve kombinacije ulaznog i izlaznog TFDI-a među regijama, uključujući ukupan pad i rast, kao i stope pada i rasta u danom vremenskom razdoblju. Ipak, ovdje se ukazuje samo na najistaknutije primjere. Tako je, kao pozitivan primjer prema ulaznom TFDI-u, na čelu bila Azija s 51 % od strane drugih regija globalnog juga. Očekivano, postoji i negativan primjer - regija Latinske Amerike i Kariba koje su bile na začelju sa svega 4 % izlaznog TFDI-a prema drugim regijama globalnog juga. Također je moguće promatrati ulazni TFDI i izlazni TFDI za ostale regije globalnog juga, čak do razine pojedinih aktivnosti TFDI-a, kako ih je svojedobno definirao fDi Markets. Time se postiže detaljniji uvid u spomenuta kretanja TFDI-a na razini cijelog globalnog juga koja tada transparentnije ukazuju na manje ili više aktivne regije globalnog juga, kao i na stope rasta pojedinih aktivnosti TFDI-a.

Pored toga, moguće je izdvojiti i pojedinačna poduzeća koja su najzaslužnija za TFDI unutar država globalnog juga. Pritom je moguće doći od raznih podataka vezanih uz TFDI ovih poduzeća: nazive poduzeća, njihove glavne gospodarske sektore te broj, odredišta i prirodu njihovih TFDI-a (u skladu s četiri aktivnosti prema fDi Marketsu). Nadalje, valja istaknuti da su pojedina poduzeća bila prilično aktivna u cijelom promatranom vremenskom razdoblju u ulaznom TFDI-u i/ili u izlaznom TFDI-u. Temeljem toga su rasla i bivala prepoznata kao glavni tržišni igrači, tj. akteri. Ova je poduzeća moguće podijeliti u dvije skupine. U prvoj skupini su ona koja prednjače po ulaznom TFDI-u i po izlaznom TFDI-u unutar iste regije globalnog juga. U slučaju regije Latinske Amerike i Kariba, to su bila ova poduzeća: América Móvil, Digicel, Grupo Assa i TelMex. U slučaju regije Afrike, radi se o poduzećima: Altech Group, Liquid Telecom i Seacom. U drugoj skupini tih poduzeća su ona koja prednjače po ulaznom TFDI-u i po izlaznom TFDI-u, ali unutar raznih regija globalnog juga. Ovakva su poduzeća imala izlazni TFDI isključivo u regiji Azije: Bharti Group s ulaznim TFDI-om u regiji Afrike i Huawei Technologies s ulaznim TFDI-om u regiji Latinske Amerike i Kariba. Inače, sva spomenuta poduzeća ujedno spadaju u skupinu multinacionalnih poduzeća iz država u razvoju. Pritom

postojanje spomenutih poduzeća, koja istodobno prednjače i po ulaznom TFDI-u i po izlaznom TFDI-u, implicitno ukazuje na činjenicu da velik dio TFDI-a poduzeća iz država globalnog juga zapravo ostaje u regijama globalnog juga.

Vezano uz to, istraživanja pokazuju da mali broj poduzeća iz regija globalnog juga, pogotovo multinacionalnih, potiče TFDI što (između ostalog) ukazuje na činjenicu da se unutar promatranog vremenskog razdoblja TFDI među državama globalnog juga još nalazio u povojima. No, ohrabrujuće je to što su još tada poduzeća na svojim internetskim stranicama i pojedine lokalne novine objavljivali što je sve moguće napraviti kako bi se formulirala strategija po kojoj, vezano uz TFDI, svi mogu pobijediti (engl. win-win), referirajući se i na gospodarstva domaćih država i na gospodarstva država domaćina. Činjenice koje bi mogle poduprijeti strategiju povezanu s TFDI-om navode se u nastavku. Pojedini slučajevi sugeriraju da TFDI kao pozitivnu posljedicu može imati unaprjeđenje vještina ljudi koji sudjeluju na istraživanju i pri razvoju određenih proizvoda u državi domaćinu. Ujedno, ohrabrujuća je bila činjenica da je TFDI u razmatranom vremenskom periodu općenito počeo rasti na području globalnog juga.

Zaključno, prethodno spomenuti pozitivni učinci, koje je spomenuta strategija trebala donijeti domaćim državama i državama domaćinima, mogu se sažeti u ovim stavkama: pristup pridonosećem znanju (za inovacije), bolje usklađivanje tehnoloških rješenja za specifične razvojne izazove, ekonomije obujma, razvoj vještina i sposobnosti (ljudi) te razvoj osnovne infrastrukture vezane uz informacijsko-komunikacijske tehnologije (koja je usko povezana s poslovnom informatikom). Navedeni pozitivni učinci TFDI-a mogu pritom utjecati čak i na razvojne putanje (npr. strategije) na razini država, pogotovo na one koje su povezane s ovom tematikom.

4

“Ulađač bez ulagačkih ciljeva je poput putnika bez odredišta.”

— Ralph Seger

4. Analiza utjecaja terorizma na inozemna izravna ulaganja (FDI)

4.1. Terorizam, gospodarstvo i FDI

Nasilje se učestalo, iz opravdanih razloga, povezuje upravo s terorizmom kao jednoj od najzastupljenijih prijetnji sigurnosti. Nasilje je 2020. godine u globalnom gospodarstvu prouzrokovalo financijske gubitke od 14,4 bilijuna dolara što je približno jednako cjelokupnom kineskom gospodarstvu. Upravo taj gubitak od 14,4 bilijuna dolara čini 10,5 % svjetskog BDP-a (IEP, 2021).

Povezanost između nasilja i povoljnog poslovnog okruženja odvija se putem mnogobrojnih kanala (IEP, 2021):

- Nasilje izravno smanjuje ekonomsku produktivnost zbog onesposobljenih radnika i oštećenog ili uništenog fizičkog kapitala;
- Energija, vrijeme i napor koji su potrebni za obnovu erodirane baze ljudskog i fizičkog kapitala mogli bi se produktivnije koristiti u stvaranju novih ideja, novih tehnologija te novih poslova i proizvoda;
- Nestabilnost i nesigurnost, stvoreni strahom od nasilja, smanjuju potrošnju kućanstava s obzirom da pojedinci smanjuju potražnju kako bi uštedjeli za buduće negativne nepredviđene situacije. Uštede iz ovog postupka ne uključuju se u cijelosti ponovno u gospodarstvo, već se čuvaju ili doznaju u inozemstvo;
- Strah od sveprisutnog nasilja i gubitka kapitala smanjuje toleranciju na rizik i spremnost poduzeća da ulaže u nove kapacitete ili proizvode;
- Potreba za financiranjem velikog sigurnosnog sustava znači preusmjerenje javnih fondova s korisnijih primjena - poput zdravstva, obrazovanja ili poslovnih poticajnih paketa. To također znači kako su porezna opterećenja vlade prema privatnom sektoru i kućanstvima obično veća nego u mirnijim uvjetima.

Brojne su razlike u troškovima uzrokovane gubicima uslijed terorizma. Izravni troškovi tako uključuju neposredne gubitke povezane s terorističkim napadom ili kampanjom i uključuju oštećenu robu, vrijednost izgubljenih života, troškove povezane s ozljedama (uključujući izgubljene plaće), uništene strukture, oštećenu infrastrukturu i smanjenu kratkoročnu trgovinu (Sandler i Enders, 2008).

Suprotno tome, neizravni ili sekundarni troškovi povezani su s naknadnim gubicima uslijed napada poput povećanih premija osiguranja, povećanih sigurnosnih

troškova, većih naknada onima koji se nalaze na visokorizičnim lokacijama i troškova povezanih s dugoročnim promjenama u trgovini izazvanim napadima. Neizravni troškovi mogu se pojaviti kao smanjeni rast BDP-a, gubitak izravnih stranih ulaganja, promjene inflacije ili povećana nezaposlenost.

Određeni istraživači ističu neizravne troškove i njihov negativan utjecaj na gospodarstvo koje je u relaciji s gubitkom međunarodnog utjecaja. Gubitak međunarodnog utjecaja uzrokovan je slabljenjem simboličkog, političkog i gospodarskog prestiža države snažno pogođene terorizmom uslijed čega slabi njezina težina u međunarodnim odnosima (Hausken 2016; Mintas, 2018).

Strah i terorizam mogu dovesti do znatnih gubitaka za gospodarstva. Ti su gubici uglavnom posljedica neizvjesnosti koja donosi izgubljeno povjerenje uslijed terorizma i prenošenje značajnog dijela resursa zemlje na vojne izdatke (Karagöz, 2016; Çinar, 2017). S druge strane, terorizam također može izravno ciljati na ključne sektore gospodarstva. Ovi rezultati pokazuju kako je svrha terorizma postizanje političkih i ekonomskih zahtjeva na nelegitiman način uz zastrašivanje, tj. stvaranje straha i užasa u društvenim zajednicama (Çinar, 2017). Drugim riječima, svrha terorizma je postići politički cilj stvaranjem pritiska na politički autoritet i usmjeravanje javnog zanimanja putem nasilja (Karaduman i Batu, 2011).

Kako je navedeno, terorizam stvara strah i užas u društvenoj zajednici, negativno utječe na mnoga područja, prvenstveno na gospodarstvo zemlje. Prema tome, zbog značajnog utjecaja terorizma na društveni i politički život u zemlji, terorizam također negativno utječe na gospodarski razvoj (Frey i sur., 2007; Uysal i sur., 2009). Glavni razlog zbog čega terorizam cilja na gospodarstvo leži u činjenici što gospodarski razvoj predstavlja najvažniji pokazatelj uspjeha zemlje.

Terorističke aktivnosti, unatoč tome što im je cilj narušiti makroekonomsku stabilnost u zemlji uključujući gospodarstvo, potiču učinkovito nasilje u društvenoj zajednici (Yalçinkaya, 2008). Potaknute slabom gospodarskom strukturom u zemlji, terorističke organizacije, koje omogućavaju društvu i državi manipulaciju u jednom smjeru, izazivaju paniku i dovode do pojave anarhije u gospodarstvu (Çinar, 2017). Činjenica je da postoji izravna i neizravna veza između terorizma i gospodarstva. Međutim, smjer ovog odnosa može biti obostran kako bi se prikazala interakcija. Stoga bi protuteroristička strategija trebala uključivati gospodarstvo.

Terorizam negativno utječe na gospodarski rast i razvoj zemlje preusmjeravanjem državnih izdataka s ulagačkih aktivnosti koje potiču rast na manje produktivne izdatke kao što su aktivnosti povezane sa sigurnošću (Shahbaz i Shabbir, 2012). Što-

više, povećana mogućnost smrtnog ishoda preusmjerava pojedinačne preferencije sa štednje na trenutnu potrošnju na teret korisnosti buduće potrošnje. Terorizam usporava proces stvaranja kapitala i usporava gospodarski rast (Sahzad i dr., 2016).

Međutim, za neke dijelove gospodarstva, terorizam se ogleda kao ogroman trošak, dok je za druge prilika za zaradu, odnosno za profit. Drugim riječima, određeni gospodarski sektori koje se bave sigurnošću i obranom mogu od terorizma profitirati (Müller 2011; Llussá i Tavares 2011; Mintas, 2018). Ovdje se posebno misli na sigurnosno-obrambeni sektor (Berrebi i Klor, 2008) koji u Izraelu predstavlja značajnu rastuću izvoznju granu (Kubovich 2018). Postoje i nenadani pozitivni učinci terorizma i na ostale, prividno nepovezane, gospodarske djelatnosti kao što su duhanska industrija, građevinska industrija ili industrija zabave (Alavosius i dr. 2003) te na donacije (Berrebi i Yonah 2016; Mintas, 2018) što se vjerojatno može većinski pripisati psihološkim posljedicama terorizma, a u slučaju građevinskog sektora - potrebom obnove uništene infrastrukture.

Razvoj gospodarske klime povećava potencijalan nastanak terorizma na siromašnijim teritorijima zemlje koja ostanu nepravedno uskraćena za koristi iz gospodarskog rasta. Ovakva gospodarska oskudica favorizira terorističke organizacije putem smanjenja oportunitetnih troškova terorističkih aktivnosti. Nasuprot tome, gospodarski rast s jednakom raspodjelom dohotka na sve segmente društva smanjit će siromaštvo i terorističke napade i povećati oportunitetne troškove terorizma. Stoga su, u teoriji, terorizam i rast također međusobno povezani (Sahzad i sur., 2016).

U nastavku se razmatra utjecaj terorizma na proizvodne čimbenike (poput radne snage i kapitala) koji su njime negativno pogođeni (Çinar, 2017). Štoviše, jedinice za donošenje ekonomskih odluka (odluke o proizvodnji, potrošnji, štednji i ulaganjima) stvaraju negativne eksternalije jačanjem nesigurnosti u gospodarskoj strukturi (Başbüyük i sur., 2012). Teroristički napadi bez sumnje utječu na odrednice BDP-a i tako podastiru jasne dokaze o negativnim učincima na gospodarski rast. Primjerice, nepovjerenje, koje je posljedica terorizma, dovodi do promjena u ponašanju u potrošnji i ulaganjima (Çinar, 2017).

Veličina i raznolikost gospodarstva bitni su za sposobnost države u odupiranju terorističkim napadima bez pokazivanja značajnih ekonomskih učinaka. Jemenska brodska industrija pretrpjela je teške posljedice nakon što su teroristički napadi na USS Cole i Limburg preusmjerili polovicu jemenskih lučkih aktivnosti na konkurenciju i njihove objekte u Džibutiju i Omanu zbog povećanja premija osiguranja za 300 % (Izvjješće o stanju američkog Ministarstva vanjskih poslova, 2002).

U raznolikom i razvijenijem gospodarstvu, takvi gubici mogu imati privremeni utjecaj budući da se resursi preraspodjeljuju u matične sektore ili se primjenjuju bolje sigurnosne mjere za ublažavanje zabrinutosti (Sandler i Enders, 2008). Štoviše, razvijena gospodarstva imaju bolje monetarne i fiskalne mogućnosti za ograničavanje makroekonomskih učinaka terorističkih napada od malih zemalja u razvoju.

FDI predstavlja jedan od važnijih čimbenika gospodarskog razvoja. Glavni cilj ovog poglavlja je prikazati koliko terorizam utječe na FDI u svijetu. Terorizam u svijetu je problem za FDI.

Teroristički napadi događaju se u mnogim dijelovima svijeta i uglavnom se manifestiraju kroz bombardiranje vladinih zgrada, multinacionalnih poduzeća, diplomatskih predstavništva, zračnih luka, trgovačkih centara, zatim kroz napade koji se izvode na metro i željezničke stanice ili na vladine službenike. Isto tako, teroristički napadi odnose se na otmice putničkih zrakoplova i brodova, diplomata i poslovnih ljudi, ali i na atentate na te ljude i na sukobe s međunarodnom zajednicom (Çinar, 2017).

Na primjer, multinacionalno poduzeće sa sjedištem u Njemačkoj može pronaći lokaciju u Indiji koja je atraktivna za izgradnju tvornice zbog obilja jeftine i obrazovane radne snage koja tamo živi. Međutim, ako je to područje također potencijalno mjesto za pobune i terorizam, multinacionalno poduzeće morat će procijeniti koliko je korist od nižih troškova radne snage i koliko je mogućnost gubitka postrojenja, radne snage i opreme uslijed terorističkih napada. Veća incidencija terorizma (kako je shvaćaju potencijalni ulagači) dovodi do smanjenja spremnosti potencijalnih ulagača u ulaganje na područja zahvaćena terorizmom.

Kolumbija je, recimo, bila poznata po nasilju povezanom s narkoterorizmom u 1980-im i 1990-im godinama prošlog stoljeća, no posljednjih je godina Kolumbija zabilježila značajan pad na tim frontovima. Kako je terorizam opadao, FDI je usporedno rastao (Bandyopadhyay i Younas, 2018). Bez pažljive analize ne može se reći kako je ovaj prividni odnos uzročan, međutim moguća je povezanost. Srećom, to dokazuje literatura koja uključuje istraživanja o povezanosti terorizma i FDI-a.

Nakon udara Al Qa'ide na SAD 11. rujna 2001. godine, FDI se na svjetskoj razini smanjio za 50,7% u odnosu na prethodnu godinu: s 1.491 milijarde na 735 milijardi američkih dolara (Bilandžić, 2019). Teroristički akti bitno utječu na smanjenje FDI-a, djeluju na tržišna i na burzovna kretanja, uzrokujući pritom pad vrijednosti burzovnih indeksa i do 30% tijekom terorističkih kampanji.

FDI se tretira kao glavni izvor inozemnog kapitala i tehnologije koji omogućuje snažniji gospodarski rast zemalja u razvoju. Ako terorizam ometa ulaz FDI-a u ze-

mlje, njihov gospodarski rast i razvoj mogu biti umanjeni. To je posebno bitno za određen broj siromašnih država koje su pogođene terorizmom i koje su oskudne resursima za pravovremenu aktivaciju protuterorističkih mjera. Taj se izazov djelomično može ublažiti inozemnom pomoći.

FDI zahtijeva povoljno okruženje za ulaganja u zemlji domaćinu (Buckley i sur. 2002). Visoke stope terorizma u zemlji domaćinu izazvat će strah od gubitka što povećava uočeni rizik ulaganja inozemnog poduzeća. Visok rizik, bez potencijalnog povećanja očekivanog povrata ulaganja, premjestit će inozemna ulaganja iz zemlje domaćina u neku drugu zemlju.

Terorizam negativno utječe na gospodarski rast zemlje alokacijom resursa s aktivnosti koje potiču rast na manje produktivne izdatke, poput aktivnosti vezanih uz sigurnost (Shahbaz and Shabbir, 2012). Stoga, u teoriji, terorizam utječe na FDI i na gospodarski razvoj.

Terorizam ima ekonomske posljedice kao što su uništavanje infrastrukture, preusmjeravanje javnih investicijskih fondova na sigurnost ili ograničavanje trgovine (Sandler i Enders, 2008). Ako zemlja u razvoju izgubi dovoljno FDI-a, što je važan izvor uštede, tada bi mogla doživjeti i smanjeni gospodarski rast.

Budući da kapital može nestati iz zemlje u kojoj se odvija građanski rat (Collier i sur., 2003), dovoljno intenzivna teroristička kampanja može uvelike smanjiti priljev kapitala (Enders i Sandler, 1996). Terorizam, poput građanskih sukoba, može uzrokovati prelijevanje troškova između susjednih zemalja. Terorizam u susjednim zemljama odvrća priljev kapitala u regiji. Na taj način izgubljena gospodarska aktivnost u zemlji preplavljenoj terorizmom odjekne u cijeloj regiji.

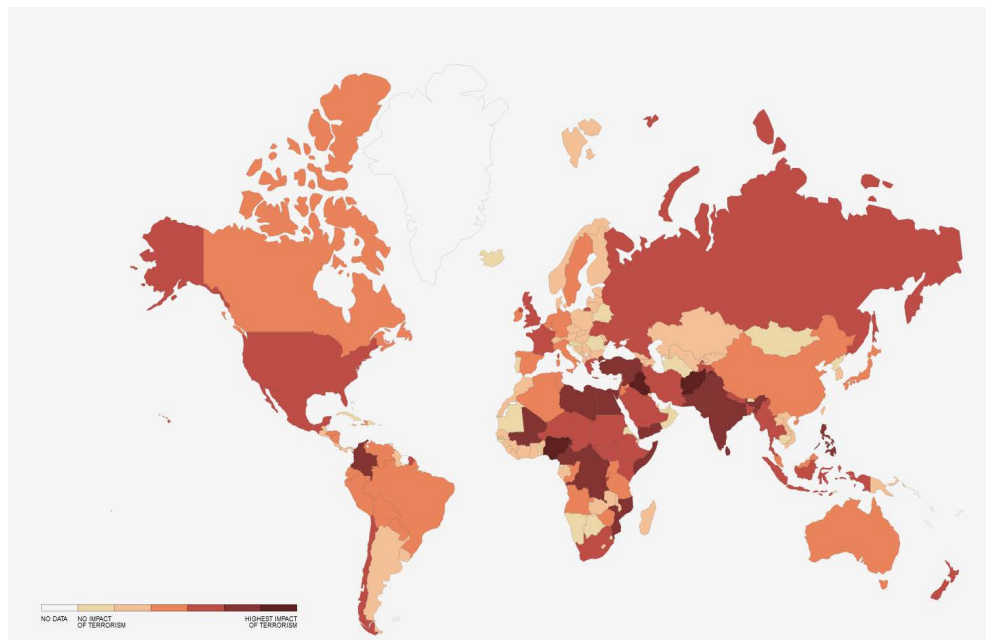
Pored ostalih relevantnih čimbenika utjecaja na FDI, razina FDI-a ovisi o razini sigurnosti zemalja. Ranjivost zemalja pogođenih terorizmom može utjecati na odluke ulagača. Shema 8 prikazuje koje bi zemlje ulagači mogli preferirati, a koje trebaju izbjegavati prilikom donošenja odluke gdje ulagati.

GTI je složena mjera koji se sastoji od četiri pokazatelja: incidenti, smrtni slučajevi, ozljede i materijalna šteta. Za mjerenje učinka terorizma primjenjuje se petogodišnji ponderirani prosjek. Najviši indeks globalnog terorizma zabilježen je na primjeru Afganistana, Iraka i Nigerije, a najmanji indeks svojstven je za zemlje poput Sjeverne Koreje, Gambije i Omana.

Iako GTI utvrđuje kako se intenzitet terorizma smanjio, također ukazuje na rast i rasprostranjenost terorizma unutar sedamdeset i jedne zemlje gdje se dogodio barem

jedan smrtni slučaj. Nažalost, riječ je o drugom najvećem broju od početka stoljeća. U Globalnom indeksu terorizma u 2019. godini učinak terorizma poboljšao se kod devedeset i osam zemalja u odnosu na ostalih četrdeset u kojima se pogoršao u odnosu na prethodnu godinu. Međutim, za osamdeset zemalja ukupni utjecaj terorizma i dalje je bio istaknutiji u odnosu na situaciju prije pet godina.

Shema 8: Indeks globalnog terorizma (GTI) u 2019. godini

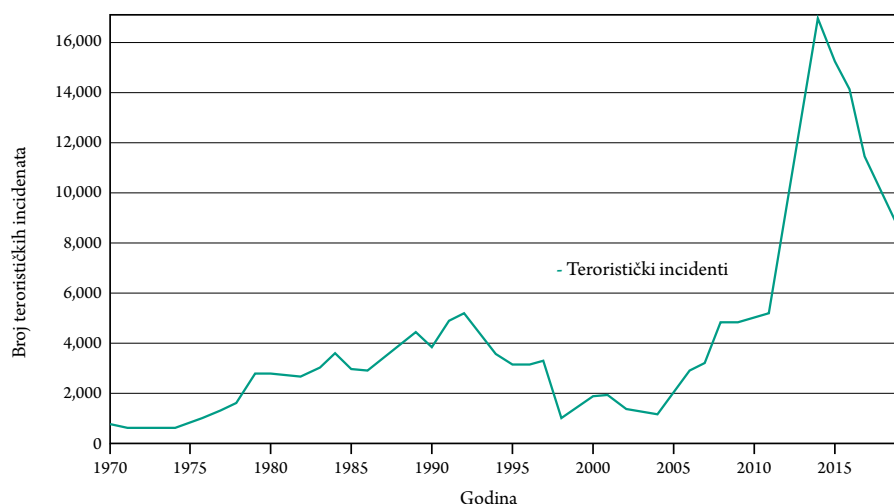
Izvor: *Vizija čovječanstva (2021)*

Prema GTI-u (2020), utjecaj terorizma na gospodarstvo gubi sve više na značaju. U 2019. godini smanjio se za čak 77% u odnosu na rekordnu 2014. godinu. Međutim, najveći gospodarski utjecaj zabilježen je u Afganistanu čiji je razmjern ekvivalentan 16,7% BDP-a Afganistana. Subsaharska Afrika i Južna Azija čine regije s najvećim gospodarskim utjecajem terorizma, dok je Sjeverna Amerika zabilježila najveći porast gospodarskog utjecaja terorizma (44,9% u odnosu na 2018. godinu).

GTI se sastoji od podataka prikupljenih od različitih izvora među kojima je najznačajnija baza podataka o globalnom terorizmu - Global Terrorism Database (GTD). GTD baza podataka na svojim službenim stranicama daje detaljne informacije o svakom terorističkom napadu. Prikazuje lokaciju, datum, korištena oružja, broj žrtava, tipove odgovornosti za napad za više od 95.000

bombardiranja, 20.000 atentata, 15.000 otmica i talačkih kriza od 1970. godine. Ujedno, transparentnost i informativnost GTD baze prikazana je u sklopu Grafikon 6 s prikazom broja terorističkih incidenata za razdoblje od 1970. do 2019. godine.

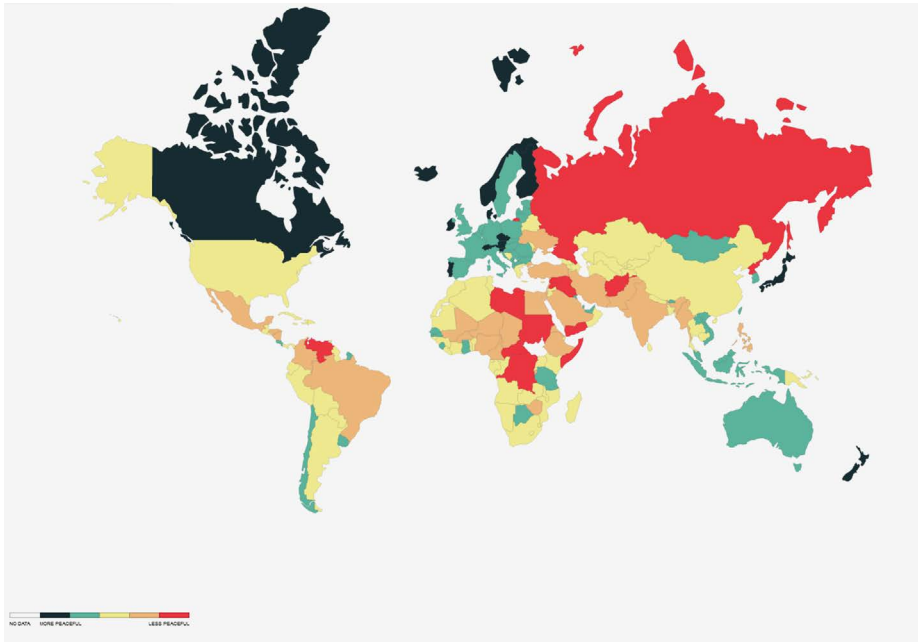
Grafikon 6: Broj terorističkih incidenata u svijetu za razdoblje od 1970. do 2019. godine

Izvor: GTD (2022)

Od 1970. do 2019. godine zabilježeno je ukupno 201.183 terorističkih napada u svijetu. Najveći skok krivulje terorističkih incidenata pojavljuje se u 2011. godini. Uzrok takvog rasta može se pripisati udaru Al Qa'ide na SAD 11. rujna 2001. godine. Najčešće mete bili su civili (26%), vojne snage (15%) pa policija (13%). Napadi na poduzeća čine ukupno 10% ukupnih terorističkih incidenata. Teroristi su najčešće koristili eksplozive (47%) i vatreno oružje (33%) u svojim napadima. Prema vrstama napada najčešće je korišteno bombardiranje (45%), zatim oružani napadi (24%) te atentati (10%). U promatranom su razdoblju najugroženije regije bile Bliski istok i Sjeverna Afrika (28%), Južna Azija (25%), subsaharska Afrika (10%), Južna Amerika (9%) pa Zapadna Europa (8%).

U nastavku su prikazani rezultati Globalnog indeksa mira (GPI indeks). Naime, složeni indeks, koji mjeri mirotvornost zemalja, sastoji se od dvadeset i tri kvantitativna i kvalitativna pokazatelja od kojih je svaki ponderiran na ljestvici od 1 do 5. Što je niži rezultat, to je zemlja okrenutija miru i stabilnosti. Zemlje s najvišim indeksom mogu predstavljati odredišta za FDI, dok zemlje s najnižim indeksom mogu implicirati na rizičnost ulaganja. Sve navedeno vidljivo je Shemi 9 u nastavku.

Shema 9: Globalni indeks mira u 2021. godini

Izvor: *Vizija čovječanstva (2022)*

Globalni indeks mira u 2021. godini otkriva svijet u kojem su sukobi i krize koje su se pojavile u proteklom desetljeću počele jenjavati da bi ih, kao posljedicu pandemije COVID-19, zamijenio novi val napetosti i neizvjesnosti. Island je i dalje, još od 2008. godine, najmirnija zemlja na svijetu. Vrh indeksa pridružili su se Novi Zeland, Danska, Portugal i Slovenija. Afganistan je treću godinu za redom najmanje mirna zemlja na svijetu, uz Jemen, Siriju, Južni Sudan i Irak.

4.2. Prethodna istraživanja utjecaja terorizma na FDI

FDI ovisi o percepciji ulagača i o njegovoj sposobnosti preuzimanja različitih rizika. Budući da terorizam budi strah i ekonomsku neizvjesnost, povećanje percepcije specifičnog gospodarskog rizika za neku zemlju na određenoj razini povrata može izazvati premještanje kapitala iz zemlje s visokim rizikom u zemlje s niskim rizikom.

FDI se smatra ključnim pokretačem gospodarskih prednosti za zemlju. Različitih je oblika (kapital, priljev strane valute, prijenos tehnologije, unaprjeđenje organizacijskog okvira i menadžerskih vještina te mogućnost izvoza s poboljšanim pristupom inozemnim tržištima (Khalid i sur., 2012; UNCTAD, 2011). Prema Buckley i sur.

(2002), akumulacija kapitala i povećanje ljudskog kapitala putem obrazovanja, obuke i novog menadžmenta čini pozitivna obilježja priljeva FDI-a.

Učinci FDI-a nerijetko uključuju ostvarivanje većih prihoda, akumulaciju kapitala, pojačani transfer tehnologije, stručnost i jednostavniji pristup tržištu. Autori poput Tarzija (2005) istaknuli su bitne čimbenike za privlačenje ulaganja u neku zemlju kako bi utvrdili zašto određene zemlje u razvoju ostvaruju visoke priljeve FDI-a, dok su priljevi u drugim zemljama minimalni.

Najvažnija skupina čimbenika uključuje veličinu tržišta, stopu rasta tržišta, konkurentnost gospodarstva, infrastrukturu i produktivnost zaposlenih. Tarzi (2005) ističe značaj zakonodavstva u zemlji domaćinu, odnosno politike koje potiču ulaganja, oporezivanje, repatrijaciju, pravila za stjecanje imovine za strane državljane, propise o FDI-u, politike rada, itd. U obzir je uzeo obilježja poduzeća poput veličine tvrtke, poslovnog sektora, vrste djelatnosti te jake i održive strategije.

Naglasak je bio usmjeren prema čimbenicima diferencijacije proizvoda, među kojima su najrelevantniji tehnologija, marka (brand), marketinške aktivnosti, vještine, logistika i organizacija, a koji mogu biti temelji međunarodne konkurentnosti tvrtke. U konačnici, istraživanje ukazuje na dalekosežne posljedice terorističkih aktivnosti - ne samo na FDI, već i na druge ekonomske pokazatelje poput BDP-a drugih zemalja.

Prilike za diverzifikaciju povlače ulaganja inozemnih poduzeća iz zemalja s visokim rizikom u zemlje s manjim rizikom od terorizma (Enders i sur. 2006; Enders i Sandler 1996). To ukazuje na činjenicu kako terorističke aktivnosti u zemlji domaćinu obeshrabruju inozemna ulaganja.

S druge strane, veća inozemna ulaganja mogu potaknuti gospodarske aktivnosti u zemlji domaćinu. Gospodarski razvoj i veća zaposlenost mogu povećati oportunitetne troškove terorizma što paralelno utječe na slabljenje terorističkih aktivnosti (Sahzad i sur., 2016).

Inozemna ulaganja mogu povećati dohodovnu nejednakost otvaranjem visoko plaćenih radnih mjesta za stručnu radnu snagu te paralelno smanjujući zaposlenost i rast stope plaća manje stručne ili nestručne radne snage. Povećanje dohodovne nejednakosti može rezultirati pojavom terorističkih aktivnosti. Dakle, teoretski, terorizam i FDI imaju uzajamni utjecaj (Sahzad i sur., 2016).

Terorizam zabrinjava inozemne ulagače u pogledu očekivanog povrata njihovih ulaganja. Ako inozemni ulagači ne primijete rast očekivanog povrata tijekom visoke razine terorizma, tada će svoje resurse preusmjeriti iz zemlje domaćina u druge sigurne

nije zemlje (Zakaria, 2019). Nesigurno okruženje dovodi obično do nerentabilnih ulaganja zbog toga što skupe sigurnosne mjere smanjuju prinose na FDI. Terorizam također šteti lokalnoj infrastrukturi poput cesta, mostova i telekomunikacija te obeshrabruje inozemna ulaganja preko povećanih troškova poslovanja.

Pregledom inozemne literature nailazi se na skup istraživanja koja naglašavaju međudjelovanje FDI-a i terorizma u svijetu. Tablica 6 i Tablica 7 prikazuju zavisne i nezavisne varijable, kao i rezultate provedenih empirijskih istraživanja, prema dva pristupa.

Očekivano je kako većina istraživanja potvrđuje negativan utjecaj terorizma na priljeve FDI-a zemalja. Drugim riječima, zemlje s visokom stopom terorističkih incidenata istovremeno bilježe smanjeni priljev FDI-a ili postaju neprivlačne za inozemne ulagače i multinacionalna poduzeća. Stoga terorizam predstavlja odlučujući čimbenik priljeva FDI-a zemalja u razvoju. Pored toga, prikazan je i utjecaj terorizma na FDI visokorazvijenih zemalja.

Tablica 6: Rezultati empirijskih istraživanja o međudjelovanju FDI-a i terorizma

Istraživači	Zavisna varijabla	Nezavisne varijable	Rezultati empirijskih istraživanja
Enders i Sandler (1996)	FDI	Teroristički napadi	Negativan utjecaj terorizma na FDI
Ramcharan (1999)	FDI	Politički rizik (PR) i gospodarski rezultati (EP)	Negativno međudjelovanje između PR-a i FDI-a i pozitivno međudjelovanje između EP-a i FDI-a
Resnick (2001)	FDI	Politička nestabilnost, BDP, otvorenost trgovine, sukobi	Politička nestabilnost sprječava priljev FDI-a
Gupta et al. (2004)	BDP, Troškovi za vladu i obranu	Sukobi, ukupna ulaganja, izvoz, stanovništvo, razina obrazovanja	Sukobi negativno utječu na financijski rast, ukupna ulaganja i stopu rasta
Blomberg i Mody (2005)	FDI	BDP, udaljenost, jezik, korupcija, teroristički napadi, ratovi, revolucije	Teroristički napadi, ratovi i revolucije imaju negativan utjecaj na FDI

Istraživači	Zavisna varijabla	Nezavisne varijable	Rezultati empirijskih istraživanja
Busse i Hefeker (2007)	FDI	BDP, otvorenost trgovine, inflacija, politički rizik, terorizam, korupcija, birokracija, politička stabilnost	Politička stabilnost, sukobi, terorizam i korupcija bitni su čimbenici priljeva FDI-a
Abadie i Gardeazabal (2008)	Udio FDI-a u BDP-u	Teroristički napadi, pravni i politički okvir, poslovno okruženje	Terorizam utječe na raspodjelu priljeva kapitala. Visoke stope terorističkih napada povezane su s niskom razinom FDI priljeva
Shahrestani i Anaraki (2008)	BDP, FDI, ukupna produktivnost	Radna snaga, stupanj obrazovanja, upravljanje, terorizam, inflacija	Terorizam ima negativan i statistički značajan utjecaj na gospodarski rast, FDI i ukupnu produktivnost
Papaioannou (2009)	Priljevi inozemnog kapitala	Institucionalna kvaliteta, terorizam, sukobi, stanovništvo, financijski rizik	Institucionalna kvaliteta, terorizam i sukobi odlučujući su čimbenici priljeva stranog kapitala
Muckley (2010)	FDI	Broj umrlih uslijed terorističkih napada	Terorizam ima negativan utjecaj na FDI
Agrawal (2011)	FDI	Teroristički napadi, broj žrtava terorizma, stanovništvo, BDP	Postoji statistički značajan negativan utjecaj terorizma na priljeve FDI-a
Alomar i El Sakka (2011)	FDI	Trgovinske barijere, teroristički napadi, stanovništvo, BDP	Negativan utjecaj terorizma na FDI
Berberi i Ostwald (2011)	Broj smrtnih slučajeva uslijed terorističkih napada	BDP, izdvajanja vlade, FDI, razvojna pomoć, građanska prava	Terorizam ima negativan utjecaj na priljeve FDI-a

Istraživači	Zavisna varijabla	Nezavisne varijable	Rezultati empirijskih istraživanja
Hayakawa et al. (2011)	FDI	BDP, stanovništvo, otvorenost trgovine, politički rizik, terorizam, sukobi, nasilje, politička stabilnost, korupcija	Politička stabilnost, korupcija i unutarnji i vanjski sukobi odlučujući su čimbenici priljeva FDI-a
Qian i Baek (2011)	FDI	BDP, otvorenost trgovine, politički rizik, unutarnji i vanjski sukobi	Politički rizik odlučujući je čimbenik za priljeve FDI-a. Teroristički napad 11. rujna doveo je do političkog rizika koji je još presudniji za privlačenje FDI-a u industrijalizirana gospodarstva
Buchanan et al. (2012)	FDI	Upravljanje, nasilje, terorizam, korupcija, otvorenost trgovine, domaće investicije, BDP	Odsutnost terorizama ima pozitivan utjecaj na priljeve FDI-a
Khan i Akban (2013)	FDI	BDP, otvorenost trgovine, politički rizik, terorizam, sukobi, nasilje, korupcija, birokracija	Politički rizici, uključujući terorizam i sukobe, odlučujući su čimbenici za priljev FDI-a, većinom u zemljama srednjeg dohotka
Anwar i Mughal (2013)	FDI	Doznake, izvoz, devizni tečaj, indeks potrošačkih cijena, broj smrtnih slučajeva uključujući teroriste, veliki incidenti	Pokazalo se kako terorizam (broj smrtnih slučajeva) negativno i statistički značajno utječe na FDI razvijenih zemalja i zemalja u razvoju
Omay et al. (2013)	FDI	Teroristički napadi	Negativan utjecaj terorizma na priljeve FDI-a. Što je veći intenzitet terorističkog napada, to je veći njegov utjecaj na FDI

Istraživači	Zavisna varijabla	Nezavisne varijable	Rezultati empirijskih istraživanja
Bandyopadhyay et al. (2014)	FDI	Teroristički napadi, pomoć za razvoj, BDP, otvorenost trgovine, inflacija	Domaći i međunarodni terorizam ima negativan utjecaj na priljeve FDI-a. Pomoć za razvoj bi mogla smanjiti rizik od terorističkih napada
Kinyanjui (2014)	FDI	Teroristički napadi	Negativan utjecaj terorizma na FDI
Asongu et al. (2015)	FDI	Teroristički napadi, pomoć za razvoj, otvorenost trgovine, inflacija, infrastruktura, BDP	Terorizam i pomoć za razvoj negativno utječu na priljeve FDI-a
Ezeoha i Ugwu (2015)	FDI	Sukobi, BDP, politike vlada, otvorenost trgovine, inflacija, razvojna pomoć, infrastruktura, terorizam	Sukobi i teroristički napadi imaju negativan utjecaj na priljeve FDI-a. Institucionalni razvoj smanjio je ovaj utjecaj
Motahari i Dehghani (2015)	FDI	BDP, razina obrazovanja, otvorenost trgovine, stanovništvo, trgovina	Negativan utjecaj terorizma na FDI
Younas (2015)	BDP	Terorizam, globalizacija, FDI, prepreke trgovini	Terorizam ima negativan utjecaj na FDI i gospodarski rast. Globalizacija je smanjila utjecaj terorizma na FDI
Asongu i Amankwah - Amoah (2016)	Tijekovi kapitala	Terorizam, izdaci za obranu, BDP, FDI, inflacija, stanovništvo	Terorizam ima negativan utjecaj na priljeve FDI-a
Bezić et al. (2016)	FDI	Teroristički incidenti, prirodne katastrofe, BDP, otvorenost kapitala	Terorizam i politička stabilnost najvažniji su čimbenici u privlačenju FDI-a

Istraživači	Zavisna varijabla	Nezavisne varijable	Rezultati empirijskih istraživanja
Erkekoglu i Kilicarslan (2016)	FDI	Izvoz, stanovništvo, BDP, nasilje, inflacija, politička stabilnost, terorizam, korupcija	Politička stabilnost, terorizam i nasilje odlučujuće su odrednice za priljev FDI-a
Filer i Stanišić (2016)	Tijekovi kapitala (FDI, portfeljna ulaganja, vanjski dug)	Teroristički incidenti, jezik, granica, religija	Teroristički incidenti utječu negativno na priljeve FDI-a. Teroristički napadi u najvećoj mjeri utječu na priljeve FDI-a u usporedbi s portfeljnim ulaganjima i vanjskim dugom
Gammoudi i Cherif (2016)	FDI	Politički rizik, politička stabilnost, unutarnji i vanjski sukobi, terorizam, korupcija, otvorenost trgovine, veličina tržišta, inflacija	Politička stabilnost i odsutnost sukoba odlučujući su čimbenici za priljev FDI-a
Galović et al. (2018)	Unutarnji FDI	Teroristički incidenti, prirodne katastrofe, BDP, otvorenost kapitala	Teroristički incidenti imaju negativne utjecaje na FDI razvijenih zemalja
Özbozkurt i Satrović (2018)	FDI	Politička stabilnost, izostanak nasilja, terorizam	Dvosmjerni dugoročni i kratkoročni pozitivni uzročni odnos između političke stabilnosti, odsutnosti nasilja, terorizma i FDI-a
Shabbir (2018)	BDP	FDI, terorizam, neto trgovina, kamatna stopa, nezaposlenost	Terorizam ima izrazito negativnu povezanost s gospodarskim rastom
Galović (2019)	FDI	Teroristički incidenti, učinkovitost vlade, kontrola korupcije, prirodne katastrofe, BDP, otvorenost kapitala	Kontrola korupcije, učinkovitost vlade, FDI iz prethodnih razdoblja i teroristički incidenti najvažniji su čimbenici za privlačenje FDI-a

Istraživači	Zavisna varijabla	Nezavisne varijable	Rezultati empirijskih istraživanja
Zakaria et al. (2019)	FDI	Terorizam, prihod, otvorenost trgovine, devizni tečaj, domaća ulaganja, državna potrošnja, ljudski kapital, domaći kredit, inozemna pomoć, vanjski dug	Utjecaj terorizma na FDI i domaća ulaganja je značajno negativan
Chandra i Handoyo (2020)	FDI	Otvorenost trgovine, kamatne stope, politička stabilnost i odsutnost nasilja / Terorizam, devizni tečaj, rast BDP-a, stopa inflacije, veličina tržišta	Pozitivan odnos između političke stabilnosti i odsutnosti nasilja ili terorizam s FDI neto priljevom.

Izvor: obrada autora (prema Metaxas i Kechagia, 2017)

Tablica 7: Empirijski nalazi o upitnom međudjelovanju FDI-a i terorizma

Autori	Zavisna varijabla	Nezavisne varijable	Rezultati empirijskih istraživanja
Enders et al. (2006)	FDI	BDP, ljudski kapital, udaljenost, radna snaga, terorizam	Terorizam ima negativan utjecaj na FDI za zemlje članice OECD-a. Međutim, utjecaj na zemlje koje nisu članice OECD-a nije značajan
Li (2006)	FDI	Nasilje, sukobi, međudržavni terorizam, međudržavni ratovi	Nema značajne interakcije između terorističkih napada i priljeva FDI-a
Daude i Stein (2007)	FDI	BDP, radna snaga, udaljenost, trgovinske barijere, institucionalna kvaliteta, politički rizik	Sukobi, terorizam i vladavina zakona nisu najvažniji čimbenici privlačenja FDI-a. Politička stabilnost te pravni i regulatorni okvir većinom imaju utjecaj na priljeve FDI-a

Autori	Zavisna varijabla	Nezavisne varijable	Rezultati empirijskih istraživanja
Younas (2009)	Ukupna ulaganja u BDP-u	Razvojna pomoć, BDP, politička kvaliteta, politički rizik, terorizam, sukobi, politička stabilnost	Domaći i međudržavni sukobi nisu presudni čimbenici za priljeve FDI-a
Ali i Fiess (2010)	FDI	Institucionalna kvaliteta, politička stabilnost, sukobi, korupcija, BDP, trgovinska otvorenost, inflacija, trgovinske barijereoporezivanje, prava intelektualnog vlasništva (IPR)	Institucionalna kvaliteta odlučujući je čimbenik FDI-a. Međutim, prava intelektualnog vlasništva imaju snažniji utjecaj na priljeve FDI-a u usporedbi s terorizmom i nasiljem
Powers i Choi (2012)	FDI	Terorizam usmjeren na poslovanje, terorizam koji nije usmjeren na poslovanje, međudržavni i građanski sukobi, veličina tržišta, režim, gospodarski rast, gospodarska otvorenost	Terorizam usmjeren na poslovanje ima negativan utjecaj na FDI. Međutim, utjecaj neposlovno usmjerenog terorizma na FDI je statistički beznačajan
Okada (2013)	FDI	Financijska otvorenost, politička stabilnost, institucionalna kvaliteta, birokracija, zakon i red, sukobi, terorizam, otvorenost trgovine, razina obrazovanja, inflacija	Financijska otvorenost i institucionalna kvaliteta imaju pozitivan utjecaj na priljeve FDI-a. Usprkos tome, birokracija te zakon i red najvažniji su čimbenici FDI-a
Mascarenhas i Sandler (2014)	Teroristički napadi	Vrsta terorističkog napada, inflacija, međudržavni sukobi, novčane doznake, razvojna pomoć	Unutarnji terorizam ima viši utjecaj na FDI, novčane doznake i razvojnu pomoć u odnosu na međudržavni terorizam.
Efobi i Asongu (2015)	Tijekovi kapitala	Teroristički napadi, korupcija, trgovinska otvorenost, devizni tečaj	Međudržavni i domaći sukobi povećavaju količinu priljeva kapitala

Autori	Zavisna varijabla	Nezavisne varijable	Rezultati empirijskih istraživanja
Efobi et al. (2015)	FDI	Razvojna pomoć, teroristički napadi, BDP, otvorenost trgovine, infrastruktura, inflacija	Terorizam ima negativan utjecaj na priljeve FDI-a isključivo za visoko korumpirane zemlje
Quyang i Rajan (2016)	Spajanja i preuzimanja (M&A) kao FDI priljevi	BDP, udaljenost, jezik, otvorenost trgovine, teroristički napadi	Teroristički incidenti ne utječu na M&A. Međutim, intenzitet i učestalost terorističkih napada ima negativan utjecaj na M&A
Galović et al. (2018)	FDI odljevi	Teroristički incidenti, prirodne katastrofe, BDP, otvorenost kapitala	Teroristički incidenti nemaju statistički značajan utjecaj na FDI odljeve u razvijenim zemljama

Izvor: obrada autora (prema Metaxas i Kechagia, 2017)

Rezultati empirijskih istraživanja upućuju na negativnu vezu između priljeva FDI-a i terorističkih napada. Nadalje, politička nestabilnost i loša institucionalna kvaliteta potiču pojavu nasilja i sukoba što obeshrabruje inozemna ulaganja. Slijedom navedenog, unutarnji i vanjski sukobi ne utječu samo na količinu priljeva FDI-a, već i na povjerenje inozemnih multinacionalnih poduzeća prema gospodarstvu zemlje primateljice kapitala. Usporeni priljev FDI-a, izazvan terorističkim napadima, sprječava ukupna ulaganja i usporava gospodarski razvoj zemlje.

Očigledno je kako terorizam utječe na raspodjelu kapitala u svijetu. Privlačnost zemlje za inozemna ulaganja determinirana je intenzitetom terorističkih napada te iznenadnim političkim i društvenim udarima poput terorističkog napada 11. rujna. Međutim, utjecaj terorizma na priljeve FDI-a zemalja u razvoju trebao bi biti proučavan s ostalim čimbenicima poput pomoći za razvoj, napora zemlje domaćina u poboljšanju političkog i institucionalnog okvira, vanjskog duga i drugih vrsta ulaganja. U konačnici je potrebno uzeti u obzir stupanj razvoja zemlje i njenu uključenost u proces globalizacije.

Međutim, određena empirijska istraživanja rezultirala su suprotnim zaključcima. U Tablici 6 u nekim slučajevima teroristički napadi značajno ne utječu na priljev FDI-a. Uz to, utjecaj terorizma na FDI određuju i mijenjaju ostali čimbenici poput vrste terorizma, članstva u organizaciji te intenziteta i učestalosti terorističkih napada. Na međudjelovanje terorizma i FDI-a utječu i ostali parametri političkog rizika.

Uz navedeno, bitno je istaknuti neka od zanimljivijih istraživanja. Enders i Sandler (1996) potvrdili su negativan utjecaj terorističkih aktivnosti na neto FDI, poput smanjenja od 13,5 % godišnje u Španjolskoj i 11,9 % godišnje u Grčkoj u razdoblju od 1975. do 1995. godine. Autori dodaju kako manje zemlje, suočene sa sustavnom prijetnjom terorizma, mogu zahvatiti ekonomski troškovi poput smanjenog ulaganja i gospodarskog usporavanja. Abadie i sur. (2006) istražili su utjecaj terorizma na FDI za dvadeset i tri zemlje Latinske Amerike u razdoblju od 1969. do 1988. godine. Autori su potvrdili značajan i negativan utjecaj terorizma na priljeve FDI-a. Temeljem dostupnih podataka o terorizmu i o FDI-u, Kang i Lee (2007) istraživali su utjecaj terorizma na FDI u razdoblju od 1980. do 2002. godine. Otkrili su da terorizam negativno utječe na priljeve FDI-a.

Busse i Hefeker (2007) analizirali su utjecaj terorizma i ostalih varijabli (BDP, otvorenost trgovine, inflacija, politički rizik, korupcija, birokracija, politička stabilnost) na FDI. Predmet istraživanja bile su osamdeset i tri zemlje u razvoju za razdoblje od 1984. do 2003. godine. Autori su zaključili da su terorizam, politička stabilnost, sukobi i korupcija jedne od važnijih odrednica priljeva FDI-a.

Abadie i Gardeazabal (2008) istraživali su utjecaj terorističkih napada (uključujući pravni i politički okvir te poslovno okruženje) na neto omjer između FDI-a i BDP-a za 110 zemalja u 2003. i 2004. godini. Autori su zaključili da terorizam utječe na raspodjelu priljeva kapitala. Štoviše, utvrđeno je da su visoke stope terorističkih napada povezane s niskom količinom FDI priljeva.

Enders, Sachsida i Sandler (2006) istražili su američki FDI u šezdeset i devet zemalja. Autori su zaključili da transnacionalni terorizam ima statistički značajan utjecaj na američki FDI u zemljama OECD-a. Međutim, utjecaj je beznačajan na zemlje nečlanice OECD-a.

Alomar i El-Sakka (2011) potvrdili su negativan značajan utjecaj terorističkih napada na priljeve FDI-a za 136 slabije razvijenih zemalja svijeta. Powers i Choi (2012) analizirali su 123 zemlje u razvoju od 1980. do 2008. godine te su otkrili da transnacionalni terorizam oslabljuje FDI.

Prema Omay i sur. (2013), intenzitet terorističkih događaja utječe na FDI promatranih zemalja. Teroristički napadi visokog intenziteta imaju veći utjecaj na priljev FDI-a u usporedbi s terorističkim napadima manjeg intenziteta.

Bandyopadhyay i sur. (2014) istraživali su utjecaj terorizma na udio FDI-a u BDP-u sedamdeset i osam zemalja u razvoju između 1984. i 2008. godine. Njihovo istraživanje razlikuje nepovoljne posljedice za FDI uslijed domaćeg terorizma od onih po-

sljedica koje nastaju uslijed transnacionalnog terorizma. Autori su na kraju zaključili da obje vrste terorizma smanjuju FDI. Ezeoha i Ugwu (2015) potvrdili su da sukobi i teroristički napadi negativno utječu na priljeve FDI-a za četrdeset i jednu afričku zemlju u razdoblju od 1997. do 2012. godine. Autori također dodaju da je institucionalni razvoj ublažio taj utjecaj.

Ali i sur. (2015) mjerili su utjecaj broja smrtnih slučajeva od terorističkih napada u Pakistanu, pored varijabli indeksa ljudskog razvoja te veličine tržišta, za razdoblje između 1989. i 2014. godine. Zavisna varijabla istraživanja bila je FDI kao udio BDP-a. Autori su primijetili kako terorizam ima kratkoročni i dugoročni negativni utjecaj na priljeve FDI-a.

Bezić, Galović i Mišević (2016) ispitivali su učinke terorizma na unutarnji FDI dvadeset i devet zemalja članica EU-a i EEA-e od 2000. do 2013. g. Njihovi rezultati ukazuju na negativan i statistički značajan utjecaj terorizma na ulazni FDI po stanovniku. Nadalje, na uzorku od trideset i šest visokorazvijenih zemalja, Galović, Bezić i Mišević (2018) analizirali su utjecaj terorizma na tijekove kapitala u razdoblju od 2000. do 2016. godine.

Ključni rezultati ukazuju na činjenicu da teroristički incidenti imaju različit, ali negativan utjecaj na tijekove kapitala razvijenih zemalja u usporedbi s utjecajima ekonomskih i institucionalnih varijabli. Određena istraživanja nisu potvrdila utjecaj terorizma na FDI. Jedno od njih je istraživanje autora Li (2006) koji razlikuje očekivani (predviđeni) i neočekivani (nepredviđeni) terorizam i zaključuje da niti jedan nema izravni utjecaj na FDI. Daude i Stein (2007) zaključili su da sukobi i terorizam nemaju najveći utjecaj na FDI. Autori navode da politička stabilnost te pravni i regulatorni okvir najviše utječu na priljeve FDI-a.

Istraživanje Younasa (2009) potvrđuje da domaći i međudržavni sukobi nisu odlučujući čimbenici priljeva FDI-a. Na uzorku od sedamdeset i osam zemalja, od 1984. do 2008. godine, Efobi i sur. (2015) potvrdili su da teroristički napadi imaju negativan utjecaj na priljeve FDI-a u zemljama s visokom korupcijom.

Prethodna empirijska istraživanja dokazala su da terorizam ima statistički značajan utjecaj na priljeve FDI-a zajedno s ostalim relevantnim varijablama poput institucionalnih i ekonomskih varijabli. Sve navedene varijable bit će ispitanе u sljedećem poglavlju knjige.

Troškovi antiterorističke sigurnosti utječu na gospodarstvo i smanjuju njegov gospodarski potencijal (Bezić, Galović i Mišević, 2016; Galović, Bezić i Mišević, 2018). Gospodarske posljedice međunarodnog terorizma razvidne su u oba slučaja. Krat-

koročno gledajući, terorizam uzrokuje materijalni gubitak i žrtve te potiče stvaranje negativne ulagačke klime. Dugoročno gledano, međunarodni terorizam vidljivo povećava troškove nacionalne sigurnosti i antiterorističke aktivnosti.

Negativni učinci posebno su vidljivi u uspješnim poslovnim sektorima poput turizma i ugostiteljstva, transporta, itd. Primjer terorističkih napada u SAD-u iz 2001. godine ukazuje na negativan utjecaj terorizma na sektore ili grane industrije (zračni promet i turizam) (Drakos, 2004; Ito i Lee, 2004) i/ili drastično povećanje potrošnje za jačanje nacionalne sigurnosti (Enders i Sandler, 2006).

Nadalje, Mihalache (2010) je analizirao utjecaj nasilja na FDI poslovnih sektora. Autor navodi da je značajan i negativan utjecaj političkog nasilja na tijekomove FDI-a u industriji rudarstva, građevinarstva, proizvodnji, prometu i infrastrukturi, ali nije u poljoprivredi, maloprodaji i financijskom sektoru. U skladu s time, pored zemlje koja je ugrožena terorizmom, troškove sigurnosti snose svi korisnici proizvoda na međunarodnom tržištu.

Terorističke aktivnosti mogu nametnuti troškove ciljanoj zemlji putem nekoliko kanala. Teroristički incidenti imaju gospodarske posljedice poput povlačenja FDI-a, uništavanja infrastrukture, preusmjerenja ulaganja u javne investicijske fondove, tj. u obveznice, ili oslabljivanje trgovine. Ako bi se FDI povukao iz zemlje u razvoju, tada bi se ona mogla suočiti sa smanjenim gospodarskim rastom. Terorizam utječe na povećanje operativnih troškova preko visokih premija osiguranja, veće potrošnje za osiguranje i većih troškova za djelatnike visokorizičnih sektora poslovanja.

4.3. Utjecaj terorizma na kvantitetu FDI-a

Ovo potpoglavlje knjige analizira utjecaj terorizma na priljev FDI-a. Riječ je o znanstvenom doprinosu kojim se naglašava važnost utjecaja terorizma na priljeve FDI-a za skupine zemalja klasificirane prema stupnju razvijenosti. Analiza uključuje objedinjene rezultate triju znanstvenih radova autora objavljenih u domaćim i međunarodnim znanstvenim časopisima (Bezić, Galović i Mišević, 2016; Galović, Bezić i Mišević, 2018; Galović, 2019). Istraživanja se odnose na ekonometrijsku analizu EU i EEA¹⁰ zemalja (ukupno dvadeset i devet zemalja, od 2000. do 2013. godine), odabranih razvijenih zemalja svijeta (trideset i šest zemalja, od 2000. do 2016. godine) i tranzicijskih zemalja (šesnaest zemalja, od 2000. do 2016. godine). Podatci su preuzeti iz referentnih i pouzdanih statističkih baza (UNCTAD, Svjetska banka - World Gover-

¹⁰ Europski gospodarski prostor (engl. European Economic Area)

nance Indicators, Global Terrorism Database, International Distasters Database i sl.).

Metodologija istraživanja temelji se primjeni sistemskog GMM procjenitelja (Generalized Method of Moments) u dva koraka dinamičke panel analize. Upravo dinamički panel, tj. GMM procjenitelj, predstavlja najprikladniji okvir za procjene u kontekstu navedene problematike (Arellano i Bond, 1991; Arellano i Bover, 1995; Blundell i Bond, 1998). Štoviše, dinamički panel predstavlja učestalo korištenu metodu grupe GMM procjenitelja. Posebnost metode ogleđa se u nepristranim i konzistentnim procjenama parametara putem instrumenata.

Jednadžba dinamičkog modela s jednom, vremenski pomaknutom (lagiranom), varijablom glasi:

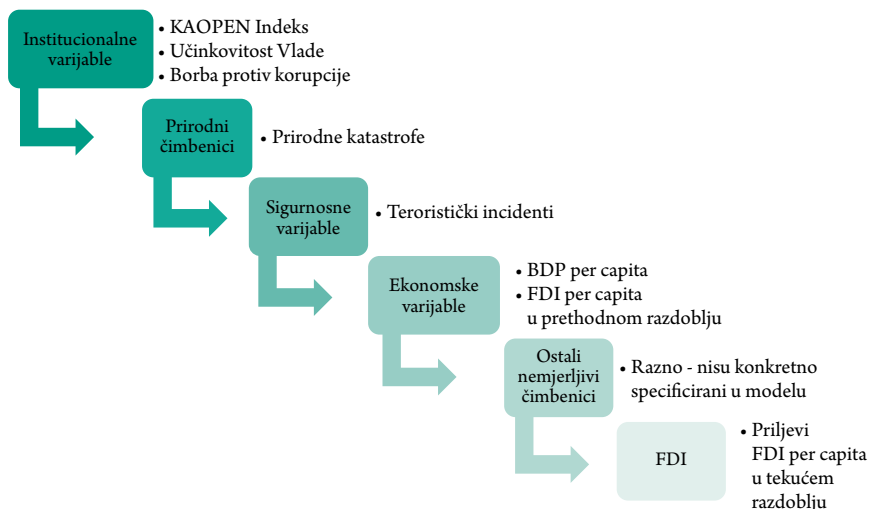
$$y_{it} = \beta y_{it-1} + u_i + v_{it}, |\beta| < 1 \quad (1)$$

gdje je y_{it} vrijednost zavisne varijable i u razdoblju t ; y_{it-1} je zavisna varijabla i s pomakom (lagom) za jedno razdoblje; u_i čini pojedinačne vremenski nepromjenjive učinke, a v_{it} je slučajna pogreška. Pojedinačni učinci tretiraju se kao stohastički, a daljnja pretpostavka, ključna za konzistentnost modela, ogleđa se u činjenici da su pogreške v_{it} serijski nekorelirane. Pojedinačni i vremenski nepromjenjivi učinci početno su povezani s prethodnim utjecajem zavisne varijable modela što ukazuje na problem endogenosti.

Istraživanje se temelji na hipotezi u kojoj teroristički incidenti imaju negativan utjecaj na stanje FDI priljeva ispitanih kategorija zemalja. Očekivani rezultati znanstvenih istraživanja dokazuju kako terorističke aktivnosti negativno djeluju na stanje FDI priljeva skupina zemalja svjetskog gospodarstva. Ono što je dodirna točka svih istraživanja jest uključivanje utjecaja institucionalnih, ekonomskih, prirodnih i terorističkih dimenzija na stanje FDI priljeva. Štoviše, modeli realiziranih istraživanja utjecaja FDI-a i ostalih varijabli sagledani su u Shemi 10.

U svim radovima prisutne su varijable poput sigurnosne varijable terorizma u velikoj mjeri promatrane kroz prizmu terorističkih incidenata, ekonomske varijable poput FDI-a iz prethodnih razdoblja i BDP-a po glavi stanovnika, kao i institucionalne varijable (KAOPEN indeks¹¹ i druge institucionalne varijable poput učinkovitosti vlade i borbe protiv korupcije) te prirodnih katastrofa.

¹¹ KAOPEN indeks prepoznat je kao The Chinn-Ito index (KAOPEN). Mjeri stupanj otvorenosti kapitalnog računa platne bilance zemlje. Prvi put je predstavljen u časopisu *Journal of Development Economics* (2006). KAOPEN uključuje binarne dummy varijable koje prikazuju restrikcije prekograničnih financijskih transakcija iz godišnjih izvješća IMF-a (AREAER).

Shema 10: Varijable utjecaja na priljev FDI-a skupine zemalja

Izvor: obrada autora

U nastavku se ispituje značaj utjecaja terorizma na stanje FDI priljeva po glavi stanovnika (per capita). Tabelarni prikaz zasebno prikazuje stanje FDI priljeva za EU i EEA zemlje (1), odabrane razvijene zemlje (2) i tranzicijske zemlje svijeta (3).

Pored terorizma (teroristički incidenti), ispituje se i utjecaj prirodnih katastrofa, BDP-a po stanovniku, učinkovitosti vlade i borbe protiv korupcije, KAOPEN indeksa te FDI-a iz prethodnog razdoblja na FDI priljeve po stanovniku. Prethodno navedene varijable podvrgnute su ekonometrijskom ispitivanju kako bi se potvrdila glavna hipoteza istraživanja. Na temelju tri odvojena modela (1, 2 i 3), testirane su relevantne varijable modela. Ekonometrijski modeli kreirani su na način b:

$$(1) \quad FDIpc_{it} = \beta_0 + \beta_1 FDIpc(-1)_{i(t-1)} - \beta_2 INCIDENTS_{it} - \beta_3 DISASTERS_{it} + \beta_4 GDPpc_{it} + \beta_5 ka_open_{it} + \sum_{t=2002}^{2013} godina_t + u_{it} + v_{it}$$

$$(2) \quad LNFDIPCinwardstock_{it} = \beta_0 + \beta_1 LNFDIPCinw(-1)_{i(t-1)} - \beta_2 INCIDENTS_{it} - \beta_3 DISASTERS_{it} + \beta_4 LNGDPPc_{it} + \beta_5 Kaopen_{it} + \sum_{t=2002}^{2016} year_t + u_{it} + v_{it}$$

$$(3) \quad LNFDIPCinwardstock_{it} = \beta_0 + \beta_1 LNFDIPCinw(-1)_{i(t-1)} - \beta_2 Incidents_{it} - \beta_3 Disasters_{it} + \beta_4 GDPpc_{it} + \beta_5 GovernmentEffen_{it} + \beta_6 ControllofCorru_{it} + \sum_{t=2002}^{2016} year_t + u_{it} + v_{it}$$

Dokazivanje navedenih modela može dati odgovor na pitanje značaja utjecaja terorizma na FDI priljeve odabranih skupina zemalja.

Jednadžba (1) uključuje dvadeset i devet zemlja članica EU-a i EEA-a, među kojima su Austrija, Bugarska, Cipar, Hrvatska, Češka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Njemačka, Grčka, Mađarska, Irska, Italija, Latvija, Litva, Malta, Nizozemska, Poljska, Portugal, Rumunjska, Slovačka, Slovenija, Španjolska, Švedska, Ujedinjeno Kraljevstvo (bivša zemlja članica EU-a), Švicarska, Norveška i Island. Promatrano je razdoblje od 2000. do 2013. godine. Riječ je o visokorazvijenim zemljama koje su klasificirane prema vrlo visokom riziku, visokom riziku, srednjem riziku, niskom riziku, beznačajnom riziku ili nikakvom riziku od terorističkih napada. Varijable Modela (1) nisu logaritmirane i uključuju zavisnu varijablu $FDIpc$ (FDI priljevi po glavi stanovnika) te nezavisne varijable $FDIpc - 1$ (FDI priljevi po glavi stanovnika iz prethodnog razdoblja), $DISASTERS$ (prirodne katastrofe), $INCIDENTS$ (broj terorističkih incidenata), $GDPpc$ (BDP po glavi stanovnika) i ka_open (indeks stupnja otvorenosti kapitalnog računa). Sve varijable imaju očekivani predznak.

Jednadžba (2) obuhvaća trideset i šest razvijenih zemalja svijeta poput sjevernoameričkih zemalja (SAD i Kanada), razvijenih azijskih i zemalja Pacifika (Australija, Japan i Novi Zeland), zemalja EU-a (Austrija, Belgija, Bugarska, Cipar, Hrvatska, Češka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Njemačka, Grčka, Mađarska, Irska, Italija, Latvija, Luksemburg, Litva, Malta, Nizozemska, Poljska, Portugal, Rumunjska, Slovačka, Slovenija, Španjolska, Švedska, Ujedinjeno Kraljevstvo (bivša zemlja članica EU-e), Švicarska, Norveška i Island). Razdoblje, na koje se istraživanje odnosi, je od 2000. do 2016. godine. U Modelu (2) koristi se prirodni logaritam zavisne varijable $LNFIDIPCinwardstock$ (stanje priljeva FDI-a po stanovniku), prirodni logaritam nezavisne varijable $LNFIDIPCinw (-1)$ (stanje priljeva FDI-a po stanovniku iz prethodnog razdoblja), $INCIDENTS$ (teroristički incidenti), $DISASTERS$ (prirodne katastrofe, prirodni logaritam $LNGDPpc$ (BDP po glavi stanovnika) i (indeks stupnja otvorenosti kapitalnog računa). Varijable modela imaju očekivani predznak.

Jednadžba (3) odnosi se na šesnaest tranzicijskih zemalja među kojima su Albanija, Armenija, Azerbajdžan, Bjelorusija, Bosna i Hercegovina, Gruzija, Kazahkstan, Kirgistan, Crna Gora, Sjeverna Makedonija, Moldavija, Rusija, Srbija, Tadžikistan, Turkmenistan i Ukrajina. Referentno razdoblje je od 2000. do 2016. godine. Sljedeće varijable Modela (3) su nezavisne varijable među kojima su prirodni logaritami stanja priljeva FDI-a po stanovniku iz prethodne godine ($LNFIDIPCinw(-1)$), broj terorističkih incidenata ($Incidents$), BDP po glavi stanovnika ($BDPpc$), institucionalne varijable - učinkovitost vlade ($GovernmentEffe\sim$), borba protiv korupcije

Tablica 8: Utjecaj terorizma na FDI priljeve odabranih skupina zemalja

Model (1) Zemlje EU-a i EEA-a Zavisna varijabla		Model (2) Visokorazvijene zemlje svijeta (uključujući zemlje EU-e i EEA-a) Zavisna varijabla		Model (3) Tranzicijske zemlje svijeta Zavisna varijabla	
Nezavisne varijable	Vrijednost	Nezavisne varijable	Vrijednost	Nezavisne varijable	Vrijednost
Vremenski pomaknuta zavisna varijabla <i>FDIpc(-1)</i>	0,504353***	Vremenski pomaknuta zavisna varijabla <i>LNFDIP_{Cinw}(-1)</i>	0,723686***	Vremenski pomaknuta zavisna varijabla <i>LNFDIP_{Cinw}(-1)</i>	0,126564**
INCIDENTS	-5,76717***	INCIDENTS	-0,00152372***	Incidents	-0,000409223*
PRIRODNE KATASTROFE	-7,68247	PRIRODNE KATASTROFE	-0,0134141***	Prirodne katastrofe	-0,121478***
BDPpc	0,0161146***	LNBDPpc	0,243016***	BDPpc	0,000270567***
ka_open	576,131***	Kaopen	0,00755836	GovernmentEffe~	0,408798*
Konstanta	-384,246***	Konstanta	0,199837**	ControlofCorru~	0,539711**
Dijagnostika modela	Vrijednost	Dijagnostika modela	Vrijednost	Konstanta	5,70387***
Broj opažanja	377	Broj opažanja	518	Dijagnostika modela	Vrijednost
Broj instrumenta	95	Broj instrumenata	124	Broj opažanja	209
Wald test	1,63313e+006	Wald test	16891,5	Broj instrumenata	133
Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000	Wald test	1126,46
Sargantest	25,2068	Sargantest	34,6841	Prob>chi2	0,000

Model (1) Zemlje EU-a i EEA-a Zavisna varijabla		Model (2) Visokorazvijene zemlje svijeta (uključujući zemlje EU-e i EEA-a) Zavisna varijabla		Model (3) Tranzicijske zemlje svijeta Zavisna varijabla	
Prob>chi2	1,0000	Prob>chi2	1,0000	Sargantest	14,6879
Arellano-Bond test for AR(1) u prvim diferencijama	-2,16719	Arellano-Bond test for AR(1) u prvim diferencijama	2,90837	Prob>chi2	1,0000
Prob>chi2	0,0302	Prob>chi2	0,0036	Arellano-Bond test u prvim diferencijama AR(1)	-2,80525
Arellano-Bond test for AR(2) u prvim diferencijama	-0,9103	Arellano-Bond test for AR(2) u prvim diferencijama	-1,29508	Prob>chi2	0,0050
Prob>chi2	0,3627	Prob>chi2	0,1953	Arellano-Bond test u prvim diferencijama AR(2)	0,14461
				Prob>chi2	0,8850

Izvor: prilagođeno (prema Bezić i sur., 2016; Galović i sur., 2018; Galović, 2019)

(*Control of Corru~*) te prirodne katastrofe (Prirodne katastrofe), dok *LNFDIPCinw* (-1) označava stanje FDI priljeva po stanovniku u prethodnoj godini. Navedene varijable modela karakterizira očekivani predznak.

U svim jednadžbama varijabla *u* označava pojedinačne vremenski nepromjenjive učinke, dok je *v* slučajna pogreška modela. U nastavku slijedi Tablica 8 koja prikazuje utjecaj terorizma i ostalih čimbenika na priljev FDI-a za odabrane skupine zemalja (Model 1., Model 2. i Model 3.). P-vrijednosti u zagradama i oznakama *** označavaju razinu do 1 % signifikantnosti. P-vrijednosti u zagradama i oznakama ** i * označavaju razinu do 2 % odnosno 10 % signifikantnosti. Jednadžbe (2) i (3) mjere stanje FDI-a koje općenito predstavlja akumuliranu vrijednost koja se drži na kraju referentnog razdoblja (obično godinu ili kvartal).

Dijagnostika ekonometrijskih modela je ispravna, a u nastavku slijedi interpretacija rezultata Modela (1), Modela (2) i Modela (3).

Zaključci Modela (1) impliciraju na pozitivan i vrlo značajan koeficijent vremenski pomaknute (lagirane) zavisne varijable *FDIpc*(-1) što podržava tezu da su trenutne vrijednosti pozitivno povezane s prethodnim realizacijama. Magnituda koeficijenta otkriva kako rast vrijednosti priljeva FDI-a po stanovniku iz prethodnog razdoblja za 1 % rezultira povećanjem od 0,5 % u tekućem razdoblju uz konstantnost ostalih varijabli Modela (1). Priljev FDI-a po stanovniku zemalja EU-a i EEA-a smanjit će se za 5,76 % ako se varijabla broj incidenata poveća za 1 %, uz uvjet *ceteris paribus*. Vrijednost priljeva FDI-a po stanovniku rezultira povećanjem od 0,01 % ako se BDP po stanovniku poveća za 1 % pod uvjetom konstantnosti ostalih varijabli modela. Priljev FDI-a po stanovniku povećava se za 576,1 % ako se varijabla *ka_open* poveća za 1 %, pod uvjetom konstantnosti ostalih varijabli modela. Varijabla *PRIRODNE KATASTROFE* ima očekivani predznak, ali je njen utjecaj nije statistički značajan. Rezultati ukazuju na pozitivan i statistički značajan utjecaj terorizma na priljeve FDI-a po glavi stanovnika zemalja EU-a i EEA-a. Utjecaj prirodnih katastrofa na priljeve FDI-a po stanovniku relativno je slab i beznačajan. Zabilježen je statistički značajan utjecaj BDP-a po stanovniku na priljeve FDI-a po stanovniku zemalja EU-a i EEA-a. Potvrđen je i značajan utjecaj *KAOPEN* indeksa na priljeve FDI-a po stanovniku. Prema njemu je FDI je proces koji se sustavno razvija kroz određeno vrijeme. Ne treba ignorirati činjenicu da FDI može biti rezultat FDI-a iz prethodnih razdoblja. Očito je da FDI ne daje kratkoročne opipljive rezultate. Statistička signifikantnost lagirane varijable implicira kako FDI iz prethodnog razdoblja ukazuje na povoljnu ulagačku klimu zemlje i dodatno privlači ostala poduzeća i pripadajući FDI.

Model (2) također implicira pozitivan i visoko značajan koeficijent vremenski pomaknutih (lagiranih) zavisnih varijabli što podupire tezu da su tekuće vrijednosti pozitivno korelirane s prethodnim realizacijama. Veličina koeficijenta pokazuje kako rast stanja priljeva FDI-a po stanovniku iz prethodnog razdoblja za 1 % rezultira rastom varijable od 0,72 % u tekućem razdoblju ($LNF\text{DIP}Cinwardstock_{it}$) uz konstantnost ostalih varijabli modela. Stanje priljeva FDI-a po stanovniku visokorazvijenih zemalja svijeta smanjit će se za 0,0001 % ako se broj incidenata poveća za 1 %, pod uvjetom *ceteris paribus*. Varijabla stanja priljeva FDI-a po stanovniku rezultira povećanjem od 0,24 % ako se BDP po stanovniku poveća za 1 % uz uvjet konstantnosti ostalih varijabli Modela (2). Varijabla *Kaopen* ima očekivani predznak, ali nema statističku signifikantnost. Varijabla *PRIRODNE KATASTROFE* ima statistički značajan utjecaj na zavisnu varijablu stanja priljeva FDI-a visokorazvijenih zemalja svijeta. Stanje priljeva FDI-a po stanovniku smanjit će se za 0,01 % ako se broj incidenata poveća za 1 %, uz uvjet *ceteris paribus*.

U Modelu (3) vidljiv je pozitivan i signifikantan koeficijent vremenski pomaknute (lagirane) zavisne varijable što potvrđuje tezu da su trenutne vrijednosti pozitivno povezane s prijašnjim realizacijama. Štoviše, magnituda koeficijenta govori da 1 % povećanja vrijednosti koeficijenta varijable prethodnog razdoblja $LNF\text{DIP}Cinw(-1)$ rezultira rastom varijable $LNF\text{DIP}Cinwardstock$ od 0,12 % u tekućem razdoblju uz uvjet nepromjenjivosti ostalih varijabli modela. Zavisna varijabla $LNF\text{DIP}Cinwardstock$ bit će manja za 0,0004 % ako se broj incidenata (Incidents) poveća za 1 %, uz uvjet *ceteris paribus*. Imajući na umu uvjet nepromjenjivosti ostalih varijabli modela, može se zaključiti kako rast varijable prirodnih katastrofa (Prirodne katastrofe) od 1 % rezultira smanjenjem zavisne varijable $LNF\text{DIP}Cinwardstock$ od 0,12 %. Ako se BDP po glavi stanovnika poveća za 1 %, koeficijent stanja priljeva FDI-a po glavi stanovnika tranzicijskih zemalja svijeta imat će povećanje za 0,0002 % uz uvjet da se ostale varijable drže nepromijenjenima. Varijabla $LNF\text{DIP}Cinwardstock$ povećat će se za 1 % ako se učinkovitost vlade tranzicijskih zemalja svijeta poveća za 0,40 % uz uvjet nepromjenjivosti ostalih varijabli modela. Koeficijent stanja priljeva FDI-a po glavi stanovnika povećat će se za 1 % ako borba protiv korupcije ojača za 0,40 %, uvažavajući pritom uvjet *ceteris paribus*. Kontrola korupcije i učinkovitost vlade tranzicijskih zemalja svijeta čine varijable s iskazanim utjecajem na FDI u okviru Modela (3). Magnituda koeficijenta govori kako 1 % povećanja vrijednosti koeficijenta varijable $ControlofCorru$ ~ stimulira rast od 0,53 % (uz uvjet konstantnosti ostalih varijabli), dok magnituda koeficijenta pokazuje kako 1 % povećanje vrijednosti koeficijenta varijable $GovernmentEffe$ ~ rezultira rastom od 0,40 % uz uvjet nepro-

mjenjivosti ostalih varijabli. U Modelu (3) razvidan je pozitivan utjecaj nezavisnih na zavisnu varijablu, a zabilježen je u okviru svih varijabli, osim u slučaju varijable terorističkih incidenata (*Incidents*) i prirodnih katastrofa (*Prirodne katastrofe*).

Usporedbom Modela (1), (2) i (3), može se zaključiti kako terorizam (putem incidenata) ima negativan utjecaj na priljeve FDI-a zemlje neovisno o stupnju gospodarske razvijenosti. Zanimljivo je istaknuti kako je negativan utjecaj terorističkih incidenata na priljev FDI-a posebno istaknut u zemljama EU-a i EEA-e. S druge strane, najmanji negativni utjecaj terorizma na FDI zabilježen je u primjeru tranzicijskih zemalja. Bitno je napomenuti kako terorizam ne predstavlja glavni čimbenik utjecaja. Ekonomski i institucionalni čimbenici pokazali su puno jači utjecaj na priljeve FDI-a u ispitanim skupinama zemalja. Međutim, u rezultatima Modela (1), (2) i (3) utjecaj terorističkih incidenata je postojeći i statistički signifikantan. Ulaganjem u nacionalnu sigurnost i antiterorističke aktivnosti, zemlje neutraliziraju mogućnost nastanka terorističkih napada i posljedično mogu pozitivno utjecati na priljev FDI-a.

*“Pročitat ću tisuće knjiga i oboružat ću se znanjem.
Olovke i knjige su oružje koje pobjeđuju terorizam.”*

— Malala Yousafzai

5. Zaključak

Vezano uz temu kibernetičkog terorizma, temeljem svega napisanog u pripadajućem poglavlju, može se zaključiti da je on itekako aktualna sigurnosna prijetnja. To je zaključeno temeljem detaljnog raščlanjivanja dijelova poslovnih informacijskih sustava koje kibernetički terorizam može tretirati kao preduvjete za postizanje svojih ciljeva što je i danas uvelike olakšano konstantnim povećanjem broja njegovih tzv. meta (primjerice, broja pametnih telefona). No, tek sagledavanjem koliko je složena tematika kibernetičkog terorizma i što sve on suštinski podrazumijeva, posljedično je izveden zaključak da je isti uputno, prvenstveno na razni država, početi kazneno procesuirati i također potencijalno eliminirati drugim načinima. Na temelju proučavanja odrednica kibernetičkog terorizma, koje je napravljeno sustavno i kroz određeni vremenski tijek, može se zaključiti da materija vezana uz ovu tematiku itekako postaje sve ozbiljnija i sofisticiranija. Kibernetički terorizam posjeduje više elementa na koje treba obraćati pažnju pri djelovanju u pojedinim smjerovima koji mogu omogućiti da se kao sigurnosna prijetnja umanjuje i/ili neutralizira. Potrebno je stoga cjelovito razmatrati ovu tematiku te pri njoj razradi raditi jasnu razliku između terorističkih kaznenih djela vezanih uz kibernetički terorizam i kriminalnih kaznenih djela. Napadi kibernetičkog terorizma su zapravo podskupina kibernetičkih napada. No, budući da za te kibernetičke terorističke napade još uvijek ne postoji usporediva statistika po državama, kvalitetni zaključci su ipak mogli biti izvedeni na temelju prvih, po magnitudi manje nasilnih, kibernetičkih napada, tj. napada kibernetičkog ratovanja. Oni su itekako opasni, kako za države tako i za njihove građane, kako u sigurnosnom, tako i u tehnološkom smislu. Njima je zahvaćen velik broj država na svjetskoj razini (od kojih neke primjetno prednjače), a bilo ih je gotovo 500 u jedanaest razmatranih godina. Ovakav napad je čak svojedobno zabilježen i u Republici Hrvatskoj u bankarskom sektoru, no njegove je posljedice bilo moguće relativno lako i brzo sanirati.

U knjizi su razmatrana i inozemna ulaganja koja se sastoje od FDI-a, portfolio inozemnih ulaganja i ostalih vrsta ulaganja. Glavna razlika između FDI-a i portfolio ulaganja nalazi se u udjelu u vlasničkoj strukturi poduzeća. Ulaganja ispod 10 % vlasničke strukture obilježje je portfolio inozemnih ulaganja, a udio od 10 %, odnosno iznad 10 % vlasničke strukture poduzeća, pripada domeni FDI-a. FDI je vrlo često tumačen kao jedan od važnijih izvora gospodarskog rasta. Zemlje nositeljice FDI-a najčešće su visokorazvijene zemlje, a zemlje u razvoju i tranzicijske zemlje uglavnom su primateljice FDI-a.

FDI pruža višestruke koristi poput povećanja zaposlenosti i smanjenja nezaposlenosti, rasta prihoda zaposlenog stanovništva, transfera znanja i tehnologije, rasta izvozne aktivnosti, stabilnog deviznog tečaja, stvaranja konkurentnog okruženja na tržištu i povećanog priljeva kapitala. Postoje i ograničenja koja obeshrabruju FDI među kojima su nestabilno političko okruženje, fluktuacija deviznog tečaja zemlje, rast troškova, ekonomska neodrživost, izvlaštenja i dr. Izguravanje manje konkurentnih domaćih poduzeća i seljenje profita u zemlju nositeljicu predstavlja moguće izazove za zemlje primateljice FDI-a.

U literaturi se nerijetko spominju dvije osnovne vrste FDI-a: horizontalni i vertikalni FDI. Horizontalni FDI podrazumijeva širenje domaćih poslovnih aktivnosti poduzeća na istu vrstu poslovnih aktivnosti u inozemstvu. Vertikalni FDI čini širenje domaćih poslovnih aktivnosti poduzeća na drugu vrstu poslovnih aktivnosti u inozemstvu koja je povezana s glavnom poslovnom aktivnošću poduzeća.

Teorijski aspekti FDI-a bili su također razmotreni putem teorija monopolističkih prednosti, transakcijskih troškova, teorija internalizacije, OLI paradigme, teorije životnog ciklusa proizvoda, kao i teorije kapitala i znanja.

FDI se također može klasificirati na tzv. brownfield i greenfield FDI. Greenfield FDI stvara dodanu vrijednost za gospodarstvo putem otvaranja novih tvornica, zapošljavanja i proširivanja postojećih proizvodnih kapaciteta. S druge strane, brownfield FDI transformira postojeće i već izgrađene proizvodne kapacitete. Općenito govoreći, u modernim je vremenima brownfield FDI češće zastupljen od greenfielda. Preuzimanja i spajanja (M&A) predstavljaju najpopularnije oblike brownfield FDI-a. Ona su itekako zastupljena svugdje u svijetu, a posebice u razvijenim zemljama.

Zbog svoje višedimenzionalne pozadine i jedinstvenih karakteristika zemlje primateljice, objektivno je zaključiti kako ne postoji optimalna politika privlačenja FDI-a. Međutim, vladine politike mogu predstavljati dobar temelj za uspješnu realizaciju FDI-a (smanjenje troškova uspostavljanja proizvodnih pogona i ostalih administrativnih i operativnih troškova te deregulacija i liberalizacija ulaganja). Ne treba zaboraviti na diverzifikaciju tržišta, porezne politike, konkurentne troškove radne snage, preferencijske carinske stope te različite olakšice i subvencije.

U posljednjem potpoglavlju poglavlja o FDI-u, razmatrana je njegova posebna izvedenica koja je poznata pod nazivom tehnološki FDI (TFDI). Očekivano, zaključci vezani uz TFDI primarno su ekonomske prirode i/ili poslovne prirode. Pritom se mogu podijeliti u tri skupine koje su raspoređene u tri potpoglavlja. Vezano uz prvu skupinu zaključaka, može se reći da pozitivan utjecaj na TFDI nekog poduzeća ima

intenzivnije istraživanje i razvoj unutar tog poduzeća. Kada određeno poduzeće traži vanjske, odnosno inozemne, izvore za svoje tehnološke inpute, također govorimo o TFDI-u.

Zaključuje se da bi temelj politika vezanih uz TFDI trebalo biti razumijevanje mehanizama koji stimuliraju njegovo pokretanje što bi trebali znati i promovirati kreatori politika. Unutar druge skupine zaključaka moguće je primijetiti da je među najvažnijim primateljima TFDI-a multinacionalnih poduzeća iz država u razvoju svojedobno bila pretežito Europa. Točnije, to su bila njena postojeća specijalizirana tehnološka čvorišta u državama s viskom dohodcima pri čemu je postojala tendencija koncentriranja u geografskim regijama i aglomeracijama u kojima se bilježilo omasovljavanje broja poduzeća povezanih s istim industrijama. U ovim je slučajevima TFDI navedenih kompanija bio usmjeren na stjecanje tehnoloških sposobnosti koje su posjedovale države domaćini. Pritom se, u pravilu, trebala oformiti mreža kupaca i dobavljača koja je ohrabivala aktivnosti vezane uz istraživanje i razvoj unutar država domaćina. Treća skupina zaključaka odnosi se na TFDI unutar globalnog juga gdje trenutno živi 51,69 % ukupnog broja svjetskog stanovništva. Pritom TFDI ima važnu prednost pred konvencionalnim FDI-om s obzirom da omogućuje relativno manji jaz u stupnju razvoja tehnologija koji zatim olakšava državi domaćinu asimilaciju tehnologije pa su stoga uvedeni noviteti na višem stupnju. Također se zaključuje da je TFDI moguće povezati sa značajno većim rastom produktivnosti u nekoj domaćoj regiji (kada se ona uspoređi s produktivnošću koja bi se postigla premještanjem proizvodnje u druge države u razvoju). S druge se strane zaključuje da multinacionalna poduzeća iz država u razvoju rabe svoj TFDI u inozemstvu kako bi stekla znanja i sustigla tamošnja poduzeća. No, na TFDI između država globalnog juga otpada svega 10 % TFDI-a na svjetskoj razini pri čemu je također moguće primijetiti i geografske uzorke, prvenstveno na razini regija globalnog juga, ali i na razini poduzeća iz spomenutih regija. Ujedno se, kao idealna strategija vezana uz TFDI, navodi ona po kojoj svi mogu pobijediti (engl. win-win), referirajući se na odnose gospodarstva domaćih država i država domaćina. Tako je na pojedinim slučajevima moguće zaključiti kako, unutar neke države domaćina, TFDI može imati unaprjeđenje vještina ljudi koji sudjeluju u istraživanju i razvoju proizvoda kao pozitivnu posljedicu. Ujedno se, na temelju brojčanih podataka, može zaključiti da je TFDI općenito počeo rasti na području globalnog juga u razmatranom vremenskom periodu.

Nadalje, stabilnost određenog gospodarstva neupitno privlači inozemna poduzeća koja usmjeravaju FDI. Kada se govori o stabilnosti zemlje primateljice FDI-a, ona se može odnositi na sigurnosnu, ekonomsku, političku/institucionalnu, monetarnu,

fiskalnu, pravnu i sl. Sigurnosne prijetnje, poput terorizma i kibernetičkog terorizma, mogu imati ozbiljne implikacije na odluku inozemnih ulagača.

Terorizam nije samo prijetnja inozemnim ulagačima, već je i velika prijetnja stabilnosti globalnog gospodarstva, stoga mora biti sagledan kao ozbiljni međunarodni izazov. Učinkovita međunarodna suradnja od vitalnog je značaja za uspostavljanje nacionalne i međunarodne sigurnosti. Značajan broj terorističkih organizacija dolazi iz represivnih zemalja sa skromnim stupnjem demokracije. Ideologija, koja stoji iza njihove pobune, usko je povezana s represivnom vladinom politikom ograničenih sloboda i neravnopravnog tretmana ljudi od strane države. Naravno, postoje i terorističke organizacije iz demokratskih zemalja s obzirom da one imaju slobodu i znaju biti uključene u vlast (npr. IRA).

Otvorene granice zemalja stvaraju preduvjete za jednostavniji tijek FDI-a. Viša razina FDI-a implicira odgovarajuću političku stabilnost zemlje. Velika koncentracija inozemnih ulagača potvrđuje gospodarsku zrelost zemlje i visoku uključenost u trgovinske tijekove. S druge strane, otvorene granice omogućuju veću mobilnost teroristima i bavljenje terorističkim aktivnostima.

Inozemni ulagači uobičajeno podrazumijevaju dugoročan odnos sa zemljom primateljicom FDI-a stoga se povjerenje ulagača temelji na perspektivi lokalnog gospodarstva. Veći troškovi sigurnosti, osiguranja, prijevoza i proizvodnje, koji proizlaze iz sigurnosnih prijetnji poput terorizma, umanjuju povjerenje ulagača i preusmjeravaju ih na manje rizične zemlje primateljice FDI-a.

Od 1968. godine, terorizam je postao svakodnevni izazov za velik broj zemalja svijeta. Terorizam ima razarajući utjecaj na gospodarstvo zemlje i uglavnom rezultira dugim vremenskim oporavkom. Učinak terorizma nije samo privremen, već je i dugoročan. Terorizam stvara neprimjereno okruženje za inozemne ulagače koji povlače ulaganja. Kad inozemni ulagači odluče povući svoja ulaganja (djelomično ili u potpunosti), posljedice za gospodarstvo mogu biti ozbiljne. Inozemni ulagači imaju tendenciju ulagati u poduzeća koja posluju u okruženju bez sigurnosnih prijetnji.

Terorizam djeluje na rast, razvoj i financijsku sliku poduzeća u koje se ulaže. Sigurnosne prijetnje poput terorizma povećavaju sigurnosne troškove poduzeća, smanjujući pritom razinu povrata vlastitih ulaganja. Nedvojbeno je da inozemni ulagači zaobilaze zemlje koje su suočene sa sustavnim sigurnosnim prijetnjama. Vlade tih zemalja ne bi trebale očekivati velike priljeve FDI-a sve dok sigurnosna situacija nije pod kontrolom. Jedna od strategija mogla bi se ogledati u uspostavljanju privlačnijeg poslovnog okruženja za osnivanje poduzeća, dopuštajući im otvaranje novih

radnih mjesta i širenje proizvodnje. Iako civili, civilna imovina, državni dužnosnici i državni objekti načelno predstavljaju prioritetne ciljeve terorista u recentnom razdoblju, poduzeća se u konačnici suočavaju s cijenom nesigurnosti. Profitabilno poslovanje postojećih poduzeća može poboljšati lokalnu gospodarsku situaciju i usporedno obeshrabruti teroriste povećavajući oportunitetne troškove terorizma. Neki od mehanizama za jačanje lokalnog gospodarstva mogu biti i poticanje doznaka migrantima, smanjenje troškova doznaka ili omogućavanje njihove produktivnije upotrebe.

Vlade država bi trebale kreirati dobar imidž zemlje za privlačenje FDI-a. Štoviše, trebale bi osigurati lepezu mogućnosti inozemnim ulagačima koja uključuje sigurnost, stabilnost, visoku stopu povrata na ulaganja te naknade za visokorizične projekte. S obzirom da terorizam utječe na povećanje državnih rashoda, vlada treba uložiti više napora za unaprjeđenje zakonodavstva u zemlji domaćinu. Drugim riječima, za poticanje inozemnih ulagača, presudna je kontinuirana primjena antiterorističkih mjera, dok institucionalni i politički okviri moraju biti sustavno stimulirani.

Priljev FDI-a u zemlji domaćinu nije samo pod utjecajem institucionalnih i sigurnosnih čimbenika. Osim terorističkih incidenata, na priljev FDI-a također utječu i ekonomski čimbenici, prirodne katastrofe te stupanj gospodarskog razvoja i FDI priljevi iz prethodnih razdoblja razvijenih ili tranzicijskih zemalja. Načelno govoreći, negativni prirodni utjecaji također utječu na smanjenje priljeva FDI-a u visokorazvijenim i tranzicijskim zemljama.

LITERATURA

- [1] Abadie, A. i Gardeazabal, J. (2008) Terrorism and the World Economy. *European Economic Review*, 52 (1), str. 1-27. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2007.08.005>
- [2] Adeniyi Marcus, O. i Moruff Sanjo, O. (2014) Effects of Terrorism on the International Business in Nigeria. *International Journal of Humanities and Social Science*. Vol. 4, 7 (1). Dostupno na: http://www.ijhssnet.com/view.php?u=http://www.ijhssnet.com/journals/Vol_4_No_7_1_May_2014/30.pdf
- [3] Adina, F. (2003) *Terrorism: Concepts, Causes, and Conflict Resolution*. Fairfax: U.S. Defense Threat Reduction Agency.
- [4] Agrawal, S. (2011) *The Impact of Terrorism on Foreign Direct Investment: Which Sectors Are More Vulnerable?*. CMC Senior Theses, 124. Dostupno na: https://scholarship.claremont.edu/cmc_theses/124
- [5] Alavosius, M. P. i dr. (2003) The Impact of Terrorism on the US Economy and Business. *Journal of Organizational Behavior Management*, 22(4), str. 3-26. Dostupno na: https://doi.org/10.1300/J075v22n04_02
- [6] Alfred, S. i Linz, J. (1998) *Demokratska tranzicija i konsolidacija. Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Beograd: Filip Višnjić
- [7] Ali, F. i Fiess, N. (2010) Do Institutions Matter for Foreign Direct Investment? *Open Economies Review*, 21 (2), str. 201-219. Dostupno na: 10.1007/s11079-010-9170-4
- [8] Ali, S., Waqas, H. i Asghar, M. (2015) The Effect of Terrorism on Foreign Direct Investment in Pakistan. *Journal of Applied Environmental and Biological Sciences*, 5 (5), str. 312-320.
- [9] Alomar, M. i El-Sakka, M. (2011) The Impact of Terrorism on the FDI Inflows to Less Developed Countries: A Panel Study. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, (28), str. 116-125.
- [10] Althnayan, A. (2012), *Tourism and Terrorism: a Crisis Management Perspective: an Investigation of Stakeholders' Engagement in the Context of Egyptian Holiday Destinations*. Doktorska disertacija. Business School, The University of Hull.
- [11] Alvandi, K., Chaminade, C. i Lv, P. (2014) Commonalities and Differences Between Production-related Foreign Direct Investment and Technology-related Foreign Direct Investment in Developed and Emerging Economies. *Innovation and Development*, 4 (2), str. 293-311. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1080/2157930X.2014.923615>
- [12] Amighini, A. A. i Franco, C. (2013) A Sector Perspective on Chinese Outward FDI: The Automotive Case. *China Economic Review*, (27), str. 148-161. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1016/j.chieco.2013.09.002>

- [13] Andrijević, B. (1997) Terorizam kao globalni problem svih turističkih razvijenih područja / Terrorism as a global problem of all regions with developed tourism. *Acta Turistica*, 9 (2), str. 109-135. Dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/23233146>
- [14] Antal-Mokos, Z. (1998) *Privatisation, Politics, and Economic Performance in Hungary*. Cambridge University Press. Cambridge
- [15] Anwar, A. I. i Mughal, M. Y. (2013) Foreign Financial Flows and Terrorism In Developing Countries, CATT WP No. 1, UFR Droit, Economie et Gestion.
- [16] Ardiyanto, F. (2012) Foreign Direct Investment and Corruption. Doktorska disertacija. Department of Economics, Colorado State University, Fort Collins, Colorado.
- [17] Arellano, M. i Bond, S. (1991) Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations. *The Review of Economic Studies*, 58 (2), str. 277-297. Dostupno na: <https://doi.org/10.2307/2297968>
- [18] Arellano, M. i Bover, O. (1995) Another Look at the Instrumental Variable Estimation of Error-Components Model. *Journal of Econometrics*, 68 (1), str. 29-51. Dostupno na: [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01642-D](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01642-D)
- [19] Art, R. i Richardson, L. (2007) *Democracy and Counterterrorism: Lessons from the Past*. United States Institute of Peace. Washington DC
- [20] Asongu S., Efobi U. i Beecroft I. (2015) FDI, Aid, Terrorism: Conditional Evidence from Developing Countries. WP/15/019, African Governance and Development Institute.
- [21] Asongu, S. i Amankwah-Amoah, J. (2016) Military Expenditure, Terrorism and Capital Flight: Insights from Africa. A G D I Working Paper WP/16/018, MPRA Paper 74320, University of Munich, Dostupno na: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/74230/>
- [22] Bandyopadhyay, S. i Younas, J. (2014) Terrorism: A Threat to Foreign Direct Investment 22 (4), str. 10-11.
- [23] Bandyopadhyay, S., Sandler, T. i Younas, J. (2014) Foreign Direct Investment, Aid, and Terrorism. *Oxford Economic Papers*, 66 (1), str. 25-50. Dostupno na: <https://doi.org/10.1093/oep/gpt026>
- [24] Barberini, V. (2021) Cyber-Laundering and Cyberterrorism. Dostupno na: <https://sanctionscanner.com/blog/cyber-laundering-and-cyberterrorism-494> (pristupljeno: 20. 10. 2021.).
- [25] Barkema, H., Bell, J. i Pennings, J. (1996) Foreign Entry, Cultural Barriers, and Learning. *Strategic Management Journal*, 17 (2), str. 151-166. Dostupno na: 10.1002/(SICI)1097-0266(199602)17:2<151::AID-SMJ799>3.0.CO;2-Z
- [26] Barton, D. (1988) Implementation as Mutual Adaptation of Technology and Organization. *Research Policy Review*, 17, str. 251-267.

- [27] Başbüyük, O., Sözer, M. A., Altun, N. (2012) *Terörle Mücadelede Mikro ve Makro Perspektifler*. Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- [28] Bayley, D., i Weisburd, D. (2009) *Cops and Spooks: The Role of the Police in Counterterrorism*. U: Weisburd, D. et al., ur., *To Protect and To Serve, Policing in an Age of Terrorism*. N.Y.: Springer.
- [29] Behm, A. J. i Palmer, M. J. (1991) *Coordinating Counterterrorism: A Strategic Approach to a Changing Threat*. *Terrorism*, 14 (3), str. 174-175.
- [30] Bell, J.B. (1975) *A time of terror: How democratic societies respond to revolutionary violence*. New York, NY: Basic.
- [31] Berrebi, C. i Klor E. F. (2008) *The Impact of Terrorism on the Defense Industry*. RAND Working Papers Series WR-597 RAND Corporation. Dostupno na:
- [32] https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/working_papers/2008/RAND_WR597.pdf (pristupljeno: 09. 07. 2021.)
- [33] Berrebi C. i Ostwald J. (2011) *Earthquakes, Hurricanes and Terrorism: do Natural Resources Disasters Incite Terror?*. *Public Choice*, 149 (3-4), str. 383-403. Dostupno na: 10.1007/s11127-011-9868-x
- [34] Berrebi, C. i Yonah, H. (2016) *Terrorism and philanthropy: the effect of terror attacks on the scope of giving by individuals and households*. *Public Choice*, 169, str. 171-194. Dostupno na: <https://doi.org/10.1007/s11127-016-0375-y>
- [35] Betancourt, I. (2011) *Even silence has an end: my six years of captivity in Colombian jungle*. New York: Penguin.
- [36] Bezić H., Galović T. i Mišević P. (2016) *The impact of terrorism on the FDI of the EU and EEA Countries*. *Proceedings of Rijeka School of Economics*, 34 (2), str. 333-362. Dostupno na: 10.18045/zbefri.2016.2.333
- [37] Bilandžić, M. (2004). *Sjeverna Irska između rata i mira, Politička misao*, 41(2), str. 135-160. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/22841>
- [38] Bilandžić, M., (2010) *Sjeme zla: Elementi sociologije terorizma*. Zagreb: Plejada
- [39] Bilandžić, M., (2014) *Sjeme zla: Uvod u studije terorizma*. Zagreb: Despot Infinitus - Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- [40] Bilandžić, M., (2019) *Nacionalna sigurnost*. Zagreb: Despot infinitus
- [41] Bilandžić, M., Lucić, D. (2013) *Rizici suvremenog poslovanja : gospodarska moć država i terorizam*. u: Grmuša, T. (ur.). *Zbornik radova Prve međunarodne znanstveno-stručne konferencije «Fedor Rocco» iz područja komunikacija i marketinga*. str. 527-540. Zagreb: Zagreb School of Business
- [42] Bilandžić, M. i Milković, S. (2009). *Specijalne vojno-policijske protuterorističke postrojbe: Hrvatska i svijet*. *Polemos*, 12 (24), str. 33-60. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/47720>

- [43] Bilandžić, M. i Pandžić, J. (2019). Socijalni rad i logika sigurnosti u eri sekuritizacije terorizma. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 16 (1), str. 181-198. Dostupno na: <https://doi.org/10.20901/an.16.08>
- [44] Birkinshaw, J., Bresman, H. i Hakanson, L. (2000) Managing the Post-Acquisition Integration Process: How the Human Integration and Task Integration Processes Interact to Foster Value Creation. *Journal of Management Studies*, 37 (3), str. 395-425, Dostupno na: 10.1111/1467-6486.00186
- [45] Blakeley, R. (2007) Bringing the State Back into Terrorism Studies. *European Political Science*, 6 (3), str. 228-235. Dostupno na: 10.1057/palgrave.eps.2210139
- [46] Blomberg, S. B., i Mody, A. (2005) How severely does violence deter international investment?. Working Papers No. 2005-01, Claremont Colleges Economics Department.
- [47] Bloningen, B. A., Davies, R. B. i Head, K. (2002) Estimating the Knowledge-capital Model of the Multinational Enterprise. National Bureau of Economic Research Working Paper No. 8929.
- [48] Blundell, R. i Bond, S. (1998) Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models. *Journal of Econometrics*, 87 (1), str. 115-143. Dostupno na: [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(98\)00009-8](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(98)00009-8)
- [49] Brainard, S. L. (1993) A Simple Theory of Multinational Corporations and Trade with a Tradeoff between Proximity and Concentration, National Bureau of Economic Research Working Paper No. 4269.
- [50] Buchanan, B., Le Q. i Rishi, M. (2012) Foreign Direct Investment and Institutional Quality: Some Empirical Evidence. *International Review of Financial Analysis*, 21 (C), str. 81-89. Dostupno na: 10.1016/j.irfa.2011.10.001
- [51] Buckley, P. J. i Casson, M. (1976) *The Future of the Multinational Enterprise*. London: Macmillan.
- [52] Buckley, P. J. i Casson, M. (1998) Analysing Foreign Market Entry Strategies: Extending the Internalisation Approach. *Journal of International Business Studies*, 29 (3), str. 539-561. Dostupno na: 10.1057/palgrave.jibs.8490006
- [53] Buckley P. J., Clegg J., Wang C. i Cross A. (2002) FDI, Regional Differences and Economic Growth: Panel Data Evidence from China. *Transnational Corporations*, 11 (1), str. 1-28.
- [54] Buono, A. F. i Bowditch, J. L. (1989) *The Human Side of Mergers and Acquisitions: Managing Collisions Between People, Cultures, and Organizations*. London: Jossey Bass.
- [55] Busse, M. i Hefeker C. (2007) Political risk, institutions and foreign direct investment. *European Journal of Political Economy*, 23 (2), str. 397-415. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2006.02.003>

- [56] Calderón, C., Loayza, N., i Servén, L. (2004) Greenfield Foreign Direct Investment and Mergers and Acquisitions: Feedback and Macroeconomic Effects. Policy Research Working Paper, No. 3192. World Bank, Washington. Dostupno na: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/13941>
- [57] Carr, D. L., Markusen, J. R. i Maskus K. E. (1998) Estimating the Knowledge-capital Model of the Multinational Enterprise. National Bureau of Economic Research, Working Paper No. 6773.
- [58] Castelli, C. i Castellani, D. (2013) The Internationalisation of R&D: Sectoral and Geographic Patterns of Cross-Border Investments. *Economia e Politica Industriale*, 40 (1), str. 127-143.
- [59] Castells, M. (2000) Informacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura; Uspon umreženog društva. Zagreb: Golden marketing
- [60] Caves, R. E. (1971) International Corporations: The Industrial Economics of Foreign Investment. *Economica*, 38, str. 1-27.
- [61] Caves, R. E. (1974) Multinational Firms, Competition, and Productivity in Host-Country Industries. *Economica*, 41, str. 176-93.
- [62] Caves, R. E. (1995) *Multinational Enterprises and Economic Analysis*, 2nd ed. New York: Cambridge University Press.
- [63] Caves, R. E. (2007) *Multinational Enterprise and Economic Analysis*, 3rd ed, New York: Cambridge University Press.
- [64] Chalk, P. (1996) *West European Terrorism and Counter-Terrorism: the Evolving Dynamic*. New York: St. Martin's Press.
- [65] Chaminade, C. i Gomez, L. (2016) Technology-driven foreign direct investment within the Global South. U: Dutta S., Lanvin, B. and Wunsch-Vincent S., ur., *Global Innovation Index 2016: Winning with Innovation*, str. 81-89.
- [66] Chaminade, C. i Rabellotti, R. (2015) Technology-Driven FDI by Emerging Multinationals In Europe. *AIB Insights*, 15 (2), str. 11-14. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.46697/001c.16904>
- [67] Chandler, C. (2005) A Wave of Corporate Charity. *Fortune*, str. 21-22.
- [68] Chandra, T. A. i Handoyo, R. D. (2020) Determinants of Foreign Direct Investment in 31 Asian Countries for the 2002-2017 Period. *Contemporary Economics*, 14 (4), str. 563-578. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.5709/ce.1897-9254.427>
- [69] Chatterjee, S. (1990) Excess Resources, Utilization Costs, and Mode of Entry. *Academy of Management Journal*, 33 (4), str. 780-800. Dostupno na: <https://doi.org/10.5465/256290>
- [70] Chen, John-ren (2000) Foreign Direct Investment, International Financial Flows and Geography. U: John-ren Chen, ur., *Foreign Direct Investment*, str. 6-32.

- [71] Chen, Shih-Fen i Ming Z. (1996) Reputation Barriers, Marketing Capabilities, and Japanese Investors. Choice of Entry Strategy into the US, Working Paper No. 97-27, Anderson Graduate School of Management, University of California, Riverside.
- [72] Chinn, M. D. i Ito, H. (2006) What Matters for Financial Development? Capital Controls, Institutions, and Interactions. *Journal of Development Economics*, 81 (1), str. 163-192. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.jdevco.2005.05.010>
- [73] Çinar, M. (2017) The effects of terrorism on economic growth: Panel data approach. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, 35 (1), str. 97-121.
- [74] Coase, R. H. (1937) The Nature of the Firm. *Economica*, 4 (16), str. 386-405, Dostupno na: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0335.1937.tb00002.x>
- [75] Collier, P. i sur. (2003) *Breaking the Conflict Trap: Civil War and Development Policy*. Washington, DC: World Bank and Oxford University Press.
- [76] Collin, B. (1997) Future of Cyberterrorism: The Physical and Virtual Worlds Converge. *Crime and Justice International*, 13 (2), str. 15-18.
- [77] Constable, P. (2011) *Playing with fire: Pakistan at war with itself*. New York: Random House.
- [78] Cook, E. (2020), *Significant Steps Terrorist Groups Take to Shift Into Political Parties*, Baltimore: Johns Hopkins University. Dostupno na: <http://jhir.library.jhu.edu/handle/1774.2/63582>.
- [79] Cronin, A. K. (2009) *How Terrorism Ends: Understanding the Decline and Demise of Terrorist Campaigns*. Princeton: Princeton University Press.
- [80] Daude, C. i Stein, E. (2007) The Quality of Institutions and Foreign Direct Investment. *Economics & Politics*, 19 (3), str. 317-344. Dostupno na: [10.1111/j.1468-0343.2007.00318.x](https://doi.org/10.1111/j.1468-0343.2007.00318.x)
- [81] De Kok, A. (2016) *The New Way of Working: Bricks, Bytes, and Behavior*. U: Lee, J., ur., *The Impact of ICT on Work*, Singapore: Springer, str. 9-40. Dostupno na: [http://dx.doi.org/10.1007/978-981-287-612-6_2](https://dx.doi.org/10.1007/978-981-287-612-6_2)
- [82] Derado, D. (2013) Determinants of FDI in Transition Countries and Estimation of the Potential Level of Croatian FDI. *Financial Theory and Practice*, 37 (3), str. 227-258. Dostupno na: <http://www.fintp.hr/upload/files/ftp/2013/3/derado1.pdf>
- [83] Downs, A. (1966) *Inside Bureaucracy*. Boston: Little, Brown and Company.
- [84] Drakos, K. (2004) Terrorism-Induced Structural Shifts in Financial Risk: Airline Stocks in the Aftermath of the September 11th Terror Attacks. *European Journal of Political Economy*, 20 (2), str. 435-446. Dostupno na: [10.1016/j.ejpoleco.2003.12.010](https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2003.12.010)
- [85] Dunning, J. H. (1979) Explaining Changing Patterns of International Production: In Defense of the Eclectic Theory. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 41 (4), str. 269-295.

- [86] Dunning, J. H. (1988) *Explaining International Production*, London: Unwin Hyman.
- [87] Dunning, J. H. (1993) *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Wokingham: Addison-Wesley Publishing Company.
- [88] Efobi, U., Asongu, S. i Beecroft, I. (2015) *Foreign Direct Investment, Aid and Terrorism: Empirical Insight Conditioned on Corruption Control*. Working Paper No. 15/007, African Governance and Development Institute.
- [89] Efobi, U. i Asongu, S. (2016) *Terrorism and Capital Flight from Africa*. AGDI Working Paper WP/16/022, MPRA Paper No. 74651, Munich Personal RePEc Archive. Dostupno na: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/74651/>
- [90] Enders, W. i Sandler, T. (1991) *Causality between Transnational Terrorism and Tourism: The Case of Spain*. *Terrorism*, 14 (1), str. 49-58. Dostupno na: 10.1080/10576109108435856
- [91] Enders, W. i Sandler, T. (1996) *Terrorism and Foreign Direct Investment in Spain and Greece*. *Kyklos*, 49 (3), str. 331-352.
- [92] Enders, W., Sachside A. i Sandler T. (2006) *The Impact of Transnational Terrorism on US Foreign Direct Investment*. *Political Research Quarterly*, 59 (4), str. 517-531.
- [93] Erkekoglu, H. i Kilicarslan, Z. (2016) *Do Political Risks Affect the Foreign Direct Investment Inflows to Host Countries*. *Journal of Business, Economics and Finance*, 5 (2), str. 218-232. Dostupno na: <https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2016219263>
- [94] Esposito, L. J. (2008) *Nesveti rat: teror u ime islama*. Sarajevo/Zagreb: TKD Šahinpašić.
- [95] Estrin, S., Hughes, K. i Todd, S. (1997) *Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe*. London: Cassel.
- [96] Eur-Lex (2013), *Direktiva (EU) 2013/40/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 12. kolovoza 2013. o napadima na informacijske sustave i o zamjeni Okvirne odluke Vijeća 2005/222/PUP*. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/hr/TXT/HTML/?uri=CELEX:32013L0040> (pristupljeno: 12. 03. 2022.).
- [97] Eur-Lex (2015), *Policijska suradnja, migracije, azil i borba protiv kriminala: financijski instrumenti*. Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/ALL/?uri=LEGISSUM%3A230801_1 (pristupljeno: 09. 01. 2022.).
- [98] Eur-Lex (2017), *Direktiva (EU) 2017/541 Europskog parlamenta i Vijeća od 15. ožujka 2017. o suzbijanju terorizma i zamjeni Okvirne odluke Vijeća 2002/475/PUP i o izmjeni Odluke Vijeća 2005/671/PUP*. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:32017L0541> (pristupljeno: 09. 01. 2022.).
- [99] *Europska komisija (2016), Europski program sigurnosti: stvaranje uvjeta za uspostavu sigurnosne unije*, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hr/IP_16_1445 (pristupljeno: 09. 01. 2022.)

- [100] Europska komisija (2020), Strategija EU-a za sigurnosnu uniju: povezivanje informacija u novom sigurnosnom ekosustavu. Dostupno na: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hr/ip_20_1379 (pristupljeno: 09. 01. 2022.).
- [101] Europska komisija 2021, Borba protiv krijumčarenja migranata Akcijski plan EU-a za razdoblje 2021.-2025. Dostupno na: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/12724-Borba-protiv-krijumčarenja-migranata-Akcijski-plan-EU-a-za-razdoblje-2021-2025_hr (pristupljeno: 09. 01. 2022.).
- [102] Ezeoha A. E. i Ugwu O. J. (2015) Interactive Impact of Armed Conflicts on Foreign Direct Investments in Africa. *African Development Review*, 27 (4), str. 456-468. Dostupno na: <https://doi.org/10.1111/1467-8268.12161>
- [103] F-Secure (2020) Attack Landscape H2 2019. Dostupno na: <https://blog-assets.f-secure.com/wp-content/uploads/2020/03/04101313/attack-landscape-h22019-final.pdf> (pristupljeno: 25.10. 2021.).
- [104] Feenstra, R. i Taylor, A. (2012) *International Economics*, 2nd ed. New York: Worth Publishers.
- [105] Filer, R. K., Stanišić D. (2016) The Effect of Terrorist Incidents on Capital Flows. *Review of Development Economics*, 20 (2), str. 502-513. Dostupno na: 10.1111/rode.12246
- [106] Frayman, A. (2014) *Factors, Dynamics and Circumstances that Lead to a Successful Transformation*. Doktorska disertacija. London: King's College.
- [107] Freedom House (2022) *Democracy under Siege*. Dostupno na: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2021/democracy-under-siege> (pristupljeno: 21. 01. 2022.)
- [108] Frey, B. S., Luechinger, S. i Stutzer, A. (2007) Calculating Tragedy: Assessing the Costs of Terrorism. *Journal of Economic Surveys*, 21 (1), str. 1-24. Dostupno na: 10.1111/j.1467-6419.2007.00505.x
- [109] Furedi, F. (2009) *Poziv na teror: rastuće carstvo nepoznatog*, Zagreb: Naklada Ljevak
- [110] Galbraith, J. K. (1983) *Anatomija moći*, Zagreb: Stvarnost
- [111] Galović, T. (2017) *Putevima krupnog kapitala i globalizacije*. Rijeka: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- [112] Galović, T. (2019) Utjecaj terorističkih napada na priljev izravnih stranih ulaganja u tranzicijskim zemljama. *Poslovna izvrsnost*, 13 (2), str. 111-126. Dostupno na: <https://doi.org/10.22598/pi-be/2019.13.2.111>
- [113] Galović, T., Bezić, H. i Mišević, P. (2018) Terrorist Activities and Capital Flows of Developed Countries. *Acta oeconomica*, 68 (3), str. 337-352. Dostupno na: <https://doi.org/10.1556/032.2018.68.3.2>

- [114] Gambetta D. (1996) *The Sicilian mafia: the business of private protection*. Oxford: Oxford University Press.
- [115] Gammoudi, M. i Cherif, M. (2016) Capital Account Openness, Political Institutions and FDI in MENA Region: An Empirical Investigation. *Journal of Economic Development*, 41 (2), str. 53-76.
- [116] Ganor, B. (2005) *The Counter-Terrorism Puzzle: A Guide for Decision Makers*. Herzliya: IDC Press.
- [117] Gardner, R. C. M. (1990) *The red brigades: the story of Italian terrorism*. St. Martin's Press: New York.
- [118] Glaeser, E. L. (2010) *Agglomeration Economics*. Chicago: The University Of Chicago Press.
- [119] Global Terrorism Database (2021) Dostupno na: <http://www.start.umd.edu/gtd/> (pristupljeno: 21. 08. 2021.)
- [120] Global Terrorism Database (2022) Dostupno na: <https://www.start.umd.edu/gtd/search/>, (pristupljeno 21.01.2022.)
- [121] Globerman, S. i Shapiro, D. (2004) Assessing International Mergers and Acquisitions as a Mode of Foreign Direct Investment. *The Conference on Multinationals, Growth and Governance*, in honor of A. Edward Safarian, Toronto, Ontario, April 24-25.
- [122] Grossman, G. M. i Helpman, E. (2004) Managerial Incentives and the International Organization of Production. *Journal of International Economics*, 63, str. 237-62.
- [123] Gruber, W., Mehta, D. i Vernon, R. (1967) The R&D Factor in International Trade and International Investment of United States Industries. *Journal of Political Economy*, 75 (1), str. 20-37.
- [124] Guelke, A. (2006) *Terrorism and Global Disorder: Political Violence in the Contemporary World*. London: I. B. Tauris.
- [125] Guelke, A. (2007) The Northern Ireland Peace Process and the War against Terrorism: Conflicting Conceptions?. *Government and Opposition*, 42 (3), str. 272-291.
- [126] Gupta, S., Clements, B., Bhattacharya, R. i Chakravarti, S. (2004) Fiscal Consequences of Armed Conflict and Terrorism in Low and Middle-income Countries. *European Journal of Political Economy*, 20 (2), str. 403-421.
- [127] Halliday, F. (2001) *The Romance of Non-State Actors*. U. Josselin, D. i Wallace, W., ur., *Non-State Actors in World Politics*, Basingstoke: Palgrave.
- [128] Harvey, M.G. (1993) A Survey of Corporate Programs for Managing Terrorist Threats. *Journal of International Business Studies*, 24 (3), str. 465-478.
- [129] Harzing, Ane-Wil (1998) *Acquisitions versus Greenfield Investments: Both Sides of the Picture*. AIB Conference, Vienna, October.

- [130] Hausken, K. (2018) A cost-benefit analysis of terrorist attacks. *Defence and Peace Economics*, 29 (2), str. 111-129. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/10242694.2016.1158440>
- [131] Hausken, K. (2019) The dynamics of terrorist organizations. *Operations Research Perspectives*. 6. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.orp.2019.100120>.
- [132] Hawkesworth, M. E., Kogan M. (Eds.) (1992) *Routledge encyclopedia government and politics (Vol. 2)*, Routledge, London
- [133] Hayakawa, K., Kimura, F. i Lee, H. H. (2011) How does country risk matter for foreign direct investment. *Institute of Developing Economics, Discussion Paper No. 281*.
- [134] Hayali, A. S. (2014) Is FDI Beneficial for Development in any Case: an Empirical Comparison between Greenfield and Brownfield Investments. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 15 (1), str. 15-30. Dostupno na: [10.31671/dogus.2018.74](https://doi.org/10.31671/dogus.2018.74)
- [135] Helpman, E. (1984) A Simple Theory of Trade with Multinational Corporations. *Journal of Political Economy*, 92, str. 451-71.
- [136] Helpman, E. (1985) Multinational Corporations and Trade Structure. *Review of Economic Studies*, 52, str. 443-58.
- [137] Hennart, J. F. i Park, Y. R. (1993) Greenfield vs. Acquisition: The Strategy of Japanese Investors in the United States. *Management Science*, 39 (9), str. 1054-1070. Dostupno na: [10.1287/mnsc.39.9.1054](https://doi.org/10.1287/mnsc.39.9.1054)
- [138] Hoffman, B. (1983) *The Failure of British Military Strategy within Palestine 1939 - 1947*. Jerusalem: Barİlan University Press.
- [139] Hoffman, B. (2017) *Inisde Terrorism*, 3rd ed. New York: Columbia University Press.
- [140] Horgan, J. (2005) *The Psychology of Terrorism*. Routledge: Oxford.
- [141] Hymer, S. H. (1960) *The International Operations of National Firms: A Study of Direct Foreign Investment*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- [142] Innes, M. (2004) Signal Crimes and Signal Disorders: Notes on Deviance as Communicative Action. *British Journal of Sociology*, 55 (3), str. 335-355. Dostupno na: [10.1111/J.1468-4446.2004.00023.X](https://doi.org/10.1111/J.1468-4446.2004.00023.X)
- [143] Innes, M. (2006) Policing Uncertainty: Countering Terror through Community Intelligence and Democratic Policing. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 605, str. 222-241.
- [144] Institute for Economics and Peace (2021) *Business & Peace*. Sydney: Institute for Economics and Peace. (pristupljeno: 11. 08. 2021.)
- [145] Institute for Economics and Peace (2012) *Global Terrorism Index 2012: Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. Sydney: Institute for Economics and Peace. (pristupljeno: 18. 12. 2021.)

- [146] Institute for Economics and Peace (2014) *Global Terrorism Index 2014: Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. Sydney: Institute for Economics and Peace. (pristupljeno: 18.12. 2021.)
- [147] Institute for Economics and Peace (2015) *Global Terrorism Index 2015: Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. Sydney: Institute for Economics and Peace. (pristupljeno: 18. 12. 2021.)
- [148] Institute for Economics and Peace (2016) *Global Terrorism Index 2016: Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. Sydney: Institute for Economics and Peace. (pristupljeno: 18. 12. 2021.)
- [149] Institute for Economics and Peace (2017) *Global Terrorism Index 2017: Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. Sydney: Institute for Economics and Peace. (pristupljeno: 18. 12. 2021.)
- [150] Institute for Economics and Peace (2018) *Global Terrorism Index 2018: Measuring the Impact of Terrorism*. Sydney: Institute for Economics and Peace. (pristupljeno: 18. 12. 2021.)
- [151] Institute for Economics and Peace (2019) *Global Terrorism Index 2019: Measuring the Impact of Terrorism*. Sydney: Institute for Economics and Peace. (pristupljeno: 18. 12. 2021.)
- [152] Institute for Economics and Peace (2020) *Global Terrorism Index 2020: Measuring the Impact of Terrorism*. Sydney: Institute for Economics and Peace. (pristupljeno: 18. 12. 2021.)
- [153] Institute for Economics and Peace (2022) *Global Terrorism Index 2022: Measuring the Impact of Terrorism*. Sydney: Institute for Economics and Peace. (pristupljeno: 06. 03. 2022.)
- [154] International Disasters Database (2021) Dostupno na: <http://www.emdat.be> (pristupljeno: 11. 05. 2021.).
- [155] Javed, K., S. Falak, R. i Awan, M. A. (2012) Foreign Direct Investment, Trade and Economic Growth: A Comparison of Selected South Asian Countries. *International Journal of Humanities and Social Science*, 2 (5), str. 210-220.
- [156] Jemison, D. B. i Haspeslagh, P. C. (1991) *Managing Acquisitions: Creating Value Through Corporate Renewal*, New York: Free Press.
- [157] Jemison, D. B. i Sitkin, S. B. (1986) Corporate Acquisitions: A Process Perspective. *Academy of Management Review*, 11 (1), str. 145-163. Dostupno na: <https://doi.org/10.5465/amr.1986.4282648>
- [158] Jenkins, B. (1980) *The Study of Terrorism: Definitional Problems*. Santa Monica: RAND Corporation.
- [159] Jones, S. G. i Libicki, M. C. (2008) *How Terrorist Groups End: Lessons for Countering Al Qa'ida*. str. 1-227. Washington DC: RAND.

- [160] Karaduman, S. i Batu, N. M. (2011) Televizyon Haberlerinde Terörizm Olgusunun TRT'nin Haber Söylemi Bağlamında İncelenmesi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25, str. 359-374. Dostupno na: <http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/207/191>.
- [161] Karagöz, H. (2016) Terörizmin Türkiye'de Turistler ve Turizm Gelirleri Üzerindeki Etkileri. Dış Ticaret Enstitüsü. Working Paper No: 19/2016-04. Dostupno na: <http://www.ticaret.edu.tr/uploads/dosyalar/921/6.pdf>.
- [162] Keller, W. (1992) Povijest Židova. Od biblijskih vremena do stvaranja Izraela, Zagreb: Naprijed.
- [163] Khan M. i Akban M. (2013) The Impact of Political Risk on Foreign Direct Investment. International Journal of Economics and Finance, 5 (8). Dostupno na: 10.5539/ijef.v5n8p147
- [164] Kindleberger, C. P. (1969) American Business Abroad: Six Lectures on Direct Investment. New Haven: Yale University Press.
- [165] Kinyah Joy, M. (2014) The Impacts of Terrorism Acts on International Business Investment Decisions by Multinational Companies operating in Kenya. Doktorska disertacija. University of Nairobi.
- [166] Kinyanjui, S. (2014) The Impact of Terrorism on Foreign Direct Investment in Kenya. International Journal of Business Administration, 5 (3). Dostupno na: 10.5430/ijba.v5n3p148
- [167] Klaić, B. (1974) Veliki rječnik stranih riječi, Zagreb: Zora
- [168] Kogut, B, i Singh, H. (1988) The Effect of National Culture on the Choice of Entry Mode. Journal of International Business Studies, 19 (3), str. 411-432. Dostupno na: 10.1057/palgrave.jibs.8490394
- [169] Kruglanski, A. (2006) A Review of: «The Minds of Terrorists and their Organizations». Democracy and Security, 2 (1), str. 163-168.
- [170] Kumar, N. (1994) Determinants of Export-Orientation of Foreign Production by U.S. Multinationals: An Inter Country Analysis. Journal of International Business Studies, 25 (1), str. 141-156.
- [171] Laqueur, W. (1987) Age of Terrorism, Boston: Little Brown
- [172] Levitt, T. (1993) The Globalization of Markets. U: Aliber, R. i Click. R., ur., Reading in International Business: A Decision Approach, str 249-267.
- [173] Li, Q. (2006) Political Violence and Foreign Direct Investment. Regional Economic Integration, 12, str. 225-249. Dostupno na: [http://dx.doi.org/10.1016/S1064-4857\(06\)12011-2](http://dx.doi.org/10.1016/S1064-4857(06)12011-2)
- [174] Lieberman, M. B. i Montgomery, D. B. (1998) First-mover (dis)advantages: Retrospective and Link with the Resource-based View. Strategic Management

- Journal, 19 (12), str. 1111-1125. Dostupno na: [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-0266\(199812\)19:12<1111::AID-SMJ21>3.0.CO;2-W](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199812)19:12<1111::AID-SMJ21>3.0.CO;2-W)
- [175] Llussá, F. i Tavares J. (2011) The Economics of Terrorism: a (Simple) Taxonomy of the Literature. *Defence and Peace Economics*, 22 (2), str. 105-123. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/10242694.2011.542331>
- [176] Loader, I. (2006) Policing, Recognition, Belonging. U: Karstedt, S. i LaFree, G., ur, *Democracy, Crime and Justice, Special Issue of The Annals of the American Academy of Political Science*, 605, str. 202-22.
- [177] Löckinger G. (2005) Terrorismus, Terrorismusabwehr, Terrorismusbekämpfung Einführung in das Fachgebiet, Methodik und Ergebnis einer Terminologearbeit in den Sprachen Englisch und Deutsch, dostupno na: <https://www.bundesheer.at/wissen-forschung/publikationen/beitrag.php?id=1516> (pristupljeno: 26. 01. 2022.)
- [178] London Economics (2010) Analysis of Developments in the Fields of Direct Investment and M&A Report. European Commission.
- [179] Lucić, D. (2017) Terorizam kao oblik državnog djelovanja - između normativnoga i empirijskoga. Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti, doktorska disertacija.
- [180] Lucić, D. (2019) Državni terorizam, Zagreb: Despot Infinitus.
- [181] Lutz, B i Lutz, J. (2010) Terorizam, u: Collins, A. (2010) *Suvremene sigurnosne studije*, Zagreb: Centar za međunarodne i sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Politička kultura.
- [182] Magdin, R., (2021) Internationalization for Development in the Global South. Dostupno na: <https://ceoworld.biz/2021/04/24/internationalization-for-development-in-the-global-south/> (pristupljeno: 06. 03. 2022.).
- [183] Markusen, J. R. (1984) Multinationals, Multi-plant Economies and the Gains from Trade. *Journal of International Economics*, 16, str. 205-226.
- [184] Markusen, J. R. (1997) Trade versus Investment Liberalization. National Bureau of Economic Research, Working Paper No. 6231.
- [185] Markusen, J. R. (2002) *Multinational Firms and the Theory of International Trade*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- [186] Markusen, J. R. i Venables, A.J. (1998) Multinational Firms and the New Trade Theory. *Journal of International Economics* 46, str. 183-203.
- [187] Markusen, J. R. i Venables, A.J. (2000) The Theory of Endowment, Intra-industry, and Multinational Trade. *Journal of International Economics*, 52, str. 209-234.
- [188] Markusen, J. R. et al. (1996) A Unified Treatment of Horizontal Direct Investment, Vertical Direct Investment, and the Pattern of Trade in Goods and Services. National Bureau of Economic Research, Working Paper No. 5696.

- [189] Marsden, S. V, Schmid, A. (2011) "Typologies of Terrorism and Political Violence", u: Alex P. Schmid (ur.): The Routledge Handbook of Terrorism Resarc. Str.: 158-200. London/New York: Routledge.
- [190] Mascarenhas, R. i Sandler T. (2014) Remittances and terrorism: A global analysis. *Defence and Peace Economics*, 25 (4), str. 331-347. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/10242694.2013.824676>
- [191] McPetridge, D. G. (1987) The Timing, Mode and Terms of Technology Transfer: Some Recent Findings. U: Safarian A. i Bertin G. Y., ur., *Governments, Multinationals, and International Technology Transfer*, str. 135-50. New York: St. Martin's Press.
- [192] McManus, J. C. (1972) The Theory of the International Firm. U: Paquet G. (ur.) *The Multinational Firm and the Nation State*, str. 66-93. Toronto: Collier-Macmillan.
- [193] McVeigh, R. i Smith, C. (1999) Who Protests in America: An Analysis of Three Political Alternatives - Inaction, Institutionalized Politics, or Protest. *Sociological Forum*, 14 (4), str. 685-702.
- [194] Metaxas, T. i Polyxeni, K. (2017) FDI and Terrorism in developing Asia: Approaches and Discussion. MPRA Paper 78165, University Library of Munich, Germany.
- [195] Meyer, K. E. i Estrin, S. (1999) Entry Mode Choice in Emerging Markets: Greenfield, Acquisition, and Brownfield. CEEES Working Paper No. 18. Copenhagen Business School. Center for East European Studies.
- [196] Meyer, K. E. i Estrin, S. (2001) Brownfield Entry in Emerging Markets. *Journal of International Business Studies*, 32 (3), str. 575-584. Dostupno na: 10.1057/palgrave.jibs.8490985
- [197] Mihalache, A. (2010) Who's Afraid of Political Violence? Evidence from Industry Level FDI Flows. New Orleans, USA.
- [198] Miller, N. (1983) Pluralism and Social Choice. *The American Political Science Review*, 77 (3), str. 734-747.
- [199] Mintas, I. (2018) Terorizam kao prijetnja gospodarskom rastu - mit ili stvarnost? *Polemos*, 21 (42), str. 93-125. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/218936> (pristupljeno: 14. 01. 2022.)
- [200] Mishal, S. i Rosenthal, M. (2005) Al Qaeda as a Dune Organization: Toward a Typology of Islamic Terrorist organizations. *Studies in Conflict & Terrorism*, 28 (4), str. 275-293. Dostupno na: 10.1080/10576100590950165
- [201] Motahari S. S. i Dehghani, A. (2015) A Review on the Effects of Globalization and Terrorism on the Economic Development of Selected Member Countries (MENA). *Science Journal (CSJ)*, 36 (3): Special Issue. Dostupno na: 10.17776/CSJ.57998
- [202] Mucci, A. (2015) Naples's Best Pizza Maker Is Loved and Hated for Good Reason. Dostupno na: <https://www.vice.com/en/article/gvm8xb/sicily-s-best-pizza-maker-is-loved-and-hated-for-good-reason> (pristupljeno: 09. 01. 2022.).

- [203] Muckley, C. (2010) Terrorism, Tourism and FDI: Estimating a Lower Bound on the Peace Dividend in Northern Ireland. *Journal of the Statistical and Social Inquiry Society of Ireland*, 40, str. 116-132.
- [204] Müller, C. (2011) The Economics of Terrorism from a Policy-Maker's Perspective. *Defence and Peace Economics*, 22(2), str. 125-134. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/10242694.2011.542332>
- [205] Nacos, B.L., Rubin, M. i Gottlieb, S. (2010) *Debating Terrorism and Counterterrorism: Conflicting Perspectives on Causes, Contexts, and Responses*. Washington, D.C: CQ Press.
- [206] Nahavandi, A. i Malekzadeh, A. R. (1988) Acculturation in Mergers and Acquisitions. *Academy of Management Review*, 13 (1), str. 79-90. Dostupno na: <https://doi.org/10.2307/258356>
- [207] Napoleoni, L. (2005) *Terror incorporated: tracing the dollars behind the terror networks*. New York: Seven Stories Press.
- [208] Narodne novine (2017), Zakon o sprječavanju pranja novca i financiranja terorizma, br. 108/2017, dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2017_11_108_2488.html
- [209] Narodne Novine (2019), Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o sprječavanju pranja novca i financiranja terorizma, broj 39/2019, dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_04_39_800.html
- [210] Neumann, P.R. (2005) The Bullet and the Ballot Box: The Case of the IRA 1. *Journal of Strategic Studies*, 28 (6), str. 941-975, Dostupno na: 10.1080/01402390500441081
- [211] Nitsch, V.; Schumacher, D. (2004) Terrorism and International Trade: An Empirical Investigation. *European Journal of Political Economy*, 20 (2), str. 423-433. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2003.12.009>
- [212] O'Leary et al. (2019) *Computing Essentials 2019: Making IT work for you*. New York: McGraw-Hill.
- [213] Okada, K. (2013) The Interaction Effects of financial Openness and Institutions on International Capital Flows. *Journal of Macroeconomics*, 35 (C), str. 131-143. Dostupno na: 10.1016/j.jmacro.2012.11.003
- [214] Omay, T. et al. (2013) The Effects of Terrorist Activities on Foreign Direct Investment: Nonlinear Evidence from Turkey. *Review of Economics*, 64 (2), str. 139-158.
- [215] Omelicheva, M. Y. (2007) Counterterrorism: The State of Scholarship, Directions for Future data Collection and Analysis. *Perspectives on Terrorism*, 1 (2).
- [216] Pađen, B. (2014) Dekonstrukcija mita o globalnom terorizmu : trendovi u suvremenom terorizmu. *Međunarodne studije*, 14 (2), str. 49-66. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/143307>

- [217] Papaioannou E. (2009) What Drives International Financial Flows? Politics, Institutions and other Determinants. *Journal of Development Economics*, 88 (2), str. 269-281. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2008.04.001>
- [218] Pape, R. A. (2003) The Strategic Logic of Suicide Terrorism. *The American Political Science Review*, 97 (3), str. 343-361.
- [219] Paul, J., Feliciano-Cestero, M.M. (2021) Five Decades of Research on Foreign Direct Investment by MNEs: An Overview and Research Agenda. *Journal of Business Research*, 124, str. 800-812. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.04.017>
- [220] Pennock, R. (1986) Political Development, Political systems, and Political Goods. U: Kabashima, I. i White, L.T., ur., *Political System and Change*. Princeton: Princeton University Press.
- [221] Penrose, E. (1959) *The Theory of the Growth of the Firm*, 3rd edition with new preface. London: Oxford University Press.
- [222] Peters, R. (2002) *Beyond Terror*. Mechanicsburg: PA Stackpole Books.
- [223] Pickering, S., McCulloch, J., i Neville, D. P. (2008) Counter-terrorism policing community, cohesion and security. New York: Springer.
- [224] Post, M. J. (2006) *The Psychological Dynamics of Terrorism*, u: Richardson, L. (2006) (ed.) *The Roots of Terrorism*, New York/London: Taylor and Francis Group
- [225] Powers, M. i Choi, S. W. (2012) Does Transnational Terrorism Reduce Foreign Direct Investment? Business - Related Versus non - Business - Related Terrorism. *Journal of Peace Research*, 49 (3), str. 407-422. Dostupno na: <https://doi.org/10.1177/0022343312436768>
- [226] Priručnik za statistiku znanosti, tehnologije i inovacije u Bosni i Hercegovini. The European Unions Aid programme For Bosnia and Herzegovina (2011) Dostupno na: http://europa.ba/files/docs/reports/STI_Statistics_Manual/Manual_Croatian_BiH_TG.pdf
- [227] Qian, X. i Baek K. (2011) An Analysis on Political Risks and the Flow of Foreign Direct Investment in Developing and Industrialized Economies. *Economics, management, and financial markets*, 6 (4), str. 60-91.
- [228] Quyang, A. Y. i Rajan R. S. (2016) Impact of terrorism on cross-border mergers and acquisitions (M&As): Prevalence, frequency and intensity. *Open Economies Review*, 28 (1), str. 79-106. Dostupno na: [10.1007/s11079-016-9407-y](https://doi.org/10.1007/s11079-016-9407-y)
- [229] Radiou, N. i Prabhu J. (2014) 4 CEO who are Making Frugal Innovation Work. *Harvard business Review*. Dostupno na: <https://hbr.org/2014/11/4-ceos-who-are-making-frugal-innovation-work>.
- [230] Ramcharran, H. (1999) Foreign Direct Investment and Country Risk: Further Empirical Evidence. *Global Economic Review*, 28 (3), str. 49-59. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1080/12265089908449766>

- [231] Reha Cakir, B. A. (2002) *An Unholy Alliance: Case Studies in Narco-terrorism*. Doktorska disertacija. Texas: University of North Texas.
- [232] Republika Hrvatska, Ured Vijeća za nacionalnu sigurnost (2018) *Godišnje izvješće o radu Nacionalnog vijeća za kibernetičku sigurnost i Operativno-tehničke koordinacije za kibernetičku sigurnost za 2017. godinu*. Dostupno na: https://www.uvns.hr/UserDocsImages/dokumenti/informacijska-sigurnost/GI2017_NVKS_VRH_12042018.pdf (pristupljeno: 06.11. 2021.).
- [233] Resnick, A. L. (2001) *Investors, turbulence and transition: Democratic Transition and Foreign Direct Investment in Nineteen Developing Countries*. *International Interactions*, 27 (4), str. 381-398. Dostupno na: 10.1080/03050620108434991
- [234] Richards, A. (2009) *Terrorist Groups and their Political Fronts*. U: Dingley, J., ur., *Combating Terrorism in Northern Ireland*. Oxon: Routledge.
- [235] Robinson, J. (2021) *Cyberwarfare Statistics: A Decade of Geopolitical Attacks*. Dostupno na: <https://www.privacyaffairs.com/geopolitical-attacks> (pristupljeno: 25. 10. 2021.).
- [236] Ryans, J. K. i Shanklin, W. L. (1980) *How Managers Cope with Terrorism*. *California Management Review*, 23 (2). Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/i40051801>
- [237] Sandler, T. i Enders, W. (2008) *Economic Consequences of Terrorism in Developed and Developing Countries: An Overview*. U: Keefer, P. i Loayza, N., ur., *Terrorism, Economic Development, and Political Openness*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 17-47. Dostupno na: 10.1017/CBO9780511754388.002.
- [238] Satrovic, E. i Özbozkurt, O. B. (2018) *Causal Relationship between Foreign Direct Investments and Macro-level Political Stability in Turkey*. Conference: 27th International Scientific Conference on Economic and Social Development. Rome, Italy.
- [239] Schmid, A. P. i Jongman, A. J. (1988) *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literature*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- [240] Schmid, A. P., Stohl, M., Flemming, P. A. (1988) "Typologies", u: A. P. Schmid et al. (ur.): *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literature*. Str.: 39-59. Amsterdam: North-Holland.
- [241] Schuurman, B. W. (2013) *Defeated by Popular Demand: Public Support and Counterterrorism in Three Western Democracies, 1963-1998*. *Studies in Conflict & Terrorism*, 36 (2), str. 152-175, Dostupno na: 10.1080/1057610X.2013.747072
- [242] Shabbir, M. (2018) *Impact of Terrorism on Exclusive Indian Economy*. *Journal of Finance, Accounting and Management*, 9 (2), str. 22-42. Dostupno na: <https://gsmi-ijgb.com/wp-content/uploads/JFAM-V9-N2-P03-Malik-Shabbir-Indian-Economy.pdf>

- [243] Shahbaz, M. i Shabbir, M. S. (2012) Military Spending and Economic Growth in Pakistan: New Evidence from Rolling Window Approach. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 25 (1), str. 144-159. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/1331677X.2012.11517499>
- [244] Shahrestani H. i Anaraki N. K. (2008) Protectivity Versus Productivity And Economic Growth: Empirical Evidence from Selected Countries. *International Business & Economics Research Journal*, 7 (10). Dostupno na: <https://doi.org/10.19030/iber.v7i10.3299>
- [245] Shahzad et al. (2016) Relationship Between FDI, Terrorism and Economic Growth in Pakistan: Pre and Post 9/11 Analysis. *Social Indicators Research: An International and Interdisciplinary Journal for Quality-of-Life Measurement*, 127, str. 179-194. Dostupno na: 10.1007/s11205-015-0950-5
- [246] Shahzad, S. S. (2011) *Inside Al-Qaeda and the Taliban: beyond Bin Laden and 9/11*. London: Pluto Press.
- [247] Shultz, R. (1978) Conceptualizing Political Terrorism: A Typology. *Journal of International Affairs*, 32 (1), str. 7-15.
- [248] Sigurnosno-obavještajna agencija (2022), U zaštiti nacionalne sigurnosti i građana Republike Hrvatske. Dostupno na: <https://www.soa.hr/hr/> (pristupljeno: 17.01.2022.)
- [249] Sinclair, A. (2003) *An anatomy of Terror - A history of Terrorism*, London: Macmillan
- [250] Singh, A. (2005a) FDI, Globalization and Economic Development: Towards Reforming National and International Rules of the Game. Working paper series 304. Cambridge: University of Cambridge.
- [251] Singh, A. (2005b) Globalization and the Regulation of FDI: New Proposals from the European Community and Japan. *Contributions to Political Economy*, 24, str. 99-121.
- [252] Siqueira, K. (2005) Political and Militant Wings within Dissident Movements and Organizations. *Journal of Conflict Resolution*, 49 (2), str. 218-236. Dostupno na: <https://doi.org/10.1177/0022002704272865>
- [253] Skogan, W. (1990) *Disorder and Decline: Crime and the Spiral of Decay in American Neighbourhoods*. New York: Free Press.
- [254] Slobodna Dalmacija (2014) HNB sumnja da su cyber kriminalci Hrvatima ukrali 1,8 milijuna kuna. Dostupno na: <https://dubrovacki.slobodnadalmacija.hr/dubrovnik/vijesti/crna-kronika/hnb-sumnja-da-su-cyber-kriminalci-hrvatima-ukrali-1-8-milijuna-kuna-405163> (pristupljeno: 06.11.2021.).
- [255] Službeni list Europske unije (2016) Uredba (EU) 2016/679 Europskog parlamenta i Vijeća od 27. travnja 2016. o zaštiti pojedinaca u vezi s obradom osobnih podataka i o slobodnom kretanju takvih podataka te o stavljanju izvan snage Direktive 95/46/EZ (Opća uredba o zaštiti podataka). Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=OJ:L:2016:119:TOC> (pristupljeno: 19. 09. 2021.).

- [256] Smart, I. M. H. (1978) *The power of Terror*, u: Elliot, J.D.; Gibson, L.K. (1978) (eds). *Contemporary Terrorism: Selected Readings*, Gaithersburg: IACP.
- [257] Spencer, A. (2006) *Questioning the Concept of <New Terrorism>*, *Peace Conflict and Development*, 8. Dostupno na: [1 https://epub.ub.uni-muenchen.de/13769/](https://epub.ub.uni-muenchen.de/13769/)
- [258] Spich, R. i Grosse, R. (2005) *How does homeland security affect US firms' international competitiveness?* *Journal of International Management*, 11 (4), str. 457-478. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.intman.2005.09.005>
- [259] Sprinzak, E. (1988) *The Psychopolitical Formation of Extreme Left Terrorism in Democracy: The Case of the Weatherman*. U: Reich, W, ur, *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*. Washington DC: Woodrow Wilson Center Press.
- [260] Stern, J. (1999) *The Ultimate Terrorists*. Cambridge: Harvard University Press.
- [261] Stern, J. (2006) *Terorizam u ime Boga: zašto ubijaju vjerski militanti*, Zagreb: Slovo
- [262] Stohl, M. (ur.) (1979) *The Politics of Terrorism*. New York: Marcel Dekker Inc.
- [263] *Strategija nacionalne sigurnosti Republike Hrvatske (2017)*, *Narodne novine* br. 73/2017. Dostupno na: <https://narodne-novine.nn.hr/eli/sluzbeni/2017/73/1772> (pristupljeno: 17. 01. 2022.)
- [264] Tarlow, P. (2001) *Event Risk Management & Safety*. New York: John Wiley & Sons.
- [265] Tarzi, S. (2005) *Foreign Direct Investment flows into Developing Countries: Impact Location and Government Policy*. *Journal of Social, Political and Economic Studies*, 30 (4), str. 497-515.
- [266] TechTerms.com (2005) *End User Definition*. Dostupno na: <https://techterms.com/definition/enduser> (pristupljeno: 20. 09. 2021.).
- [267] Terpstra, V. i Joseph C. Y. (1990) *Piggybacking: A Quick Road to Inter-nationalization*. *International Marketing Review*, 7 (4), str. 52-63.
- [268] *Terrorism Prevention Centre of Excellence (2021) Terrorism Prevention Brochure*. Dostupno na: <https://tpcoe.gov.pl/download/11/254/BroszuraPrewencjiTerrorystycznej.pdf> (pristupljeno: 20. 10. 2021.).
- [269] Thackrah, R. J. (2004) *Dictionary of Terrorism*, Second edition, London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- [270] *The Bureau of Justice Assistance (2022) The Intelligence Reform and Terrorism Prevention Act of 2004*. Dostupno na: <https://bja.ojp.gov/program/it/privacy-civil-liberties/authorities/statutes/1282> (pristupljeno: 17. 01. 2022.)
- [271] *The Economist (2000) Risky Returns*, May 18.

- [272] The World Bank (2021) World Governance Indicators. Dostupno na: <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=worldwide-governanceindicators>, (pristupljeno: 05. 05. 2021.).
- [273] Thomas, J. i Worral, T. (1991) Foreign Direct Investment and the Risk of Expropriation. Papers 9126, Tilburg - Center for Economic Research.
- [274] Tolga, O. et al. (2013) The Effects of Terrorist Activities on Foreign Direct Investment: Nonlinear Evidence from Turkey. *Review of Economics*, 64 (2), str.139-158.
- [275] U.S. Department of State (2002) Yemen: The Economic Cost of Terrorism. Dostupno na: <https://2001-2009.state.gov/s/ct/rls/fs/2002/15028.htm> (pristupljeno: 17. 01. 2022.)
- [276] United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) (2000) World Investment Report 2000: Cross-border mergers and acquisitions and development, Geneva: UNCTAD.
- [277] United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) (2011) World Investment Report. United Nations, New York.
- [278] United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) (2021) Dostupno na: www.unctad.org, (pristupljeno: 11. 09. 2021.).
- [279] United States Department of State Fact Sheet (2002) Yemen: The Economic Cost of Terrorism. Dostupno na: <http://www.state.gov/s/ct/rls/fs/2002/15028.htm> (pristupljeno: 12. 12. 2020.).
- [280] Uroda, I., Galović, T. i Mišević, P. (2021) Kibersigurnost kao činitelj konkurentnosti na Jedinstvenom EU Digitalnom Tržištu - primjer Republike Hrvatske. 2nd International Conference on the Economics of the Decoupling (ICED), str. 459-479, Zagreb, Hrvatska.
- [281] Uysal, D., Mucuk, M. i Gerçekler, M. (2009) Terörizmin ekonomik etkileri: Türkiye. Uluslararası Davraz Kongresi: Küresel Diyalog, str. 1-15. Süleyman Demirel Üniversitesi, 24-27 Sep. 2009
- [282] van Dongen, T. (2010) Mapping Counterterrorism: A Categorisation of Policies and the Promise of Empirically Based, Systematic Comparisons. *Critical Studies on Terrorism*, 3 (2), str. 227-241. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/17539150903306170>
- [283] Vernon, R. (1971) *Sovereignty at Bay: The Multinational Spread of U.S. Enterprises*. New York: Basic Books.
- [284] Vernon, R. (1974) Competition Policy toward Multinational Companies. *American Economics Review*, 64, str. 276-82.
- [285] Vernon, R. (1979) The Product Cycle Hypothesis in a New International Environment. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 41 (4), str. 255-267.

- [286] Vernon, R. i Davidson, W. H. (1979) Foreign Production of Technology-Intensive Products by U.S. Based Multinational Enterprises. Working Paper No. 79-5, Division of Research, Graduate School of Business Administration, Harvard University.
- [287] Vijeće Europe, (1977) European Convention on Suppression Terrorism, European Treaty Series No. 90, Strassbourg, 1977., <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/090.htm>, (pristupljeno: 11. 04. 2021.)
- [288] Vijeće Europe, (2005) Council of Europe Convention on the Prevention of Terrorism, Council of Europe Treaty Series - No. 196, Warsaw, 16 May 2005, <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/196.htm>, (pristupljeno: 15. 04. 2021.)
- [289] Vijeće Europske unije, (2002) Council Framework Decision of 13 June 2002 on combating Terrorism, (2002/47501-1A), Official Journal L 164 of 22 June 2002, <http://eur-lex.europa.eu/>, (pristupljeno: 15. 04. 2021.)
- [290] Vijeće Europske unije, (2003) A Secure Europe in a Better World - The European Security Strategy, Brussels, 12 December 2003, <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf>; (pristupljeno: 11. 04. 2021.)
- [291] Vijeće Europske unije, (2004) Declaration on Combating Terrorism, Brussels, 25 March 2004, <http://www.consilium.europa.eu/>, (pristupljeno: 15. 04. 2021.)
- [292] Vijeće Europske unije, (2005) The European Union Counter Terrorism Strategy, <http://register.consilium.eu.int/>, (pristupljeno: 15. 04. 2010.)
- [293] Vizija čovječanstva (2020) Global terrorism index 2020. Dostupno na: <https://www.visionofhumanity.org/resources/global-terrorism-index-2020-presentation/> (pristupljeno: 21. 1. 2022.)
- [294] Vizija čovječanstva (2021) Global Terrorism Indeks 2021. Dostupno na: <https://www.visionofhumanity.org/maps/global-terrorism-index/#/> (pristupljeno: 21. 08. 2021.)
- [295] Vizija čovječanstva (2022) Global terrorism index 2022. Dostupno na: <https://www.visionofhumanity.org/maps/global-terrorism-index/#/> (pristupljeno: 21. 02. 2022.)
- [296] Wasserman, J. (2003) Templari i asasini: nebeska policija, Zagreb: Cid-nova
- [297] Wedgwood, R. i Roth, K. (2004) Combatants or criminals? How Washington should handle Terrorists. *Foreign affairs*, 83 (3), str. 126.
- [298] Weiberg, L. i Pedahzur, A. i Hirshch-Hoefler, S. (2004) The Challenges of Conceptualizing Terrorism, *Terrorism and Political Violence*, 16 (4). Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/095465590899768>
- [299] Weimann, G. (2004) Cyberterrorism: How real is the threat? United States Institute of Peace.
- [300] Weinberg, L. (2012) *The End of Terrorism?*. Oxon: Routledge.
- [301] Weinberg, L. (2013) *Democracy and Terrorism: Friend of Foe*. Oxon: Routledge.

- [302] White, J. R. (1991) *Terrorism: An introduction*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole Publishing Company.
- [303] Wilkinson, P. (1974) *Political Terrorism*. London: Macmillan.
- [304] Williams, L. (2021) *What is Hacking? Types of Hackers & Introduction to Cybercrime*. Dostupno na: <https://www.guru99.com/what-is-hacking-an-introduction.html> (pristupljeno: 24. 10. 2021.).
- [305] Williamson, O. E., (1975), *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, New York: Free Press.
- [306] Williamson, O. E. (1985) *The Economic Institutions of Capitalism*. New York: Free Press.
- [307] Woodward, D. P. i Rolfe, R. J. (1993) *The Location of Export-oriented Foreign Direct Investment in the Caribbean Basin*. *Journal of International Business Studies*, 24 (1), str. 121-144.
- [308] *World Population Review* (2021) *Global South Countries 2021*. Dostupno na: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/global-south-countries> (pristupljeno: 19. 10. 2021.).
- [309] Yalçınkaya, İ. A. (2008) *Medya-terörizm ilişkisi Yüksek Lisans Tezi*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- [310] Yip, G. S. (1982) *Diversification Entry: Internal Development versus Acquisition*. *Strategic Management Journal*, 3 (4), str. 331-345. Dostupno na: <https://doi.org/10.1002/smj.4250030405>
- [311] Younas, J. (2009) *Does Institutional Quality Affect Capital Mobility? Evidence from developing countries*. *Journal of Institutional Economics*, 5 (2), str. 207-223. Dostupno na: <https://doi.org/10.1017/S1744137409001301>
- [312] Younas, J. (2015) *Does Globalization Mitigate the Adverse Effects of Terrorism on Growth?*. *Oxford Economic Papers*, 67 (1), str. 133-156. Dostupno na: <https://doi.org/10.1093/oep/gpu040>
- [313] Zakaria, M., Jun, W. i Ahmed, H. (2019) *Effect of Terrorism on Economic Growth in Pakistan: an Empirical Analysis*. *Economic Research*, 32 (1), str. 1794-1812. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/1331677X.2019.1638290>
- [314] Zartman, I. W. i Faure, G. O. (2011) *Why Engage, and Why Not?* u I.W. Zartman and G.O. Faure. *Engaging Extremists: Trade-Offs, Timing, and Diplomacy*. Washington DC: US Institute for Peace. 1-19.

POJMOVNIK

Al Qa'ida - (ar. Al Qaeda al-Sulbah, engl. Solid, hrv. čvrsti temelj, baza) islamistička teroristička organizacija, prvotno formirana islamska vojska u Afganistanu 1987. godine koja se kasnije razvila u svjetski ozloglašenu terorističku mrežu.

Anarhistička kuharica - prvi put objavljena 1971. godine, sadrži upute za proizvodnju eksploziva i ostalo srodno oružje te upute za kućnu proizvodnju nedozvoljenih droga, uključujući LSD.

Brownfield FDI - Izravna ulaganja inozemnih poduzeća u zemlji domaćinu koja nastaju preuzimanjem, odnosno stjecanjem postojeće imovine i/ili spajanjem s drugim poduzećem u zemlji domaćinu.

Boko Haram - poznata kao ISWA, ISWAP. Islamistička država Zapadne Afrike, inicijalno nigerijska islamistička skupina, djeluje kao naoružana džihadistička skupina, poznata od 2002. godine.

Charlie Hebdo - francuski satirični tjednik iz Francuske. U 2015. godini izvršen je oružani napad na njihov središnji ured u Parizu ostavljajući najmanje dvanaestero mrtvih.

Crna stotina - ultranacionalistički pokret u Rusiji početkom 20. stoljeća kojeg je obilježavao ekstremizam i poticanje na progone.

Crni rujan - (engl. Black September) naziv palestinske terorističke skupine iz 70-ih godina 20. stoljeća koja je oružanom borbom htjela stvoriti palestinsku državu. Postala je ozloglašena po napadu iz 1972. godine u Olimpijskom selu u Münchenu.

Crvena armija - jedna od najutjecajnijih ljevičarskih, zapadnonjemačkih militantnih terorističkih organizacija.

Crvene brigade - talijanska teroristička organizacija kojoj je cilj bio stvoriti komunističko društvo, osnovana 1970. godine.

Dunningova eklektična teorija - (Dunningov eklektični pristup) podrazumijeva specifične prednosti poduzeća, internalizacijsku učinkovitost za hijerarhijske prednosti upravljanja, kao i prednosti specifične za lokaciju zemlje domaćina. Ovaj je pristup utemeljen na teoriji industrijske organizacije, teoriji poduzeća i teoriji ekonomskog položaja.

Ekonomija razmjera - ekonomija veličine opadanja jediničnih troškova ili prosječnih ukupnih troškova s porastom obujma proizvodnje. Važna je kod investicijskih odluka o veličini ukupne proizvodnje i izboru tehnologija.

Europska komisija - (engl. European Commission) institucija Europske unije koja zastupa opće interese Unije, predlaže zakonodavne i druge akte predviđene Ugovorima, nadzire primjenu prava Unije, izvršava proračun, koordinacijske, izvršne i upravljačke funkcije utvrđene u Ugovorima, upravlja programima, osigurava vanjsko predstavljanje Unije i nije politički odgovorna državama članicama.

Europsko vijeće - (engl. European Council) određuje opće političko usmjerenje i prioritete EU-a. Nije zakonodavna institucija EU-a, već utvrđuje njegov program politike. Članovi su šefovi država ili vlada 27 država članica EU-a, predsjednik Europskog vijeća i predsjednik Europske komisije. Sjedište je u Strasbourgu u Francuskoj.

Fatah - (ar. Al Fatah, hrv. borba i pobjeda) teroristička organizacija, najstarija i najveća politička socijalistička stranka i organizacija palestinskih Arapa, utemeljena je 1959. godine.

Freiheit - (hrv. sloboda) radikalni, anarhistički časopis, osnovan 1879. godine, kombinira socijalizam i anarhističke ideje sa sarkazmom i poetikom.

Funkcionalni teror - termin koji se koristi kako bi se stvorio dojam da je vlada pre-slaba u nošenju s prijetnjom, a sastoji se u tome da teroristička organizacija kontinuirano napada slučajne ili odabrane ciljeve, potičući države na poduzimanje akcije kojom se provodi represija nad javnošću. Te se represivne akcije smatraju opravdanim zbog njihovih nasilnih napada na državne ciljeve.

Globalni jug - naziv koji je prvi koristio Carl Oglesby 1969. godine kako bi obrazložio dominaciju sjevera nad jugom što je, prema njemu, posljedično stvaralo nepodnošljivo društveno uređenje. Također se za iste države često koriste nazivi države u razvoju i treći svijet.

Greenfield FDI - izravna ulaganja inozemnih poduzeća u zemlji domaćinu koja podrazumijevaju potpunu izgradnju podružnice kako bi se omogućila prodaja ili proizvodnja na inozemnom tržištu.

Haker - (engl. hacker) računalni programer i/ili osoba koja odlično poznaje računala, softver i hardver. Prema uvriježenom mišljenju, haker je svaki pojedinac koji zaobilazi sigurnost radi neovlaštenih podataka te pritom koristi alternativne metode pristupa sustavu za sabotažu računalnih sustava i mreža.

Hakiranje - pronalaženja i iskorištavanja slabosti informacijskih sustava kako bi se dobio pristup osobnim i/ili poslovnim podatcima.

Haktivisti – osobe u svojstvu hakera koje koriste računala i računalne kao sredstvo protesta za promicanje političkih ciljeva.

Hamas - (arap. Hamās, hrv. predanost; Islamski pokret otpora) palestinska vojno-politička organizacija utemeljena krajem 1987. godine.

Hezbollah - (hrv. Božja stranka) šijitska islamistička politička stranka i militantna skupina iz Libanona osnovana 1982. godine.

Horizontalni FDI - horizontalna direktna inozemna ulaganja, odnosno širenje domaćih poslovnih aktivnosti poduzeća na istu vrstu poslovnih aktivnosti u inozemstvu.

Irgun - izraelska teroristička skupina.

Islamska država - do 2014. godine poznata je kao Islamska Država Iraka i Levanta ili Islamska Država Iraka i Sirije (hrv. IDIL; engl. ISIL). Cilj Islamske Države bio je uspostavljanje kalifata u većinskim sunitkim područjima Iraka, a poslije i Sirije.

Izravna inozemna ulaganja - jedna od vrsta dugoročnih međunarodnih kretanja tijeka kapitala pri čemu ulagač izravno kontrolira inozemno poduzeće.

Izvozni FDI - ulaganje koje se realizira kada se poduzeće nalazi u zemlji domaćina i izvozi. Izvozni FDI može biti horizontalni ili vertikalni. Horizontalni uključuje pridruženu proizvodnju čiji se proizvodi izvoze za izravnu prodaju u trećim zemljama, dok vertikalni tip podrazumijeva pridruženu proizvodnju čiji se proizvodi izvoze za daljnju obradu u trećim zemljama.

KAOPEN indeks - (Chinn-Ito indeks) mjeri stupanj otvorenosti kapitalnog računa platne bilance zemlje. Prvi je put primijenjen u časopisu Journal of Development Economics 2006. godine.

Kibernetički terorizam - konvergencija kibernetičkog prostora (Interneta) i terorizma.

Kriptovalute – elektroničke, virtualne ili digitalne valute koje je gotovo nemoguće krivotvoriti i/ili dvaput potrošiti (i original i krivotvorinu) zbog toga što su zaštićene prilično jakom kriptografijom, odnosno kriptografskim algoritmima. Kako bi funkcionirale, nerijetko im je potrebna decentralizirana mreža računala bazirana na tehnologiji ulančanih blokova (engl. blockchain). U najvećem su broju slučajeva izvan kontrole i pravosuđa država te njihovih centralnih banaka što se smatra velikom prednošću.

Lashkar-e-Taiba - teroristička skupina koja djeluje u indijskom dijelu Kašmira. Zabrana je 2001. godine nakon napada na indijski parlament što je gotovo izazvalo rat između Indije i Pakistana.

Lone Wolf terrorism - (hrv. terorizam usamljenog vuka) pojedinac terorist koji djeluje samostalno, ne pripada nikakvoj terorističkoj organizaciji ili mreži, modus operandi individualno osmišljava i usmjerava bez izravne vanjske naredbe i bez postojanja hijerarhije. Koristi nasilje ili nenasilnu sabotazu, npr. kibernetičke napade protiv vlade, društva, gospodarstva, vojske ili bilo koje druge mete.

Maliciozni računalni programi - računalni programi koji su osmišljeni i programirani s namjerom da (podatkovno i fizički) mogu oštetiti ili uništiti računalne podatke, računala ili informacijske sustave (npr. računalni virusi, računalni crvi, računalni trojanski konji, špijunski računalni programi i ucjenjivački računalni programi).

Manipulativni teror - uključuje upotrebu taoca ili imovine zbog stjecanja željene medijske pažnje, političke moći ili fizičkih resursa, a namijenjen je prisiljavanju zakonske vlasti na neki oblik predaje.

Mossad – (heb. Ha-Mossad le-Modiin ule-Tafkidim Meyuhadim; hrv. Institut za obavještajne i specijalne zadatke) tajna obavještajna služba izraelske vlade koja je organizirana 13. prosinca 1949. godine s ciljem prikupljanja osjetljive državne, vojne i komercijalne inteligencije te za taktike protiv terorizma, analizu potencijalnih prijetnji nacionalnoj sigurnosti, ali i za provođenje prikriivenih misija.

Narodnaya Volya - (hrv. Narodna volja) teroristička ruska revolucionarna organizacija.

OLI paradigma - na temelju teorije internalizacije britanskog ekonomista J. H. Dunninga, eklektična paradigma (OLI) predstavlja ekonomsku i poslovnu metodu za analizu privlačnosti inozemnih izravnih ulaganja. Model eklektične paradigme slijedi okvir OLI paradigme, a uključuje tri razine - vlasništvo, smještaj i internalizaciju.

Outsourcing - korištenje vanjskih poduzeća i pojedinaca za obavljanje pojedinog posla.

PLC teorija - teorija životnog ciklusa proizvoda. Predložena 1966. godine od strane američkog ekonomista R. Vernona. Teorija objašnjava razvoj svjetske trgovine gotovih proizvoda na temelju njihovih životnih faza.

Portfolio ulaganja - jedna od vrsta dugoročnih međunarodnih kretanja tijekom ka-

pitala pri čemu ulagač ima manje od 25 % udjela u vlasništvu, a ulaganje se provodi uglavnom zbog realizacije dobiti u razlikama kamatnih stopa, kapitalne dobiti te diverzifikacije tržišnog rizika putem kupnje obveznica i dionica.

Protuterorizam - niz specifičnih metoda i tehnika koje se koriste u borbi protiv terorizma.

Računalni virusi - predstavljaju posebnu vrstu računalnih programa. Namjerno su programirani da (kada se otvore ili pokrenu) aktiviraju programiranu mogućnost ubacivanja vlastitog, u pravilu malicioznog, računalnog koda u računalne podatke, računala ili u informacijske sustave pri čemu ih čak mogu oštetiti ili uništiti.

Red Asasina - islamska utjecajna radikalna teroristička skupina te jedna od najučinkovitijih i najozloglašnijih terorističkih organizacija koja je postojala od 1090. do 1273. godine.

Shin Bet - (poznata kao heb. Shabak; hrv. slušaj) izraelska obavještajna agencija i jedna od tri glavne organizacije izraelske obavještajne zajednice (Amar, Mossad). Osnovana je u veljači 1949. godine u Rammat-Avivu u Izraelu. Djeluje na izraelskom tlu.

Sikari - ratoborna sekta, židovski pandan Asasina i frakcija zelota. Nikada se nije pomirila s rimskom okupacijom Judeje.

Single issue - engleska riječ za terorizam "jednog slučaja", a uključuje teroristička djelovanja zbog zaštite životinja i prava na život (neke od njihovih meta bile su klinike za pobačaje).

Sinn Féin - (irski. Sinn Féin; hrv. mi sami) političko krilo IRA-e, irski nacionalni pokret te politička stranka u Republici Irskoj i Sjevernoj Irskoj.

Skupina G7 – izvorno, skupina G8. Osnovana je 1975. godine kao neformalni forum čelnika vodećih svjetskih industrijskih zemalja (na godišnjim se sastancima okupljaju čelnici iz EU-a i Kanade, Francuske, Njemačke, Italije, Japana, Ujedinjenog Kraljevstva i Sjedinjenih Američkih Država).

Stern Gang - izraelska teroristička skupina i cionistička ekstremistička organizacija u Palestini.

Talibani - (perz. Tālibān: učenici) pripadnici radikalnog islamističkog pokreta koji su od 1996. do 2001. godine vladali većim dijelom Afganistana. Pokret talibana pojavio se 1994. godine, a od sredine 2021. godine talibani iznova vladaju nad većim dijelom Afganistana.

Tigrovi oslobođenja Tamilskog Eelama - (engl. The Liberation Tigers of Tamil Eelam, poznati kao Tamilski tigrovi) pripadnici gerilske skupine tamilske narodnosti u Šri Lanki koji su osnovani 1976. godine.

Teroristička organizacija - organizirano terorističko djelovanje.–

Terorističke integracije - integracije terorističkih organizacija u predstavnička izabrana tijela koja djeluju u pluralističkom političkom sustavu kako bi se stekla sposobnost utjecaja na način na koji se autoritativne odluke formuliraju i provode u društvu

Terorizam - u literaturi postoji veliki broj definicija. Jedna od najprihvaćenijih je: prijetnja uporabom nasilja od strane pojedinaca ili grupa, bez obzira djeluju li u korist ili protiv aktualne vlasti, pri čemu je namjera takvih akcija ciljano šokirati, preneraziti i zastrašiti mnogo šire mase od trenutnih žrtava.

Teror - (lat. terrere, terreo; hrv. plašiti, strašiti) stanje straha i užasa, zadavanje ili izazivanje straha, primjena nasilja u borbi protiv protivnika sve do njegovog fizičkog uništenja te sinonim za strahovladu.

Transnacionalni terorizam - svaka manifestacija terorizma u međunarodnim odnosima čiji su izvršitelji nedržavni subjekti, tj. pojedinci i grupe. Bitno obilježje tih akcija jest transnacionalni značaj, a potječe od elemenata inozemnosti koji proizlaze iz konkretne pojave terorističkog akta.

Tuparamos - urugvajaska teroristička skupina

Ugovor o Europskoj uniji - potpisan u Maastrichtu (Nizozemska) 7. veljače 1992. godine, a stupio je na snagu 1. studenog 1993 godine. Poznat je kao Ugovor iz Maastrichta. Europska unija temelji se na Europskim zajednicama (prvom stupu) s dva dodatna područja suradnje (drugim i trećim stupom): zajedničkom vanjskom i sigurnosnom politikom te pravosuđem i unutarnjim poslovima. Europska ekonomska zajednica (EEZ) postaje Europska zajednica (EZ).

Vertikalni FDI - vertikalna direktna inozemna ulaganja, odnosno širenje domaćih poslovnih aktivnosti poduzeća na druge vrste poslovnih aktivnosti u inozemstvu koje su povezane s glavnom poslovnom aktivnošću poduzeća .

Vijeće Europe - (engl. Council of Europe) međuvladina međunarodna organizacija sa sjedištem u Strasbourgu koja u državama članicama promiče demokraciju, poštivanje ljudskih prava i funkcioniranje pravne države.

Željezna garda - rumunjska fašistička organizacija.

POPIS KRATICA

AISE – (tal. Agenzia Informazioni e Sicurezza Esterna) talijanska obavještajna agencija. Zamijenila je 2007. godine prethodnu vojnu obavještajno-sigurnosnu službu - SISMI (tal. Servizio per le Informazioni e la Sicurezza Militare) koja je djelovala od 1977. do 2007. godine.

AISI – (tal. Agenzia Informazioni e Sicurezza interna; hrv. Agencija za informacije i unutarnju sigurnost) sigurnosna agencija iz Italije, nasljednik SISDE-a koji je prešao s radom 2007. godine.

ASIO – (engl. Australian Security Intelligence Organisation; hrv. Australaska sigurnosno-obavještajna organizacija) nacionalna služba sigurnosti Australije. Glavni joj je cilj prikupiti i izraditi obavještajne podatke kako bi se signaliziralo vladi na aktivnosti i situacije koje ugrožavaju nacionalnu sigurnost. Osnovana je 1949. godine, a sjedište joj je u Canberri u Australiji.

APT – (engl. Advanced Persistent Threat) napredne ustrajne prijetnje kojima je cilj uspostaviti vanjsku kontrolu i upravljanje korisničkim računalima (npr. u svrhu krađe novca s računa korisnika e-bankarstva).

ASIO – australaska kriminalističko-istražna i obavještajna agencija.

BDP – (engl. gross domestic product; GDP) Bruto domaći proizvod, odnosno makroekonomski indikator koji pokazuje vrijednost finalnih dobara i usluga proizvedenih u zemlji tijekom dane godine, izraženo u novčanim jedinicama.

Boevaya Organisatsia – (hrv. Borbena organizacija, skraćenica BO) ruska teroristička organizacija, autonomna grana Socijalističke revolucionarne partije.

CIA – središnja obavještajna agencija (engl. Central Intelligence Agency) koja je pod neposrednom ingerencijom predsjednika SAD-a. Osnovana je 18. rujna 1947. godine kao civilna sigurnosno-obavještajna služba sa zadaćom prikupljanja podataka i informacija koje se odnose na obranu i državnu sigurnost. Područje djelovanja su joj obavještajno-analitički rad, tajne operacije, vojni poslovi, itd. Sjedište CIA-e je u Langleyu u Virginiji (SAD).

CBI – skraćenica indijskog Središnjeg istražnog ureda, izvorno utemeljenog za istraživanje mita i vladine korupcije. Osim borbe protiv korupcije i drugih zločina, CBI se bavi i gospodarskim prekršajima. Osnovan je 1941. godine kao posebna policijska postrojba sa sjedištem u New Delhiju u Indiji.

CBRN – tzv. CBRN terorizam, odnosno skraćenica engl. riječi chemical (kemijski

terorizam), biological (bio-terorizam), radiological (radiološki) i nuclear (nuklearni) terorizam.

CNI – (španj. Centro Nacional de Inteligencia; hrv. Nacionalni obavještajni centar) službena obavještajna agencija sa sjedištem u Madridu koja djeluje unutar i izvan granica Španjolske. Osnovana je 2002. godine kao nasljednica prethodnika, CeSID-a.

CSIS – kanadska sigurnosno-obavještajna služba.

DGSI – (franc. Direction générale de la sécurité intérieure; hrv. Javna uprava za unutarnju sigurnost) francuska sigurnosna služba osnovana spajanjem dviju obavještajnih službi francuske agencije (Središnje uprave za opće obavještajno djelovanje - RG) i Uprave za nadzor teritorija (DST) u 2008. godini. Zadržala je ime 2014. godine, unatoč malim strukturalnim promjenama u području odgovornosti.

ETA – (bask. Euskadi ta Askatasuna; hrv. Baskija i sloboda) ilegalna baskijska organizacija stvorena 1959. godine zbog borbe za nacionalnu neovisnost.

EU – Europska unija; ekonomska i politička unija, odnosno jedinstvena međuvladina i nadnacionalna zajednica europskih država.

EUROPOL – (engl. The European Union Agency for Law Enforcement Cooperation; hrv. europski policijski ured) agencija Europske unije za izvršavanje zakonodavstva koja pomaže nacionalnim tijelima pri provedbi zakona u borbi protiv teških međunarodnih zločina i terorizma. Osnovana je 1999. godine, a sjedište joj je u Haagu u Nizozemskoj.

FARC – akronim za Revolucionarne oružane snage Kolumbije. Radi se o paravojnoj instituciji i o terorističkom pokretu ilegalno osnovanom u Kolumbiji 1964. godine. Jedna je od rijetkih vojnih i terorističkih struktura. FARC je optužen za financiranje kriminalnih aktivnosti poput trgovine drogom, otmica i iznude.

FBI – (engl. Federal Bureau of Investigation; hrv. federalni istražni ured) kriminalističko-istražna i obavještajna agencija Ministarstva pravosuđa unutar SAD-a. Osnovan je 1908. godine kao Ured za istrage (engl. Bureau of Investigation - BOI). Sjedište mu je u Washingtonu u SAD-u.

GAL – (španj. Grupos Antiterroristas de Liberación; hrv. Antiterorističke oslobodilačke skupine) paravojna skupina, tj. vodovi smrti ilegalno osnovani od strane službenika španjolske vlade u borbi protiv ETA-e, glavne baskijske separatističke militantne skupine. Aktivnost grupe vezana je uz razdoblje od 1983. do 1987. godine.

GDPR – (engl. General Data Protection Regulation) **Opća Uredba o zaštiti po-**

dataka koja generalno regulira zaštitu osobnih podataka građana Europske unije.

GPI – Globalni indeks mira, jednogodišnje izvješće Instituta za ekonomiju i mir (engl. Institute for Economics & Peace - IEP) koje ocjenjuje države prema 23 kriterija klasificirana u tri kategorije: opća sigurnost, militarizacija i međunarodni sporovi.

GTD – (engl. Global Terrorism Database) otvorena baza podataka o globalnom terorizmu od 1970. do 2019. godine koja uključuje evidenciju terorističkih napada za više od 200.000 slučajeva od strane Nacionalnog konzorcija za proučavanje terorizma i odgovora na terorizam (The National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism - START).

GTI – (engl. Global Terrorism Index; hrv. indeks globalnog terorizma) složena mjera koji se sastoji od četiri pokazatelja: incidenti, smrtni slučajevi, ozljede i materijalna šteta.

IGDO – (engl. Intergovernmental Development organizations) međuvladine razvojne organizacije.

IRA – irska republikanska revolucionarna vojna organizacija koja je vodila gerilsku kampanju protiv britanske vlasti.

MIS – (engl. Military Intelligence, Section 5; hrv. Vojna obavještajna služba) britanska agencija koja se bavi prikupljanjem obavještajnih podataka. Zadužena je za unutarnju sigurnost, a osnovana je 1909. godine kao dio vojne obavještajne službe Britanske vojske sa sjedištem u Londonu u Velikoj Britaniji.

MUST – (šved. Militära underrättelse - och säkerhetstjänsten) divizija glavnog zapovjedništva Švedskih oružanih snaga, odnosno međunarodna obavještajna i vojna sigurnosno/protuobavještajna agencija.

NATO – sjevernoatlantski savez ili Organizacija Sjevernoatlantskoga sporazuma (engl. North Atlantic Treaty Organisation) vojno-politički savez sjevernoameričkih i zapadnoeuropskih država.

NCTC – (engl. The National Counterterrorism Center; hrv. Nacionalni centar za protuterorizam) multiagencijski centar koji analizira i integrira sve obavještajne podatke koji se odnose na terorizam, uključujući prijetnje interesima SAD-a u zemlji i inozemstvu. Osnovan je 27. kolovoza 2004. godine.

PSIA – (hrv. Obavještajna agencija javne sigurnosti) japanska Agencija za istrage javne sigurnosti, osnovana 1952. godine (Chiyoda, Tokio) i upravljana od strane japanskog Ministarstva pravosuđa. Poznata je po suradnji s ostalim istaknutim obavještajnim agencijama (CIA, FBI, Mossad).

RAND – (RAND Corporation, engl. Research And Development; hrv. istraživanje i razvoj) američka globalna politička think tank organizacija, osnovana 1946. godine u Santa Monici u SAD-u.

SOA – sigurnosno-obavještajna agencija iz Republike Hrvatske. Bavi se prikupljanjem značajnih podataka za nacionalnu sigurnost, obradom i analizom te pružanjem obavještajne potpore nadležnim državnim tijelima. Utemeljena je 17. kolovoza 2006. godine sa sjedištem u Zagrebu.

SAPO – (šved. Säkerhetspolisen; hrv. Švedska služba nacionalne sigurnosti) osnovana 1989. godine i organizirana u okviru švedskog ministarstva pravosuđa. Nasljednica je RPS-a. Vladina i sigurnosna agencija odgovorna za protušpijunažu, protuterorizam i za zaštitu uglednika i ustav Švedske. Sjedište joj se nalazi u Bolstomtävägen u Švedskoj.

SISDE – (tal. Servizio per le Informazioni e la Sicurezza Democratica; hrv. Obavještajna služba za sigurnost demokracije) obavještajna i demokratska sigurnosna služba koja je osnovana 1977. godine. Reformom talijanskih obavještajnih službi iz 2007. godine, zamijenjena je agencijom AISI.

SWIFT – (engl. Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication; hrv. Društvo za svjetske međubankarske financijske telekomunikacije) načelno najsigurniji globalni sustav prijenosa novca.

TFDI – (engl. Technology driven foreign direct investment; hrv.

tehnološka direktna inozemna ulaganja) poduzimaju se kako bi određeno poduzeće na taj način moglo dobiti pristup nekim novim tehnologijama ili generirati neko novo znanje (temeljem predmetnih ulaganja).

UN – (engl. United Nations) Ujedinjeni narodi, odnosno međunarodna organizacija za održavanje mira i sigurnosti u svijetu, razvijanje dobrosusjedskih odnosa, ekonomsku suradnju, širenje tolerancije te promicanje poštivanja ljudskih prava i osnovnih sloboda svakog čovjeka.

VMRO – Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija (akronim od Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija), tajna organizacija makedonskoga nacionalno-oslobodilačkog pokreta potkraj 19. i na početku 20. stoljeća.

WIPO – (engl. World Intellectual Property Organization) Svjetska organizacija za intelektualno vlasništvo.

POPIS TABLICA, SHEMA I GRAFIKONA

Redni broj	Naslov tablice	Stranica
1.	Whiteova definicija terorizma (1991)	9
2.	Bellova tipologija terora	9
3.	Frekvencije pojedinih izraza u definicijama terorizma	11
4.	Brojevi napada kibernetičkog ratovanja po izvorima od 2009. do 2019. godine	67
5.	Brojevi napada kibernetičkog ratovanja po metama od 2009. do 2019. godine	69
6.	Rezultati empirijskih istraživanja o međudjelovanju FDI-a i terorizma	112
7.	Empirijski nalazi o upitnom međudjelovanju FDI-a i terorizma	117
8.	Utjecaj terorizma na FDI priljeve odabranih skupina zemalja	126

Redni broj	Naslov sheme	Stranica
1.	Tipologijsko stablo terorizma	10
2.	Razine terorističke integracije u političke sustave	24
3.	Okvirni odnosi između brojeva različitih napada	63
4.	Okvirna razina štete nanosene različitim napadima	63
5.	Model izbora načina ulaska temeljem strateških ciljeva	89
6.	Model izbora načina ulaska	93
7.	Podjela svijeta na globalni sjever i globalni jug	98
8.	Indeks globalnog terorizma (GTI) u 2019. godini	108
9.	Globalni indeks mira u 2021. godini	110
10.	Varijable utjecaja na priljev FDI-a skupine zemalja	124

Redni broj	Naslov grafikona	Stranica
1.	Razlozi prestanka djelovanja terorističkih organizacija	21
2.	Milijuni kibernetičkih napada po ishodišnim državama u prvoj polovici 2019. godine	65
3.	Milijuni kibernetičkih napada po ishodišnim državama u drugoj polovici 2019. godine	65
4.	Milijuni kibernetičkih napada po odredišnim državama u prvoj polovici 2019. godine	65
5.	Milijuni kibernetičkih napada po odredišnim državama u drugoj polovici 2019. godine	66
6.	Broj terorističkih incidenata u svijetu za razdoblje od 1970. do 2019. godine	109

ISBN 978-953-7813-73-4

9 789537 813734